

IRODALOM ÉS POLITIKA II.

SZERKESZTETTE:

JUHÁSZ GÁBOR
KOVÁCS VIKTOR

MISKOLC, 2002

IRODALOM ÉS POLITIKA II.

IRODALOM ÉS POLITIKA II.

SZERKESZTETTE:

JUHÁSZ GÁBOR
KOVÁCS VIKTOR

MISKOLC, 2002

SZERKESZTETTE:

JUHÁSZ GÁBOR
KOVÁCS VIKTOR

A KÖTET A 2001. DECEMBER 13-14-ÉN A MISKOLCI EGYETEMEN
TARTOTT IRODALOM ÉS POLITIKA II. KONFERENCIA ANYAGÁBÓL
KÉSZÜLT.

ISBN
963.661 541 1

©Az Összehasonlító Irodalomtörténeti és
Művészettörténeti Tanszék
és a
Politikatudományi Tanszék

Kiadja a Miskolci Egyetem
A kiadásért felelős: Dr. Patkó Gyula rektor helyettes
Miskolc-Egyetemváros, 2002
Példányszám: 200
Készült Develop lemezről
Miskolci Egyetem Sokszorosító Üzeme
A sokszorosításért felelős: Kovács Tiborné üzemvezető
BTK-2002-1300-ME

BEVEZETŐ

Nagy örömmel vállalom, hogy üdvözöljem az irodalom és politika viszonyával foglalkozó konferenciát. Először is azért, mert történészként jól tudom, milyen fontos, ugyanakkor néha nehezen kibogozható kapcsolatrendszer az, ami e két fogalmat összefűzi, illetve elválasztja. Elegendő, ha a XVI. századból Brodarics István, Zay Ferenc vagy éppen Bornemisza Péter nevét említem, akiknek életpályáját e két fogalom (illetve azok viszonya) nagymértékben meghatározta.

Külön öröm számomra, hogy a téma megközelítésére két tanszék tudósai vállalkoztak, hiszen a szükségképpen eltérő szempontrendszerek hasznos inspirációt adhatnak mindkét szakma művelőinek. Azt mondják, a tudományban az igazán fontos eredmények manapság két tudományterület, két szakma határterületein születnek, s ez a megállapítás erre a konferenciára is igaz lehet.

Végül, nagy értéknek tartom, hogy immár második alkalommal kerül sor ilyen című eszmecsere megszervezésére, ami azt bizonyítja, hogy a szervezést magára vállaló két tanszék (a Politikatudományi Tanszék és az Összehasonlító és Világirodalmi Tanszék) munkatársai úgy látják, előző alkalommal még korántsem merítették ki a témát. Hagyomány van születőben tehát. Kívánom, hogy ez a sorozat folytatódjon, váljon ez a konferencia a Miskolci Egyetem egyik sikeres kezdeményezésévé, új utakra hívó vállalkozásává, amelynek eredményeképpen a jövőben egyre újabb szempontokkal gazdagodik az irodalom és politika bonyolult, szövevényes viszonyának feltárása. Köszönöm a szervezőknek – közöttük is első helyen Ferenczi László professzornak, a rendezvény animátorának – az áldozatos munkát. Jó konferenciát, eredményes vitákat kívánok mindnyájuknak!

Bessenyei József

Az ME Bölcsészettudományi Karának dékánja

**AZ ERKÖLCS HATALMA ÉS A FILOLÓGIA
– REVICZKY GYULA „KRITIKAI” KIADÁSAI –**

Mikor 1874-ben Reviczky Gyula, unokatestvéréhez, Koroda Pálhoz írott egyik levelében úgy sóhajtott föl: „Ha zseni és erkölcs mindig együtt járna!”,¹ valószínűleg nem is sejtette, milyen továbbgondolkodásra készítő dolog szaladt ki a tolla alól. Mivel abban a korban és a 19. század második felének zsenielméleteiben (köztük a Reviczkyében különösképpen) – a szerző, a mű és az olvasó klasszikus háromszögében – az író, a szerző individuuma számított mindenkéül, s a befogadónak, a majdani olvasónak alapvetően nem jutott túlzottan nagy szerep, joggal feltételezhetjük, hogy Reviczky a zseniséget a *szerezőre*, azaz az íróra vagy a költőre értette, s az erkölcsi elvárásait is velük kapcsolatban fogalmazta meg. Igazán nem szeretnék abban a félreértelmezett szerepben tetszelegni, mintha a hozzászólásra kiszabott húsz percben megnyugtató kifejtését és megválaszolását remélhetném ilyen bonyolult kérdéseknek, mindössze egy továbbgondolásra érdemes példát és felmerülő félelmeimet oszthatom meg Önökkel.

Kérdés persze, vajon a szerző erkölcsisége mennyire tartozik (beletartozik-e egyáltalán) az irodalomtörténeti vizsgálódások körébe. Bármiféle elvi felháborodást vagy elméleti viaskodást kerülendő, sietek azonnal leszögezni: szövegkiadási alapkérdésekre gondolok. Lehet-e vajon kikerülni a szerző erkölcsiségének kérdését például magánleveleinek, magánfeljegyzéseinek, naplójának kiadásakor vagy biográfiája megírásakor? Kell-e, lehet-e egy író pénzszerzési manővereiről, szerelmi csapongásairól, baráti árulásairól, politikai dörgölődéseiről, perverz hajlamairól, titkosügynöki tevékenységéről stb. tudományos dolgozatokat írni? Persze hogy lehet – mondhatnánk, ha még egy-két éve is nem kérdezte volna meg tőlem kicsit fehéren ma élő irodalomtörténészünk egyik legjobbika, változtat-e vajon Mikszáth írói zsenialitásán, hogyan próbált meg – akár erkölcsstelen módszerekkel is – végre bekerülni az irodalmi közéletbe, s hogyan lehet erről szeminárium előadássorozatot tartani. Maradhat-e magánélete, titka, fel nem tárt „stiklije”, ki nem nyomtatott magángondolata az írónak?

Mára, mikor már feledőben van a szocialista idők azon próbálkozása, hogy hűs-vér emberekből – ha irodalmi alkotók voltak – nemcsak elhallgatások, de akár hazugságok árán is piedesztálon álló idoloikat teremtsen, azért mégis kérdés maradt, van-e bármiféle határ az etikával érintkező irodalomszociológiai, történeti kérdések feltárása és publikálása esetén. A történeti korokban előrehaladva ennek a kérdésnek a megválaszolása *egyre kevésbé várt a szerzőre, s a döntési pozícióba mindinkább a szerző és a mű közé furakodó vagy a közjük kerülő szövegkiadó vagy irodalomértelmező került.* Úgy gondolom tehát, hogy e határ kimérésének, megszabásának felelőssége jórészt a miénk, irodalomtörténészeké és – tágabban értelmezett – történészeké (művészet-, zene-, mentalitás-, gazdaságtörténészeké), irodalomelmélet-íróké és szövegközlőké. Sokszor – joggal – kedvvel tetszelgünk ebben a kiválasztott helyzetű szerepben, s ezt számos esetben meg is érdemeljük, mégis jóval kevesebbszer jut eszünkbe, hogy mindez nagyon sok feladatot és számos kötelezettséget és terhet is ró

¹ Reviczky Gyula levele Koroda Pálhoz 1877. április 18. Lelőhelye: OSzK Kézirattára, Levelestár

ránk. A **szövegkiadók erkölcsisége**, jogos vagy jogosulatlan volta és szakmai kompetenciája manapság semmiképpen nem az irodalomtudomány agyonbeszélt témája.

Bár a mai irodalomelméleti vizsgálódók szeretik azt hangoztatni, hogy az irodalomról való gondolkodás modernebb, nyíltabb és szókimondóbb módozatának útjára ők léptek először az irodalomtudomány terén, mégsem feledhetjük, hogy a közelmúlt történettudományi, kultusz- és mentalitástörténeti, kultúr- és irodalom-szociológiai dolgozatok tömege számos, eddig politikailag vagy szemérmességből elhallgatott és nem vizsgált témát tett nagyító alá. Szövegkiadók sora vette elő újra a kanonizálódott szerzői szövegeket, s mutatta ki, hogy még a textus sem az, aminek eddig hittük, mert egyszerűen nem az szerepel leírva a papíron, amiről mi eddig tudtunk, amit eddig tanultunk s tanítottunk. Vagy éppen olyan forrásokat húztak elő, amelyekről korábban – ha voltak is olyan kiválasztottak, akik ismerték – valamilyen – ma már mindenképp nehezen védhető – indokkal – szakmai tudásukat és a részint belőle fakadó hatalmi helyzetüket kihasználva – úgy döntöttek, hogy nem közölhetőek s nem publikálhatóak.

A megújult szemléletű szövegkiadók és az „új” textusok elemzői nemegyszer pusztán az eddig nem vizsgált forráscsoportok vizsgálatával és már témafelvetéseikben is tabut döntögettek, s sokszor talán nem annyira látványos módszerekkel és nem oly hangos szóval, de – véleményem szerint – legalább annyira modernizálták és megújították az irodalomról való gondolkodást, mint az elméleti útkeresők.²

A 20. század végének irodalomtörténet-írása a szöveg, azaz A SZÖVEG bővületében él-élt. „Olvasatok” hangzanak el, írónak le, diskurzus- és paradigmaelméletek születnek, s ez talán így szükségszerű egy afféle, politikai és eszmei határok tekintetében nemrégiben felszabadult országban, mint a miénk. A gond ott mutatkozik meg igazán, hogy az elméleti nyitottság és tájékozottság megnövekedésével az irodalmárok „alapanyagával”, azaz a művek szövegének megjelenésével, kiadásával, sőt értelmezésével járó erkölcsi-etikai kötelezettségekről és felelősségről sokan elfeledkezni látszanak (ha nem éppen lábbal tiporják) vagy igénytelenségükkel tüntetnek. Márpedig – félve írom le, hisz annyira közhely – kizárólag azokról a szövegekről lehet beszélni, olvasatokat készíteni, amelyeket ismertünk, és amelyek olvashatóak, hozzáférhetőek. És az sem hátrány, ha ez az elérhető szöveg azonos (s csak igen indokolt esetekben tér el) attól a szövegtől, amelyet az alkotó a maga idejében leírt. Ezt még akkor is érvényesnek tartom, ha tudom, hogy a szerző – a szöveg (régén ezt neveztük műnek) – a befogadó, értelmező (rég. az olvasó) háromszögében a mű szerzőjének a 19. század végén, a 20. század elején birtokolt – néha démonikusná növesztett – szerepe mára soha nem látott mértékben lecsökkent, s lassanként a különböző szövegformáló módszerek analízis próbaközösségeinek keresése fölött is

2 Hogy csak egy-két legfrissebb témát említsek: titkosszolgálati jelentéseket böngészhetünk az abszolutizmus korából, kéjsóvár úrinők naplóját szembesíthetjük a fennmaradt költségelszámolási, közjegyzői iratanyagokkal, valamint nyomozásszerűen eredhetünk (nagy számú) szeretőinek szinte minden buja pásztorájának nyomába, hogy aztán ez a per- és iratanyag egész korpét rajzoljon ki. Dolgozatok születnek a „züllött ponyvatérmekek” olvasóiról, 19. századi kultuszminisztériumi pénzek gründerásairól, hatalmas kiadói pereskedésről, Vörösmarty és Arany disznó verseiről, Arany János elfojtott erotizmusáról stb. Forráskiadványok készülnek, melyek írók-költők párhuzamos zajló, „egyetlen” szerelmeire, Móricz legbensőbb, szexuális témákat is bőven érintő magánéleti örlődéseire, a Jókai és örökbefogadott lánya közötti – nemegyszer impertinens hangnemű – pereskedésre vagy Reviczky hezitálására vetnek fényt, vajon magyar vagy német költő legyen-e belőle stb.

győzedelmeskedni látszik a befogadói olvasat mindenhatóságának hirdetése, amelynek következményeként az értelmező nem ritkán társszerzővé igyekszik önmagát avatni. A szöveg kiadójának tudnia kell annak – a ma egyre inkább felkínált – csábításnak is ellenállnia, hogy ne kezdje magát a legjobb, legkompetensebb szövegértőként mindinkább a szerző és a szöveg közé, sőt sokszor fölé tolni, s a hiper-értelmezői pozíció felől végezni a szövegkiadói tevékenységet. Bizony, a befogadói önmérsékletnek kivált birtokában kell lennie a szövegkiadóknak, akik – tetszik, nem tetszik – mégiscsak belekerülnek, beavatódnak a szöveg teremtésének, alkotásának folyamatába.

Nehezen tagadható tehát, mekkora feladata és felelőssége lehet a szövegkiadóknak, hiszen – mondhatni – egyre inkább tőlük függ, milyen szöveget és hány szöveget kínálnak föl olvasásra és értelmezésre. Az utóbbi években-évtizedekben erősödni látszik az a bevallott, kimondott vagy csak a zsigerekben érzett, elfogadott irodalmári nézet, mely szerint szövegkiadásra csak az vállalkozik, aki „már semmi másra nem jó”, aki magasabb szintű szakmai munkára nem alkalmas, „aki nem elég okos” vagy pedig akinek egyetlen fia saját ötlete és gondolata sincs. Miközben az irodalom-elméleti gondolkodás értéke nagyságrendekkel felértékelődött, a forrás- és szövegközlés az irodalmárok jelentős részének felfogásában valamiféle pejoratív ízzel telítődött, és divat lett lesajnáló, folytonos kézlegyintéssel illetni. Egészen kirívó esetekben a források felkutatójának, ismerőjének és közlőjének a lebiggyedt szájjal kiejtett „pozitivistá” minősítéssel, ha nem éppen a fejére olvasott „lételméleti bizonytalansággal való küzdés” vádjával kell szembenéznie.

Mondhatnám erre azt, amit Mikszáth írt: „Aki a kicsinységekből épít mozaikszerűen, éppen olyan nagy lehet, mint a zseni, mert nagy emberek mértéke – alkotásaik. Az az egy azonban bizonyos, hogy aki a kicsinységekből épít, annak nem szabad azokat kicsinyleni; az egyes tégladarabokat, a homokszemeket is tekintetbe kell vennie”,³ de nem mondom, mert akkor eszembe jut az a mondata is, hogy „És a szerencsétlen zseni ott forog a többi plánéták közt és azt hiszi magáról, hogy ő is csillag”.⁴ Sokkal fontosabb azt látni, hogy az efféle vélekedés magukra az irodalommal foglalkozó szakemberekre üt vissza, hiszen ebben a kialakult hierarchikus átrendezésben könnyen helyet kaphat az a tévedés, hogy a szakmai műgondot, a megnyugtató filozofikus aprólékoságot, a filológiai hozzáértést és a nagy türelmet kívánó munkát könnyedén félre lehet söpörni, mint ahogy ennek számos jeléről minden tudományos kiadó vagy szerkesztőség regényeket írhatna.

Ideje tehát szövegkiadói helyünket és kompetenciánkat értelmezni, esetleg újraértelmezni modern-posztmodern világunkban és irodalmi közéletünkben, s a szakmai erkölcsösséget és etikai tartást legelőször önmagunktól, kivételezett helyzetbe kerülő befogadóktól kell elvárni. Valószínűleg – a mostani divatos, ám sokszor félreértelmezett liberális és toleráns irodalomértelmezési gyakorlatra hivatkozva – többen fognak velem vitába szállni, de én mégis úgy gondolom, a szövegkiadónak (ezután már csak róluk beszélek) nagyon komoly felelőssége van és marad, amíg irodalom létezik. A szövegkiadói alaphelyzetnek, hiszem, hogy mégis csak az az alapja, hogy a szerző, s ne a szövegközlő – nemegyszer felkészületlen – kénye-kedve szerint

3 Mikszáth Kálmán: Tisza Lajos és udvara Szegeden. Tisza Lajos. = MKÖM 60. k. Cikkek és karcolatok X. 1880–1881. Bp., 1970. 60.

4 Mikszáth Kálmán: Garibaldi butéiái. = MKÖM 28. köt. Elbeszélések II. 1874–1877. Bp., 1963. 24.

közelítsen a továbbörökrendő szövegekhez. A kitértetett helyzetű befogadó, a szövegkiadó – tetszik, nem tetszik – nem végezhet hányaveti, szakmailag silány munkát. Az átírási pontatlanságok, a sietségből eredő elírások, a fejből és emlékezetből előkapott, ellenőrizetlen hivatkozások stb. alól nem kaphatunk fölmentést. *Más a szövegértelmezési szabadság és a szabadon választható szövegkiadói koncepció, és egészen más a szövegkiadói trehányóság és nemtörődömség.* Mert ez utóbbi – bárhogy csürjükc-savarjuk is – nem egyéb szakmai etikátlanságnál, mely ráadásul akár évszázadokra vezethet helyes, de ha meggondolatlanul élünk vele, helytelen irányba.

Korántsem szabad azt gondolnunk, hogy az a fajta posztmodern befogadói magatartás, amely hangsúlyozottan megpróbálja az olvasó-befogadót a szerző és a mű közé becsempészni, ha nem éppen látványosan odaállítani, a mai kor találmánya. A forrásközlő mindig is temérdek csábításnak volt kitéve. Nem kis erkölcsi tartással és felelősséggel kell ugyanis rendelkeznie annak, aki a szerző szövegével – akár évekig, évtizedekig – dolgozva ne kezdené lassan egyre inkább sajátjaként kezelni azokat, s egyre inkább – a szerzőnél is jobban – érteni vélni a szerzői szándékot, javítani a szövegkiadó véleménye vagy érzése szerinti szerzői “hibákat”.

Valójában tehát a szakmai erkölcsösség néhány aspektusára szeretnék rávilágítani egy 19. századi költő, Reviczky Gyula – kifejezett sikertörténetnek ható – szövegkiadásainak története kapcsán.

Nos hát, az a Koroda Pál, a Reviczky-hagyaték örököse, akiről most mesélni fogok, azonos azzal, aki a későbbiekben a Petőfi Társaságban majd a Babitsék kizárása körüli hadjárat kapcsán megpróbálta érvényteleníttetni az ítéletet, amúgy szintén literátus ember, fiatalon nagy költői, drámaírói tehetségnek hitték. Milkó Izidor Korodát Reviczky „legbizalmasabb barátjaként” emlegeti, „aki néhány évvel fiatalabb volt Reviczkyknél, s őszinte bámulattal és irigységmentes hódolattal tekintett föl rája. Ő volt az, aki később lelkiismeretes gonddal adta ki a költő műveit és nagy barátjának szeretettel teljes életrajzát is megírta. Ma azt mondanák róla, hogy »csacsener«je a jeles lírikusnak – akkor még nem használtak hasonló tolvajnyelvsvavakat, s az ily megható írótestvéri viszonyt ... annak nevezték, ami volt: baráti szeretetnek. A két költő – Reviczky és Koroda – rokonok voltak, és mégis szerették egymást...”⁵

Állíthatom, hogy ez mind, az utolsó szóig igaz. Hogy megmaradt és nemzedékek sora olvashatta a Reviczky-hagyaték nagy részét, az elsősorban Koroda Pál érdeme. Léteznek persze olyan sanda vélemények, melyek szerint Koroda a Reviczky-hagyatékából szépen pénzelt. Ha engem kérdeznek, hát, bizony ez is igaz, merthogy Reviczky halálának pillanatában, sőt már betegsége idején lapok és folyóiratok sorában kezdte meg közölni visszaemlékezéseit barátjára, és hát magam is láttam a PIM Kézirattárában azokat a szerződésszövegeket, amelyeket évtizedeken át Koroda fogalmazott a tanult ügyvédek meghazudtoló szakértelemmel, hogy eladja öröklött portékáját, azaz a Reviczky-írásokat.⁶ Meg aztán például azt is láttam ott a Koroda saját önkezelésével írva, hogy 1901 májusában hogyan próbált még több pénzt kicsavarni az 1895-ös és 1900-as Reviczky-verskötetek kiadójától, az Athenaeumtól, amely 1901. május 31-i levelében rá is állt volna az üzletre, csak éppen azzal nem számolt, hogy közben a dörzsölt Koroda a Franklin Társulatnak is ajánlatot kellett hogy tegyen, mivel

⁵ Milkó Izidor: Gesztenyefáim. Újvidék, 1966. 248–249.

⁶ PIM Kézirattára: V. 4735/38

én magam olvastam a Franklin Társulat 1901. június 4-én kelt válaszlevelét, amelyben kedvezőbb anyagi feltételekkel vállalják az újabb Reviczky-kiadást, s ez azután így is történt.⁷

Az a tény, hogy a Reviczky halálát követő másfél évtizedben szinte egymást érték a Reviczky-kötetek (1895-ben, 1900-ban, 1902-ben), akár meg is nyugtathatna bennünket, mint ahogy láthatóan jó néhány későbbi szövegkiadó éberségét el is altatta. A Koroda-féle, egymást követő kiadásokat forgatva viszont egyre inkább úgy fest a dolog, hogy Koroda mind jobban érteni vélte Reviczky szándékait. Úgy is tűnhetne, hogy akár értőbben is, mint maga Reviczky. Koroda fűrni-faragni kezdett Reviczky kötetbeosztásán, verseket emelt ki, illetve toldott be a Reviczky-szabta ciklusokból-ciklusokba, saját személyes emlékei nyomán állította fel a versek kronológiai rendjét, kötetben addig meg nem jelent verseket gereblyézett elő, s adta ki őket nem szunnyadó lelkesedéssel, de csapnivaló szövegkiadói figyelemmel. Vehemens, de ösdilettáns kiadói tevékenysége Reviczkyt az egyik legelérhetőbb és az egyik legkevésbé elfeledett költővé avatta a 20. század első harmadában, még ha ennek az is lett az ára, hogy a Reviczky-filológiát örök időkre oly nehéz helyzetbe hozta, hogy csak a véletlenül múlt, hogy valaki majd száz év múltán, éveket igénylő munkával tudta csak rendbe tenni a dolgot. Hosszú esztendőkön át javígtattam, hasonlítottam és vettem össze Koroda pontatlanságait, elírásait, gondatlanságait, téves datálásait, akaratlanos vagy véletlen hibáit s mértem föl az általa eltüntetett és a rá esetleg rossz fényt vető dokumentumokat. Legyen elég annyit mondanom, hogy maguk a különböző Koroda-kiadások versszövegei is csak a legritkább esetben minősíthetők azonosnak: rövid-hosszú ékezetek, aposztrófok vándorolnak, a központosítás gagyván hullámszik.

Mikor Koroda halála után Kozocsa Sándor (1942) és Paku Imre (1944) végre irodalomörténeszi-szerkesztői hozzáértéssel nyúltak a Reviczky-szövegekhez, önök joggal gondolhatnák, hogy megkönnyebbülten föllélegezhetnek. Hiba lenne. Közbeszölt ugyanis a háború, s ez elegendő indokul szolgált ahhoz, hogy a Reviczky-kiadások alapjául megint ne a meglévő kéziratokat s a korabeli folyóirat- és lapközléseket vegyék elő, s azok alapján készítsék elő a versszövegek kiadását, hanem – néhány vers első közlése ellenére – a Koroda-féle szövegközléseket foltozgatták, javígtatták (nem egyszer rontották) tovább.

A háborús veszteségeket Komlós Aladár próbálta meg oly módon feledtetni, hogy igazán nekifogott rendet vágni a Reviczky-versekben. Mikor aztán jó pár évtizeddel később az 1955-ös Reviczky-kismonográfiája függelékeként megjelentetett, örületes munkáról tanúskodó versregiszterének ellenőrzésébe fogtam, kiderült viszont, hogy Komlós sem adta ki például az általa is látott német nyelvű Reviczky-verseket, és hogy milyen ügyes módszerekkel próbálta meg elkendőzni, de legalábbis elkenni – többek között – a kétnyelvű költő vagy a 19. század utolsó harmadának egyik alapvető, azaz a kozmopolita-vita kérdését. Amiért persze nyilvánvalóan az ötvenes évek politikai-irodalompolitikai helyzetét kell hibáztatni, amelyben nemhogy ildomos nem lett volna ilyesfajta kérdések fölemlítése, de valószínűleg Reviczky további teljes elhallgatását hozhatta volna magával. De azért már nem a kor tartható hibásnak, hogy mennyi tévedést és elírást találtam bibliográfiai adataiban, azért meg végképp nem, hogy a Koroda által nem publikált, fel nem gyűjtött verseket pusztán címük szerint, s nem a

⁷ PIM Kézirattára: V. 4735/38

versszövegek egybevetésével kereste, így a Paku által megváltoztatott című versek beazonosításánál ismeretlen versnek hitt nem egy, már ismert és közölt költeményt.⁸

A Koroda–Kömlös-féle Reviczky-kiadást Németh G. Béla gyúrta tovább, aki – mint szövegkiadó – visszaállította ugyan az eredetileg Reviczky kiszabta versciklusokba rendezett költemények sorrendjét, de sajátos modernizálási eljárásával a választható lehetőségek közül gyakran nem a jó megoldás mellett döntött, legyen szó akár központozásról vagy ékezetelésről, akár az értelemzavaró és továbbörökített elírásokról. Tulajdonképpen teljesen érthetetlen, hogy az általa is ismert német nyelvű verseket – esztétikai értéktelenségükre és gyenge színvonalukra hivatkozva – miért hagyta ki mind az 1969-es, mind az 1989-es összes Reviczky-vers kiadásából. Indoklása szerint: „a német nyelvű verseit nem közöljük. Részint ... azért, mert e német nyelvű versek, melyek nagyobb részt Reviczky ifjú éveiből valók, többségükben a kezdetlegest is alig haladják meg a nyelvi-művészi színvonal tekintetében”.⁹ Módszeres levél- és irattári kutatómunkára tehát ő sem vállalkozott, s a korabeli újság- és hírlapközlések Reviczky-publikációinak szisztematikus felgyűjtése sem történt meg – legalábbis a versek tekintetében –, kizárólag az irodalomtörténeti „folyosói” köztudatban is élő két antiszemita Reviczky-versek egyikét emelte be a kötetekbe.

A legutóbbi Reviczky-verskötet kiadóját, Varga Pált a kiadó választás elé állította: vagy vállalja, hogy akkori kutatási témájának (Komjáthy Jenő) fantasztikus eredményeket produkáló kiadása mellett – árukapcsolásként – egyazon időhatáron belül megcsinálja Reviczky-összes verseinek új kiadását is, vagy a kiadó eláll mindkét kötet publikálásától. A kiadó – piaci megfontolásokra, miszerint úgy jobban fogy a piacon – még azt sem engedélyezte, hogy a Reviczky-verskötetre ne írják föl: **összes versei**.¹⁰ Így aztán az 1989-es Koroda–Kömlös–NGB-kötet került újra elő, javítva annak több, ritmüstörő ékezetelési gondját. Komolyabb kutatómunka azonban most sem állt az új kiadás mögött, csupán az OSzK Kézirattárának bizonyos anyagaiból került ki néhány új versközlemény (de abból sem mind), valamint a másik ismert antiszemita vers került be a kötetbe.

A körülmények szerencsétlen összejátszása folytán tehát 2002-ig a Koroda által elének állított költő-Reviczkyt ismertük-ismerjük. Majd csak az új verskiadás után olvashatjuk közel 90 (ami az eddig ismert versek kb. egynegyedét teszi ki) teljesen új és eddig publikálatlan Reviczky-versét, amely nagyon sokféle úton gyűlt egybe: regisztrált, de elfeledett és kötetbe nem került közlésekből, újonnan talált folyóiratközlésekből, a levelezésben lappangó kéziratokból vagy fel nem dolgozott kézirattári anyagból. Jóval pikánsabb azonban azoknak a találatoknak a története, amelyek úgy voltak ezidáig eltemetve, hogy mindvégig szinte a szemünk előtt voltak. Az történt ugyanis, hogy mivel Kömlös Aladár csak a verscímekekre keresett rá, regisztrációban csak az általa megtalált első közlést jelezte és a korabeli folyóiratos közléseket szövegszerűen nem vetette egybe, nem derülhetett fény arra, hogy az ismertnek gondolt és a – Varga Pál-féle kiadást alapul

⁸ Csak egy-két példát sorolok: A világon te a legkedvesebb vagy, Vakulj, magyar, Etikett

⁹ Reviczky Gyula művei. S. a. rend., jegyz., utószó Németh G. Béla. 1–2. k. Bp., 1969. 505. – Az 1989-es kiadásban pedig már különösebb indoklás nélkül: “Reviczky életművéből tehát ezúttal a félig még gyermekkori, kisszámú német nyelvű verskísérleteit s ekkori s későbbi németre való fordításpróbákozásait hagytuk ki.” Reviczky Gyula: Versek és műfordítások. S. a. rend., utószó Németh G. Béla. Bp., 1989. 493.

¹⁰ Reviczky Gyula összes költeményei. Szerk., utószó S. Varga Pál. Bp., 1996. (A magyar költészet kincsestára 40.)

véve – a már közölt versek jelentős hányadának, nem egészen minden nyolcadiknak olyan mértékű (és legalább egy, de sokszor két, esetleg három) szövegváltozata létezik (kéziratban, illetve főleg korabeli folyóiratokban), amely a vers szövegének felénél nagyobb arányban különbözik.

Összességében tehát: a pár szavastól az egy-két versszakos eltérést mutató és az igen nagy mértékű változatok, valamint a teljesen új és eddig közöletlen versek *együttesen* az eddig ismert s az S. Varga Pál-kiadásban szereplő szövegekhez képest a Reviczky-szövegkorpuszt *több mint az 1/3-val, de kevesebb, mint a 3/5-ével* növelik meg. Köztük számos olyan költeményt, mely az ismert Reviczky-képet alapvetően rajzolja át.

„Egyszóval a szöveg nagyon kompromittáló”¹¹ – írta Mikszáth. És csak rajtunk áll, bennünket, szövegkiadókat kompromittál-e...

¹¹ Mikszáth Kálmán: A tek. törvényszék előtt. II. Ponson du Terrail szövevénye. = MKÖM 66. köt. Cikkek és karcolatok XVI. 1883. ápr.-jún. S. a. rend. Rejtő István. Bp., 1972. 302.

DOBOS MARIANNE

ECHÁD

Anna-Mária apáca – házam vendége

Itamár Jáoz-Keszt verse

Mikor leszállt a gépről,
libbenő palástja templomok harangszavát idézte bennem.
Mikor leszállt, vakító mediterrán nap vonta ragyogásba
s egyszerre fősajgott bennem a múlt:
hóborította fenyők, ünneplő gyermekek kórusa
s egy bizarr mosolyú kereszt, mely fölém tornyosul –
házam vendéglátó szobájába
egykor Ő Makó keresztes lovagjaival érkezett volna.
Szigorú zarándok-lelke házirendbe,
a föld szent titkaiba zárva.
Falakon vándorló ujja apró lángokat fakaszt.
Maradj csak velünk – biztatom mégis.
Előtted megnyílik minden porszem,
mi szétfénylett Megváltód sarui alatt
-- s közben, ahogy reám szálló hálóként szétterülnek a szavak
az agy mély-rejtett zugaiba, hosszan fürkészem:
fészkel-e ruhája alatt s arcában
gyűlölet-madár.
A jeruzsálemi nyárelő napsütésében
Anna-Mária testében vibrál az izgalom,
amint síkátorok városában taposunk vala,
házam vendége, a szerzetes nővér s én, a túlélők sarja,
véget nem érő vergődés anyja emléke.
A Dormició templom felé az ösvény csak közelít
mint visszafelé a tömjénfüst s latin zsolozsmák
a dárdás – lehet, csak képzelt – pillantások erdejében.
S Ő, szemet tüő denevér-öltözékében a reszkető táj karjaiba hull,
letérdepel és keresztet vet sűrű egymásutánban,
tanácstalanul állok –
Ő sír...
és ekkor anyám hangja zokog bennem
menekíteni tüzből kitérés volt a hite,
sorsot sorsért: csillagot kínált arany keresztért cserébe –
hat szögletébe zárva a csillag magát sebzi szüntelen,
a végtelen felé fordult kereszt az örökség átkától szabadít ezreket és ezreket.

Anyám, ki gyermekeiért templomtól templomig
görgette a járvány, tűz, éhség súlyos köveit,
hallgató apám előtt
Térdig koptak lábai.
Atyák hite kattinthatott néma lakatot,
vagy bölcs ingadozás: vakszerencse vágányaira állítani a jövőt.
Otthonunkban minden évben nyolc Chanuka-gyertya lobogott,
nyolc ujj fényesített matt karácsonyfát
a „Máoz cur jesuati” dal lélegző ütemére pislogva,
papír-ezüsttel díszített fenyőágak,
s a „Menyből az angyal” csendes imája alatt,
míg a pörgettyű apró ördöge táncolt, nyelvelt
a fölnyújtózó lángok erdejében.
Házunk nyolc Chanu-Karácsony gyertyája között
véreink arcát sejtette az elfolyó viasz.
Volt köztük versenyből is hadakozó,
rövid vonaglás után kihunyó
mint Imrus bácsié,
ki hogy bőrét mentse
megkeresztelve szállta át az óceánt,
Chile napja süt reá, vagy talán elhunyt rég,
hogy árkádos sírjában gyermekszív mellett aludjon
a nagy kereszt árnyékos csendjében.
Vagy: Ármin bácsi gyertyája,
ki szintén hasztalan tért ki,
Auschwitzba vitték
mártírként meghalni.
Ez idő tájt otthonunkból
kiégett már régen a karácsonyfa.
Helyén irtózat-fa vert gyökeret a szívemben.
Talán, a Dormició templomtól araszoló menet láttán
rémlett:
Élén a püspök ájtatoskodóknak keresztet nyújt csókra
-- meghökkenve hátráltam
a kijárat felé,
de a perc visszahozott, ellágyult szégyenkezőt,
felszívódtam a tömegben
a szertartás füstjétől távolabb.
S ekkor, én, anyám hit-elhagyási lelkületének fia,
marannusnak éreztem magam,
ki önmagát jogtalanul küldi inkvizíció elé,
ártatlanságért fellebbez, badarságokon tépelődik,
a tűzből menekülők tettein
miként írva vagyón:
„Miután a bebörtönzöttet háromszor kihallgatták és még mindig tagad,

előfordul, hogy egy évig s azon túl is ott marad,
megfelelően felkészített, kimerült, tökéletesen megtört legyen:
kezdetben – a hurok,
másodfokon – a víz,
harmadfokon – a tűz,
a padlóra helyezik, lábait tűzhöz hozzák,
gyúlékony kenőccsel bekenik s tagjait átjárja a hőség,
a kivégzést fölülmúló eredmény.”

Nem volt mit letagadnom,
nem volt mit bevallanom.

És mégis: a fekete-fehér kámszás papok körmenetének közeledtével,
a Dormició templom falai között,
a jeruzsálemi napsütés hanyatlásának idején
öntudatlanul motyogni kezdtem,
ajkaim szavakat duruzsoltak mint ki szomszéd fülébe súgja:
„Smá Jiszráél”!

Aztán összeszedve minden bátorságom
jól hallhatón megismételtem:
„Smá”!

S a szó teljes valómmal együtt fénylett.
A mellettem álló megrökönyödve mért végig,
hangom a révült imádságok tengerébe fült
s én, mint akit bekentek gyúlékony kenőccsel,
mire kibukott számon a szó „Echád”, már minden testrészem égett,
állig burkolóztam
a pernyeként szálló szavak halotti köntösébe,
idegen áldásoktól óvjam magam,
mik addigra már sziszegve szóródtak szét köröttem.

Fordította:
Báger Gusztáv

„... mi nem egy univerzális, sokkal inkább egy
perszonális – mélységesen személyes vallásossághoz
közeledünk, egy olyan vallásossághoz, amelyből kiindulva
mindenki rátalál az ő személyes, saját, eredeti nyelvére, ha
Istenhez fordul.

Ez természetesen még távolról sem jelenti azt,
hogy nem lesznek közös rituálék és szimbólumok. Sok
különböző nyelv van – mégis: soknak közülük közös az
ABC-je. Így vagy úgy, a maguk különbözőségében a
különböző vallások a különböző nyelvekhez hasonlítanak:
senki sem mondhatja, hogy az egyik nyelv a másik nyelv

fölött áll – minden nyelven el tud jutni az ember az igazságig – az egy igazságig, és minden nyelven tévedhet vagy hazudhat. Így találhat el az ember minden vallás közvetítése által Istenhez -- az egy Istenhez."

Viktor E. Frankl: *Az ember az értelemre irányuló kérdéssel szemben*

Meleg júniusi reggel. Helyesebben forró kánikula, bár még csak kilenc óra. Az Astoria kávézóban találkozunk. Lassan évtizede nem láttuk egymást. Egyedül ül az egész teremben, türelmetlenül vár már. Naftali ben Dvora Kraus, a néhai lubávicsei rebbe, Menáchem M. Schneerson tanítványa. A könyvhétre érkezett, új könyve „Az áldozat visszatér...” premierjére.

Első kötete 1990-ben jelent meg „Az ősi forrás” címmel. Boldogan segitettem a megjelentetésében. Feladatát hasonlóknak éreztem ahhoz, amivel éppen akkor én magam is foglalkoztam. A heti szentevangéliumról írtam interjú formájában, amolyan elgondolkodtatókat, ismertetőket, magyarázatokat, ökumenikusan, magasrangú egyházi személyiségekkel beszélgetve. „Örömhír” volt a címe. Közél egy évig jelentek meg a pécsi „Helyzet” című folyóiratban. Nem sokkal voltunk a rendszerváltás után. Divatba jött a vallás akkortájt. Magam ugyan, maholnap már hatvan évesen bevallom soha sem voltam vallásos. Hát akkor...?

Valamikor a '80-as években a tököli fiatalkorúak börtönében egy kislány, a tizenhatodik éves Éva egy ici-pici Évának adott életet. Az apróság *priusszal* született. A nagyobbik Éva hivatalból kirendelt védője barátnőm volt, tőle hallottam az árva kislány megrendítő történetét. Akkorában a „Deus est caritas” sarkalt: gyakoroljam a caritást. Volt köröttem már börtönből kikerült fiatal, halmozottan hátrányos helyzetű leányanya, még pár is lett egy másik Évából és Attilából, akik az én – ahogy barátaim viccesen nevezték – „Mi anyánk szolgálatomon” belül ismerkedtek meg, s ma is együtt vannak immár három gyermekes családként. Amikor az Évák szabadultak, mentem értük a börtönbe. A parancsnok asszony erősen méregetett, nehezen tette fel a kérdést, mely már 1987-ben is, az egyetlen logikus választ várta cselekedetemre: „Vallásos? Azt hiszem, ilyenek az úgynevezett vallásosok...” Válaszom igencsak meglepte: „Nem, rosszabb annál: hívő!” „Hívő, akinek a vallása a szeretet.” Ugyanis „aki nem szeret, nem ismeri az Istent, mert az Isten szeretet.” „Istent soha senki nem látta. Ha szeretjük egymást, bennünk marad az Isten, és a szeretete tökéletes lesz bennünk. Abból tudjuk, hogy benne élünk, ő meg bennünk, hogy a Lelkéből adott nekünk.” Mindegyikünknek. Isten lelke lelkünk lelke. Lelkünk egyforma Lelke. Egyformán bennünk él egy kicsi szikrája annak a Léleknek, aki az első Pünkösdi ünnepén heves szélvész zúgásával töltötte be a teret, s töltötte el a lelkeket. A Szentlélekkel eltelt lelkek pedig ha nem is egy nyelvet beszéltek, de „mindenki a saját nyelvén hallotta, amint beszéltek”.

1987 pünkösdjén a Szent misét a Dormicionban hallgattam – Jeruzsálemben. Kísérőm, s egyben legfőbb vendéglátóm -- meghívóm -- Itamár Jáoz-Keszt volt.

Itamárral 1984-ben ismerkedtünk meg. Férjemet kereste, adjon tanácsot abban, kiknek mely versét fordítsa a XX. század magyar irodalmából héberre. A XVI-XIX. sz. költészetének gyöngyszemeit ekkorra ugyanis már áttette a biblia nyelvére.

Mivel váratlanul érkezett, férjem vidéken volt, így ketten beszélgettünk. Interjú akartam tőle kérni akkorában készülő kötetemhez, mely „Világ tenyerén katicabogár” -- második kiadásban, már a rendszerváltás után „Isten tenyerén” -- címmel jelent meg később.

Itamár kikapcsolta a magnót: „Előbb szeretnék megismerni!” Két, három órát beszélgettünk. A két parányi lélek darabka nem egy nyelven beszélt, de tökéletesen megértette egymást. Bár saját anyanyelvükön beszéltek, a hallgató mégis az ő saját anyanyelvén értette a szavakat.

Először beszéltem olyan emberrel, aki a holokauszt túlélője. Az én „Mianyánk” szívem rohant volna vissza a történelembe: megszabadítani láger börtönéből a kilenc éves Kesztyű Péter Ervint és családját. Rohantában üvöltve: Ember, hogy tehetted...!! Ember mit csinálsz? Káin megint megöled a testvéredet? Ne!! Ne!! Nem tehetitek!! Emberek szeressétek egymást, hiszen csak így szerethetitek Istent. Istent, mindannyiunk egyetlen közös Istenét!!

Visszaút azonban a történelembe nem vezet. Nem támaszthatók fel a gyűlölet áldozatai. Az Isten nevében legyilkoltak. A Kereszt keresztre feszített áldozatai. Az áldozatok, Ábel vére Istenhez kiált.

A keresztény ember zsidó felebarátja bocsánatáért könyörög, mély szégyentől lehajtott fejjel.

A legfőbb főpap, II. János Pál, Krisztus földi helytartója, s vele együtt milliók 1979-ben elzarándokoltak Auschwitzba. Egymillió vagy másfélmillió ember emlékezett a hajdaniakra. „Korunk Golgotáján” a tizenkét méter magas oltárkereszt szögesdrótból font a töviskorona. A kereszt lábánál pedig II. János Pál a hitről beszél, mely szeretetet szül, Isten és felebarátaink szeretetét: a szeretet győzelméről beszél, Kolbe atya és Benedikta nővér, Edith Stein győzelméről. Hogy is mondta: „Azért beszélek, mert kötelez az igazság, kötelez engem és mindnyájukat kötelez az emberért érzett aggodalom.” Földi helytartója 4 millió ember mártírúrája helyén mutatta be Krisztus áldozatát, oldani akarván az átkot. Az oltárt körülvevő másfélmillió emberi arcból álló tömeg, önkéntesen, vezeklő szándékkal odazarándokolt tömeg, az imádkozó és beszélgető, éneklő tömeg, a természet és a természetfölötti élet törvénye szerint ünneplő tömeg az életet hivatott gyászolni és ünnepelni akkor ott, elűzni a rontást, megbánni a bűnt, jóvátenni a jóvátételent.

Jöjj, Szentlélek Úristen – fohászok szentbeszéde végén, pünkösdi vigiliáján II. János Pál –, és újítsd meg a földet. Ezt a földet...

Ez a föld most a mi világunk, itt élünk, s miénk a felelősség, és kötelez az emberért érzett aggodalom, kötelez az igazság, kötelez a szeretet. Isten kötelez a hitemen keresztül. Szabad akarattal mondhatnám: Igen, Uram, hallja a Te szolgád! De nincs lehetőségem semmit sem tenni. Akkor sem volt. 1944-ben alig két éves voltam, és most sincs. Tudom, mit kell tennem, de nem tudok mit tenni, hogyan megpróbálni jóvátenni, s hogyan megakadályozni, hogy soha többé, soha, soha Soa...

De ha az embernek, hadd mondjam viccesen, bár fele se tréfa, Istene azt adja napi parancsba, hogy fesse át az eget, akkor erre csak azt felelheti: – Igen is Uram, milyen színűre?

Láss csodát, ha ezt kimondtad, jól nézz körül, mert csakhogy bele nem botlasz a lajtorjába, mely az égig ér, s ott vannak a kívánt színű festékek is, csak ragadd meg jól az ecsetet.

Az én lajtorjám a KLM Bécsből induló Tel-Avivi járata volt, hisz Izrael és Magyarország között akkorában sem diplomáciai kapcsolat, sem légi közlekedés nem volt.

Lajtorja? Boing? Egyik se! Isten tenyere... A mi Urunk Jézus vitt ki a tenyerén, s vendégül láttatott a rokonaival. Varázslatos két hét. Interjúkötet lett belőle: „A szívek kötelessége megmarad”.

Figyelmes, szerető vendéglátók, akik elmenekültek egy országból, melyet hazájuknak éreztek egykor, s melyből kitaszítottak. Hazát építettek maguknak a sivatagban, a földjükön, melyet Isten hajdan nekik adott. Büszkén óvják, büszkén mutatják a jószándékú látogatóknak. Itamár és Hanna vendégszeretete, szervezése fogta össze ezt a mozgalmas munkával és egyben gyönyörű utazásokkal tele leírhatatlan tizennégy napot. Két hét után sok jó barátot hagytam Izraelben, kapcsolatainkon a tér és az eltelt idő mit sem rontott.

Míg én Püskösd vasárnapján a Dormicionban szinte a föld fölött lebegtem, s a templom lépcsőjéről a járdára érve Itamár szemében valószínű félőrültként csodáltam rá egy magyar rendszámú TRABANT-ra, a két hengeres műanyag karosszériájú, keletnémet autósoda Jeruzsálembé eljutott egyedére, hátsó ülésén egy puli kutyával. Szóba is elegyedtünk a középkorú magyar úrral, aki hű kutyájával a „papír-jaguaron” tette meg az utat, ha nem is Makótól, de Szegedtől Jeruzsálemig.

Drága, kedves, fegyelmezett, Nobel-díjra érdemes ember, és költő Itamár, nem sejtettem, dehog is sejtettem, azaz ennyire nem sejtettem, bocsáss meg nekem. Versed tárja fel igazi mélységben, ami akkor benned izzott. Hiszen tudhattam volna, még az első budapesti találkozás óta tudhattam volna. Hiszen megmondtad: – Hogy szerethetlek? Ha keresztény vagyok, hogy mondhatom, hogy csodálatos ember vagy, mikor Te zsidó vagy. Templom? Nem, nem mersz bemenni. Műemlékként sem mered a keresztény Isten-házát azóta látogatni. Püskösd vasárnap volt. Zúgott a Szentlélek, s a szellő az ember lélek hárfáját zengette. És most, tizenöt évvel később könnyek közt hallgatom a Te eolodat. Tragikusan nagyszerű versedet.

Ma ismertem meg ezt a versedet. Nagyságod, hogy nem akartad, hogy ismerjem, féltél megbántani vele.

Tizenöt év elmúltával, ezen a forró-forró nyári délelőttön hallottam először róla, az Astoriában. Furcsa körülmények között. Kezdetben szóhoz sem jutottam.

„A visszatért áldozat...”, Naftali Kraus büszkén meséli kötete történetét, majd hirtelen vágással mesélni kezdi *nekem* Dobos Marianne történetét. Az ő Dobos Marianne-ja árva gyerek, megjárta Auschwitzot, édesanyja megégett a gázkamrában, utóbb édesapjával Izraelben élt sokáig, majd visszatért Magyarországra. Zsidóságát kikeresztelkedéssel hagyta hátra... – s én most mindjárt valljam be neki, hogy ez így igaz. Olyan empátiával íródott ez az izraeli könyv, *A szívek kötelessége megmarad*, hogy szerzője, még ha zsidóságát már el is hagyta, születetten csak zsidó lehet. Tulajdonképpen nem is szép tőlem, hogy született zsidó létemre, szegény Itamárt ilyen csúnyán becsaptam. Döbönt néma kérdő tekintetemre, visszakérdez: „Hát nem ismered Itamár versét rólad és a Dormicioni kirándulásotokról?” Nemleges válaszmra

megígérte, elküldi, s megígérte, kapok az új könyvből is, kaptam. 711. oldalán ez olvasható: „Vissza az írókhoz. Már említettem Dobos Mariannét, aki segítette első könyvem megjelenését. Buzgó katolikus lévén egy neves izraeli író versében apácának titulálta. Aztán kiderült, hogy született Rosenberg, rokonai ének Izraelben”. Miután ötödször is elolvastam, elhittem, valóban az van odaírva, amit először olvastam. Nem hittem mégse a szememnek.

Az ember arról nem tehet, hogy annak a háznak az ajtaján, melynek kéményén beadja a golya van-e mezüze, illetőleg kereszt függ-e édesanyja nyakában. Az ember arról tehet, hogy ember legyen. Mindig, mindenhol, mindenkor ember legyen. Az ember fő ismérvével, hogy az igazat, az igazságot mondja. Ha rólam a Naftali mese lenne az igaz, akkor én egy becstelen, hazug lény vagyok, aki letagadtam a hitsorsosságot, s a rokonaim helyett Itamáré, s a többiek vendégszeretét élveztem.

Megint szégyelnem kellett valamiért magamat, amit nem tettem.

Felvettem a telefont. Itamárt hívtam. Nem lepte meg, amit mondtam, Naftali neki is elmesélte, amit könyvében írt. Emlékeztetem, hogy édesanyóm, brenenbergi Römer Adél, akivel személyesen is találkoztak, első izraeli utamat 2 héttel megelőzően, 80 éves korában Budapesten szenderült el örökre.

Bocsássunk meg Naftalinak, mert meséjét rólam lehet hogy még ma is hiszi, de legalább elküldte a verset. Amióta pedig a verset elolvastam, igazolhatom, ha nem is úgy, ahogy Naftali írja és gondolja, de valóban rokonaim ének Izraelben. Ott él egy édes bátyám, és családja. A testvérem nem a vér, de a lélek szerint: Itamár Jaosz Kesz, és felesége Hanna, fia, lánya és unokái.

„... mire kibukott számon a szó Echád” – írja Itamár -- Igen Echád. Azt jelenti Egy, és a teremtő Isten az Egy. Ő az igen és a nem, az élet és halál, az állandóság és a megsemmisülés, az ellentétek egyensúlya, és az ellentmondások harmóniája. De hát az ember megértheti e az élet és halál, az igen és a nem, a fehér és a fekete azonosságát...? Valahol a döbbenet villámfényénél, egészen kivételes pillanatokban.

1989-ben még egyszer voltam Izraelben. A két utazásból született interjú kötetem *A szívek kötelessége megmarad*. Mindkét alkalommal voltam a Születés templomban, és a Szentsír bazilikában is.

„Hic natus est Rex Judeorum” -- felirata egy körülbelül másfél méteres körnek a templomban. A Zsidók Királya. Az az Isten, aki az áldozatok közé lép, és vállalja, hogy életét adja. Jézus Krisztus a megtestesült Istenember: „Az Isten báránya, aki elveszi a világ bűneit.” Példát ad a szenvedés elviselésére, és a bűn hiteles megbocsátására.

Mi is a bűn? Egyszóval azt mondanám: embertelenség. Ezért hozzátartozik az áldozat is, akinek árt, vagy fájdalmat okoz a bűn elkövetője. Természetesen a bűnös saját magának is árt, de ez az első pillantásra még nem nyilvánvaló. A bűnt pedig lehet megtorolni, „elsumákolni” és megbocsátani. A három közül a legcsodálatosabb a megbocsátás, és a legkockázatosabb az „elsumákolás”, főleg amikor egy hazug ideológiával erénnyé nyilvánítjuk a bűnt, vagy ha elfordítjuk a fejünket, mintha nem vettük volna észre. A megtorlás iszonyú kockázatokkal jár: mert nem vagyunk hozzá elég igazságosak, nem biztos, hogy megfelelő nézőpontból ítélünk, s lehetséges, hogy újabb bűnök keletkeznek, ahelyett, hogy az egyensúly helyreállna. A teljes értékű megoldás a megbocsátás, tovább vezet annál a pontnál, amely a bűn elkövetése előtt

volt. Nagyobb erőket mozgat, mint maga a bűn. Nem reparálgatja az elrontott kapcsolatot, hanem fenségesen megjavítja. Egy bravúr, amire képes az ember. A Bibliában pedig számtalan helyen azt olvassuk, hogy az Isten is, erre az ilyen megbocsátásra kész.

Anna Frank a 14 éves kis mártír naplójának befejezése: „mindennek ellenére hiszem, hogy az emberek szívükben jók.”

Egy pszichológus megéli a koncentrációs tábor címmel a 119104-s fogoly, Viktor E. Frankl írta meg személyes láger életét. „Megismertük az embert, -- írja -- jobban, mint eddig még talán egyetlen nemzedék sem. Mi hát az ember? Az a lény, aki mindig maga dönti el, hogy mi. Az a lény, aki feltalálta a gázkamrákat, ám egyúttal az a lény is, aki emelt fővel és imával az ajkán ment a gázkamrába.” Ez volt az a hely, Frank valahogy úgy fogalmaz, ahol az ember képes volt egy kiúttalan helyzetet is emberileg tekintve, teljesítménnyé átformálni. A szenvedés értelmét kiteljesítve, legemberibb míkvoltát megvalósítva, az ember túlnő önmagán. Ahol a körülmények megváltoztathatatlanok, ahol tehetetlenek és reménytelenek az emberek, ott a felszólítás, az elvárás: változtass önmagadon!

Senki sem írta le ezt találójban Yehuda Bacon-nél, aki gyermekként került Auschwitzba, és felszabadulása után kényszerképzetektől szenvedett: „egy temetési menetet láttam, díszes koporsóval, zenével -- és én el kezdtem nevetni: megbolondultak ezek -- egyetlen hulla miatt ilyen nagy felhajtást csinálni? Ha koncertre, vagy színházba mentem, pontosan ki kellett számolnom, mennyi ideig tartana annyi ember elgázosítása, ahányan ott összegyűltek, hány ruhadarabot, hány darab aranyfogat, hány telizsák hajat tenne az ki”, s Yehuda Bacon azt a kérdést tette fel magának, vajon mi értelme volt azoknak az éveknak, amelyeket Auschwitzban töltött: „gyermekként azt gondoltam, majd én megmondom az egész világnak, mit láttam Auschwitzban, remélve, hogy a világ egyszer majd csak megváltozik. De a világ nem változott meg, és nem akart hallani Auschwitzról. Csak sokkal később értettem meg igazán, mi a szenvedés értelme. Akkor van értelme a szenvedésnek, ha *te magad* mássá leszel.”

1944 évvel később, ismét a betlehemi kisdud születése napja. Tombol a háború. Mondhatnánk túlzás nélkül, menekült, veszélyeztetett, életéért bujkáló szinte mindenki, nem csak e kis hazában. A zsidó lakosságot gettókba telepítették, halálvonatokra rakták, halálmenetekbe sorakoztatták. Menekül közülük aki tud, s aki mer. 12-60 éves korig mindenkit besoroztak, vagy besoroznának katonának, menekül közülük aki tud, s aki mer. A lányok, az asszonyok és itt 12-től szinte a halálig a korhatár, bármely pillanatban német, vagy orosz katonák erőszakoskodásának potenciális áldozatai. Kitéve az elállíthatatlan vérzés, gerinctörés, benuulás, halál, különféle nemi betegségek számtalan fajtájának. Az emberi megaláztatás, az emberi szenvedés mélypontján, már a kétségbeesésbe is belefáradva, menekül aki tud, és aki mer.

A végsőkig elkeseredettek önkezükkel vetnek véget életüknek, de az öngyilkosság gondolatát a legerősebbek is fontolgatják olykor.

Van aki nem csak magát, és közvetlen szeretteit menekíti, de saját élete és biztonsága kockáztatásával embertestvérei, felebarátai életét is próbálja megmenteni.

Hitler pedig, s csatlósai még mindig a győzelemről beszélnek. Karácsonyi rádió-szónoklatában a Vezér üvöltve szidja, gyalázza az esztelen harcban vérüket ontó, életüket áldozó magyar katonákat.

Talán, épp ekkor, ahogy Farádi László a *Diagnózis az életéről* című könyvében leírja, fogoly orvosok összeverődve, feltették a kérdést: „Mit tennél ha Hitler vagy Göbbels, életveszélyes, de gyors segítség nyújtással életben tartható állapotban kerülne eléd. A többség rávágta: -- hagynám megdögleni! A kisebbség, közöttük én is más választ adott: megmenteném. Utána végig hallgatnám bírósági perét és végignézném az akasztását. Vállalnám az orvos feladatát, megállapítanám, hogy beállt a halál. A munkamegosztásban mi az orvos dolgát végezzük. Az ügyész vádol, az ügyvéd véd, és a bíró ítél.”

Az orvos hatalma... Az orvos hatalma: fázva és éhezve, nyomott lelkiállapotban, lehangoltan is küzdeni társai és (egyben saját) önfeladása ellen is. A lágerben idejében elhangzott szavairól Viktor E. Frankl így beszél: „...a jövőnek minden elfogulatlan számára, vigasztalannak kell tűnnie: egyetértettem azzal, hogy bárki közülünk egyébként már ki is számíthatja, hogy milyen csekély a túlélés valószínűsége. Még nem tombolt a táborban a flekk-tífusz járvány, a magam túlélési esélyeit még sem tettem többre, mintegy 5 %-nál, és ezt megmondtam az embereknek! S aztán azt is megmondtam nekik, hogy én a magam személyét illetően még sem gondolok arra, hogy feladjam a reményt és lemondjak az újrakezdésről. Mert egyetlen ember sem tudhatja a jövőt, nem tudhatja, mit hoz neki akár már a következő óra. De nem csak a jövőről és a homályról beszéltem, melybe az szerencsés módon be van burkolva, s nem csak a jelenről, minden fájdalommal együtt, hanem szóltam a múltból is - örömeiről, s arról a fényről, mely még napjaink sötétségében is árad a múltból. Idéztem a költőt, aki azt mondja: „amit megéltél, a világ semmilyen hatalma sem rabolhatja el tőled.” Mind azt a benső gazdagságot, amit eddig elmúlt életünkben, annak élményeiben megvalósítottunk, semmi és senki el nem veheti tőlünk. De nem csak amit megéltünk, azt sem, amit tettünk, azt sem, ha valaha valami nagyot elgondoltunk, miként azt sem, amit végig szenvedtünk ... mindezt belemenekítettük a valóságba, egyszer s mindenkorra. Még ha elmúlt is -- épp a múltban őrződik meg mindörökre! Mert a múlt is egy fajtája a létnek, talán a legbiztosabb. Befejezésül még ama sokrétű lehetőségekről beszéltem, amelyek révén meg lehet tölteni az életet értelemmel. Elmondtam bajtársaimnak, akik egészen csendben feküdtek és alig mozdultak, csak néha lehetett egy-egy fojtott sóhajtást hallani -- elmondtam nekik, hogy az emberi élet mindig, és minden körülmények között értelemmel bír, s a létezés e végtelen értelme még a szenvedést, a kint és a halált is magába foglalja. Arra kértem ezeket a szegény ördögöket, akik figyelmesen hallgattak engem, a vaksötét barakkban, nézzenek bátran szembe a dolgokkal, sorsukkal ebben a táborban, s ne keseredjenek el, hanem őrizték meg bátorságukat, abban a tudatban, hogy harcunk kilátástalansága semmit sem vesz el annak értelméből és méltóságából. Mondtam, hogy ezekben a nehéz órákban, sőt közülünk sokaknak az utolsó órában mindannyiunkra valaki kérdő tekintettel néz alá, egy barát, vagy egy feleség, élő, vagy holt -- vagy egy Isten! S azt várja el tőlünk, hogy ne okozunk csalódást neki, s hogy ne nyomorultan, hanem büszkén szenvedjünk, s így tudjunk meghalni is!”

A négy koncentrációs tábor túlélője, aki ezt a maga „experimentum crucisának” nevezi, megtapasztalta, hogy az építészeti igazság, mi szerint egy veszélyes boltozatot azáltal lehet megerősíteni és biztosítani, ha terhelik, igaz az emberre is. A külső nehézségekkel szemben, a belső ellenálló képessége szemmel láthatóan növekszik. Megtapasztalta, hogy az ember, a legborzalmasabb körülményeknek is ellen tud szegülni. Sigmund Freud azt gondolta, hogy „ha megpróbálnák a legdifferenciáltabb emberek egy csoportját ugyanolyan mértékben az éhezésnek kitenni, a parancsoló táplálkozási szükséglet növekedésével elmosódnának az egyéni különbségek és helyükbe a csillapítatlan ösztön uniformizált megnyilvánulásai lépnének”, akkor ennek sokkal inkább az ellentéte áll fenn. A koncentrációs táborban az emberek differenciáltabbakká váltak. A gazemberek leleplezték önmagukat. És a szentek ugyan ezt tették. Az éhség lerántotta az álarcot. De mögötte az emberek különbözőek voltak. Hogy szól a bestseller címe? „*Calories do not count*” (Nem a kalória számít).

Az emberek tehát különbözőek voltak.

Különbözőek voltak a nyilasok is. Talán nem két szélsőséget ragadok ki, ha egymás mellé állítom Szilágyi György *A Nyilas jegyében* című könyvében ábrázolt K. R. alakját, a Mezei András és Goren Tamás által leírt Barritz személyével. Mezei András életét elbeszélve, mint leventeparancsnokát emlegeti, aki különleges kegyetlenséggel kínoztta a levente-pótlóra berendelt zsidógyerekeket: „*Barritzot később, legalábbis én úgy tudom, 1944 végén Budapest városparancsnokának tette meg Szálasi. Ez a Barritz, akinek a másik nevét nem tudom, holott háborús bűnösként akasztották föl, de aki Bogárt, a hivatalos hóhért, mielőtt felakasztotta volna, ő volt az, aki leütötte. Még ott is leütötte a hóhért. Korábban -- azt mondták róla, és ez nyilván igaz is lehet -- bokszoló volt. Valamiféle kiszuperált, talán nem túlságosan tehetséges bokszoló. Tény az, hogy mérhetetlen mennyiségű gyűlölet, düh volt ebben az emberben, vagy az is lehet, hogy még csak az se volt, csak szerette kínozni az embereket. Ahogy visszaemlékszem, nagy nyugalommal kínozt embereket. Ő lett a VII. kerület levente főparancsnoka. A főparancsnokság a Dembinszky utca és a Rottenbiller utca sarkán volt. Természetesen akkor már a zsidó származásúak nem járhattak leventére együtt a nem zsidókkal, és a zsidó gyerekeknek egy külön -- nem tudom már a nevét, nem leventének hívták -- valamilyen segédszolgálatra kellett járniuk. Barritznak kedvenc szórakozása volt, hogy egy-egy fiút felállított a szekrény tetejére, ahol vigyázzban kellett állnia, és még csak a karját se volt szabad kiterjeszteni, ő meg elkezdte rázni a szekrényt, a gyerek persze leesett, összetörte az orrát, az arcát, a fejét. Kedvenc szórakozása volt az is, hogy az Állatorvosi Főiskolát körülkúszatta a gyerekekkel és hadd ne idézzem itt azokat a káromkodásokat és szólás-számba menő káromkodás-összetételeket, amelyek mind-mind őtőle származtak. Később aztán -- azt hallottam róla -- hogy egy osztagnak lett a parancsnoka. Gondolom, hogy nagyon-nagyon sok vér tapadt a kezéhez, ha valóban ő lett Budapest városparancsnoka a legutolsó időkben, amikor csak nyilas szabadcsapatok fosztogattak és gyilkoltak a Dunaparton és Budapest utcáin. De ha csak egy osztag vezetője volt is, akkor is nagyon-nagyon sok bűn tapadhatott hozzá, ezt onnan tudom, hogy 1945-ben, amikor már felszabadultunk és elkezdődhetett az iskola is, az egyik barátom, aki nem abba az iskolába járt, bejött értem, és a tanítási óráról elkért, kérdezve, hogy ismerem-e a Barritzot? Mondtam, hogy igen. Felismerném-e? Mondtam: felismerném. S akkor elvitt engem egy helyre.*

De nem emlékszem a ház bejáratára, csak arra emlékszem, hogy talán a földszinten vagy a magasföldszinten bevezettek egy nagy szobába. A nagy szobából nyílt egy másik kisebb szobába egy hatalmas nagy ajtó, és ott állt a falnál a Barritz. Az egyik lába el lehetett löve, mert fáj, sántított rá, viszont az egészséges lábán kellett állnia, ha jól emlékszem, és gondolkodnia, hogy valóban ő-e, az-e, akinek mások mondják, hogy valóban gyilkos-e, amit ő tagadott annál inkább, mert a kezében egy bibliát tartott, egy fényes, fekete bibliát, és ahogy ránéztem és ahogy felismertem, kétségtelenül ő volt az, nem tudtam mást mondani. Ugyanakkor arra is emlékszem, hogy már nem ő volt. Nem volt az arcán az a szörnyű kegyetlenség, nem volt az arcán az a gúnyos, fennhéjázó és boldog önimádat, ahogy másokat tudott kínozni, és ahogy mások kínlódásában látta volt saját, idézőjelbe tett nagyságát, uralmát. Ez már egy szegény, meggyötört, összetört, féld ember volt. Ez a szörnyű, hogy a legnagyobb bűnök elkövetői abban a pillanatban, ahogy ők válhatnak áldozatokká, tanulmányokat érdemelne, hogy miként viselkednek. Én ezt az átváltozást egyszerűen nem tudom megérteni materiálisan. Mert hiába tudom, hogy a sejtjei ugyanazok, hiába tudom, hogy az öklei, az alkata, a keze, a lába, mindene pontosan ugyanaz a Barritz volt -- mégsem az a Barritz állt előttem, mert -- nem tudom, mit mondjak, három pontot teszek..."

K. R. édesanyja fiatalon megözvegyült, és hamarosan mostoha apát hozott a házhoz. A csendes természetű fiú, aki a politikával soha nem foglalkozott, s akit az egész környék kedvelt egyik pillanatról a másikra legénykorának küszöbére érve, rendkívül nehéz helyzetbe került. Alkoholista mostoha apja indulatait nem tudta fékezni, minden naposak lettek a veszekedések és gyakran édesanyját is meg kellett védenie a bántalmazásoktól. Sokszor panaszkodott pajtásainak, nem bírja tovább. Inkább, hogy kiszabaduljon a családi tűzfészekből, jelentkezik katonának. 18. életévét még nem töltötte be, így nem vették fel. Néhány hasonló korú suhanc ekkor azt mondta neki, gyere az SS-be, ott nincs korhatár. A családi pokol elől, jelentkezett is. Felvették. Édesanyja zokogott a kétségbeeséstől. Várható volt, hogy a szövetségesek palacsintává verik a szüntelenül visszavonuló németeket. Mi lesz ha kivisznek Németországba? Zokogott az édesanyja tovább. A zsidók riadt tekintetére pedig, csak annyit mondott, *hülyék vagytok, nem tudnak ők engem megváltoztatni soha!* S valóban tovább segített édesanyjának az első emeleten lakó gazdag zsidócsalád rejtkehelyének kiépítésében, s mikor a kiképzése után vissza jött látogatóba, a zsidó háztulajdonost és családját, akik a saját nem „felcsillagozott” házukban rejtőzködtek, felkereste, s ők bizalommal fogadták, nem remélték, hogy a későbbiekben ezt a rejtkehelyüket meg fogják osztani K. R.-rel, az akkorra már szökött nyilas katonával. K. R. 1944. decemberében haza szökött! „Sikerült bejutnia a fővárosba, mielőtt az ostromgyűrű bezárult Budapest körül. Hol rejtsék el a szökött SS katonát? Logikusnak tűnt: ugyanott, ahol a zsidó Brichta családot. Így is történt. Együtt élték túl a háborút. K. R. tudta, hogy felelnie kell azért, mert semmivel sem magyarázható okból magára öltötte a gyilkosok egyenruháját. Nehéz elhinni, de nem jelentette fel senki! Végül 1946-ban önként jelentkezett. Ügye kivizsgálása után, internálták. Gyakran meglátogattam. Azóta sem láttam olyan boldog embert. Örült, hogy a büntetés megszabadítja lelkiismereti terhétől. Internálás után visszatért régi lakóhelyére. Élete normális kerékvágásba került.” -- írja Szilágyi György.

Lám csak a „lelkiismeret -- valóban -- az értelem érzékszerve.” Lelkiismereti kérdés szerintem a megbocsátás is. A megbocsátás, ami nem azonos a felejtéssel, vagy

a bűn szőnyeg alá söprésével. Emlékezni kell! Azok, akik 1944. karácsonyára emlékeznek, 58 év után, idős emberek. Az *Akkor is karácsony volt (1944)* című kötetemben harmincuk emlékezését adom közre. Az Egy Isten -- Itamár Echádnak nevezi -- nevében úgy érzem, számomra ez lelkiismereti kérdés. Lelkiismereti kérdés, mert az ember, vallása legyen bár keresztény, zsidó, hindu, shinto stb. a testvérem, a felebarátom. Hogy is van János apostol levelében?

„Ha valaki azt mondja 'Szeretem az Istent', a testvérét viszont gyűlöli, az hazug, mert aki nem szereti a testvérét, akit lát, nem szeretheti az Istent, akit nem lát. Azt a parancsolatot is kaptuk tőle, hogy aki szereti az Istent, szeresse a testvérét is.”

MŰVÉSZ A KÖZÉLETBEN
BARABÁS MIKLÓS A „NEMZET FESTŐJE”

Barabás Miklós bemutatkozásával az 1835. év végén Pesten, az idő, a hely és az igények rendkívüli egybeesése folytán a magyar művészet egyik legsikeresebb karrierje indult el. A világlátott, iskolázott, hat nyelven beszélő nemesi értelmiségi az újjászülető, de még hiányos nemzeti kultúrát teljesítette ki, művésze és társa lehetett a liberális reformnemzedéknek céljai elérésében. Barabás Pesti működésének egyik első egyengetője Széchenyi István a korszak kiemelkedő politikusa.¹ A „legnagyobb magyar” pályája ekkor nagyszerű szakaszába érkezik, népszerűsége, kortársaira gyakorolt hatása rendkívüli, támogatása Barabás számára az elindulásban döntő jelentőségű. A mindaddig elsősorban osztrák művészekkel dolgoztató Széchenyi ekkor már próbálkozott magyar mesterek foglalkoztatásával, első pártfogoltja a Párizsból hazalátogató Schoefft Ágoston (Pest, 1809-London, 1888) volt,² akiben a gróf az új magyar iskola mesterét vélte felfedezni.³ De Schoefft hamarosan elhagyta az országot, hogy külföldön csináljon szédítő karriert.⁴ Széchenyi ezután fordult Barabás felé, és az ifjú, ismeretlen mestert mint „...igen becses, s ritka ügyességgel bíró festő”-t ajánlotta Bihar vármegyének, ahol újabb, reprezentatív, életnagyságú hivatalos portréja megfestésére kerestek festőt. Ajánlólevelében hangsúlyozta: „A tekintetes Rendek midőn Széchenyi Istvánt megbecsülik, s ha lehet a hűségnek még erősb lánczaival kötik magukhoz, Barabás Miklós képíró, hazánkfiát is gyámolítják, elősegítik.”⁵ E gesztus a magyar festőket illetően eddig páratlan, és eldöntötte a hivatalos portré műfajának további sorsát Pesten, Barabás kezébe helyezve azt.

¹ Széchenyi 1836 febr. 9-én említi hogy felkereste Barabást, (Széchenyi István: *Napló*, szerk. Dr. VISZOTA Gyula, Bp. 1978, 811.) akinél találkozott Bourbon Károly Lajos luccai herceggel. (A herceg portréja: *Önéletrajz*, kat. 278. *Önéletrajz*=Márkosfalvi Barabás Miklós *önéletrajza*. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta BÍRÓ Béla. Kolozsvár, 1944.) Feltehetőleg ekkor beszélte meg vele Bihar vármegye megrendelését életnagyságú, hivatalos portréja megfestésére. (*Önéletrajz*, kat. 288.) Széchenyi alig négy napja házasodott, e boldog korszakból származik róla Barabás egyik legszebb képmása, (Lappang, SZVOBODA D. Gabriella: *Barabás Miklós*, Bp. 1984, kat. 32., vázlata: MTA) amely további képeinek alapjául szolgált. Ugyanekkor készült Hont vármegyének is a reprezentatív portré (*Önéletrajz*, kat. 289), egyidejűleg rajzolta Barabás Crescence arcképét is, egy tusrajzot, Moritz Daffinger (1790–1849) miniatűrje után, megrendelésre. (*Önéletrajz*, kat. 307.)

² Schoefftet Apponyi Antal, a párizsi osztrák követ ajánlotta neki 1834-ben. Széchenyi-Apponyi Antalhoz Pozsony, 1835 október 22-én. Gróf Széchenyi István levelei. Összegyűjtötte, az előszót és jegyzeteket írta MAJLÁTH Béla. Budapest, 1890, 139, 111. levél.

³ Megbízta portréjának elkészítésével, és a két nagyszerű egyéniség találkozásából a korszak főműve született meg, az egyik legjelentősebb magyar történelmi képmás. VAYER Lajos: *Széchenyi képe. Magyarságtudomány*, 1942. 96.

⁴ SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella: *Schoefft Ágoston*. (Sajtó alatt.)

⁵ *Történelmi Lapok*, 1874. 5. sz. 77–78. Idézi CSORBA László: *Széchenyi István*, Bp. 1991. 112.

Széchenyi pártfogása⁶ nagy befolyással volt a festő további életútjára, és úgy tűnik politikai gondolkodására is. E hatásnak tulajdonítható Barabás nagyszerű akvarell-sorozata a Lánchíd építéséről, arról az építményről, amely Széchenyi alkotásaként az egész korszak szimbólumává vált. A híd építési fázisainak megörökítése művészi feladat, de ugyanakkor politikai szimbólumteremtés is, amely a század második felében a nagy *Lánchíd alapkövetétele*⁷ c. kompozícióban teljességedt ki.

A képzőművészek bevonása a nemzeti kultúra serkentésébe – amint erre már Hoffmann Edit is rámutatott⁸ – nem magyarországi jelenség e korszakban. A XIX. század első felében számos európai, sőt tengerentúli náció keresi identitását, amelybe beletartozik a nemzeti kultúra kiteljesítése is. Ezt mindenütt áthatja a „nemzeti iskola” kialakításának óhaja is, számos nép, amely eddig ilyesmivel nem sokat törődött, kezd figyelni saját művészetére. A romantika idején minden nemzet igyekezett megalkotni önnön „képét”, amelynek kivitelezését saját mestereitől várta. A Barabáséhoz hasonló jelkép-szerepet betöltő művészt többen is találunk ekkoriban. Prágában már a XVIII. század végétől hazafias kötelességnek tekintették a műpártolást,⁹ és a hazai mesterek foglalkoztatását.¹⁰ A számos, Bécsben kariert csináló cseh mester mellett pl. Antonin Machek (1775 Podlázice–1844 Prága), Frantisek Tkadlík (1786 Prága–1840 Prága), a prágai Manes család és mások, már Prágában érvényesültek. Bécsben 1830-ban, jelentős császári dotációval a hazai – birodalmi – művészeket támogató egyesület alakult *Verein zur Beförderung der bildenden Künste* néven. E szervezet a Bécsben dolgozó külföldi mestereket igyekezett kirekeszteni, munkálkodása a bécsi biedermeier kibontakozását nagyban elsősegítette.¹¹ Bukarestben az 1830-as 40-es évektől kezd hazatelepülni külföldi akadémiai tanulmányok után az új gárda, Ion Negulici (C?mpulung 1812–1851 Konstantinápoly), Barbu Iscovescu (1816–1854) Gheorge Tattarescu (Buzeu 1820–1894 Bukarest), az asszimilált Rosenthal Dávid (Pest 1820–1851 Pest) és mások, akik tevékeny részt vállaltak a bontakozó irodalmi és politikai mozgalmakban.¹² A lengyeleknél a század első felében, Piotr Michalowski (Krakkó 1800–1855 Krakkó) Henryk Rodakowski (Lvov 1823–1894 Krakkó) Józef Simmler (Varsó 1823–1868 Varsó) stb. készítették elő az európai hírre vergődő lengyel nagymesterek fellépését, úgy mint Barabás nálunk Szinyei és Munkácsy generációját.¹³

⁶ „Széchenyi ült Barabásnak, nagyon kedvelte, műtermének gyakori látogatója volt, ilyenkor egy-két főurat vitt hozzá,...” SZEGEDI MASZÁK Hugó: Gr. Széchenyi István arcképe, 1836-ból. *Vasárnapi Újság*, 1908. ápr. 5.

⁷ Barabás Miklós: *A Lánchíd alapkövetétele*, 1864. V. o. 275x397 cm. MNMTCs. It.: 120. Br. Sina Simon ajándéka, 1864.

⁸ HOFFMANN Edit: Barabás Miklós, Bp. 1950. 11, 12.

⁹ Zdenek HOJDA: Die Gesellschaft patriotischer Kunstfreunde in Prag, ihre Rolle im Kunstleben Böhmens 1796–1840. In: *Central Institution in the 19th Century as an Example of National Revival in Poland, Bohemia, Slovakia, and Hungary*. Krakow, 1991.

¹⁰ *Obrazárna v Cechách 1796–1918*. Ed.: Vít VLNAS, Praha, 1996

¹¹ *Verein zur Beförderung der bildenden Künste*. *Rechnenschafts-Bericht über die Geschäftsführung des leitenden Ausschusses im 21. Jg. 1852*. Wien, 1853.

¹² ISPIR, Mihai: *Classicismul în arta Românească*. Bucurest, 1984.

¹³ *La peinture polonaise du XVe debut du XXe siècle*. Catalogue élaboré sous la rédaction de Krysztyna SROCYŃSKA. Varsovie, 1979.

A művészet felé ritkán fordult olyan figyelem Pest-Budán, mint a XIX. század 30-as éveitől a kiegyezésig. Magyarországon a nemzettéválás romantikus gesztusán belül – a költészetből jól ismert mozzanat – az önálló magyar képzőművészet megteremtését a politikai önállósághoz vezető út egyik előkészítő állomásának tekintették. Sőt a nyelvi korlátoktól mentes rangos képzőművészet arra is képes, hogy látványos bizonyítéka legyen a más európai népekkel való egyenrangúságnak, a magyar alkotó külföldi megbecsülése a nemzeti büszkeség és önbecsülés táplálója. A kortársak számára rendkívüli jelentőségű az a híres eset, amikor 1844-ben egy lipcsei szépirodalmi almanach kérte fel Barabást eredeti rajzok készítésére, számainak illusztrálásához: „...és ime most már hozzánk kezd folyamodni a művelt külföld – s messze tájról keresi föl a magyar művészt, hogy számára műveket alkosson.” írja a pesti sajtó.¹⁴

Barabás belecsöppenne az 1832–36-os reformországgyűlés forrongó légkörébe azonnal felvállalta küldetését. Mint sikeres festőnek már a puszta létezése is politikai jelentőséggel bírt, bár mint késői *Önéletrajzában* írja¹⁵, a direkt politizálástól mindig tartózkodott. Munkássága a nemzettéválás és a polgárosodás programjának részévé vált, érvényesülésének egyik hajtóereje az értelmiség „utólérési komplexuma” volt. A reformkort mozgató elit mozgalmaiban sajátos módon – ecsetje által – volt jelen. Közéleti szerepe a „nemzet festője” státuszában bontakozott ki, életútja és életműve a művészet és a politika összekapcsolódását mutatja.¹⁶ Kiemelt helyzetét bizonyítja, hogy 1836 szeptemberében – még igencsak csekély távlattani tanulmányai alapján – akadémiai levelező tagnak ajánlották, amivel egycsapásra elismert tagja lett Pest csúcsertelmiségének. A Magyar Tudományos Akadémiának ez ideig csak egyetlen művésztagja volt 1832-től Ferenczy István (Rimaszombat 1792–Rimaszombat 1856) személyében. A 26 éves Barabás ajánlója Toldy Ferenc és Wesselényi Miklós báró volt.¹⁷ Azonnali elismertségének további bizonyítéka, hogy 1838-ban Ferenczy István mellett az országgyűlés neki is állami ösztöndíjat juttat, eddigi tudásunk szerint elsőként a magyar festők között.¹⁸

Barabás a művészeti élet szervezésében már a kezdetektől vezető szerepet játszott, amely a Pesti Műegyletben öltött intézményes formát. Ez a szervezet vállalkozott arra, hogy művészeti életet teremtsen Magyarországon azzal, hogy évente egyszer kortárs képzőművészeti kiállításokat rendez. Míg Nyugaton egy tárlat bemutatása a művészet belügye, addig nálunk néhány politikus értelmiségi veszi kezébe a szervezést 1839-ben. A pesti politikai és értelmiségi elit tagjainak reprezentatív sorával találkozunk az egyesület tagjai közt, vezetői közt feltűnik br. Eötvös József, Lukács Móric, Trefort Ágoston, Szalay László, Kossuth Lajos, Ferenczy István, valamint Heckenast Gusztáv, br. Jósika Miklós, gr. Széchenyi

¹⁴ *Pesti Divatlap*, 1844., Nyárhó 2. hetében.

¹⁵ *Önéletrajz*, 25.

¹⁶ Más mesterek is próbálkoztak a korszakban Pesten letelepedni, – gondoljunk a rendkívül tehetséges Kozina Sándorra, (Felsőség, 1808–Felsőpulya, 1873), vagy Tikos Albertre (Debrecen 1815–1845 Bécs), stb., de a végleges letelepedés másnak a reformkorban valójában nem sikerült.

¹⁷ Dr. VISZOTA Gyula: Barabás Miklós, Markó Károly akadémiai tagsága. *Művészet*, 1907. 419.

¹⁸ Művészet jutalmazása. *Hasznos Multságok*, 1838. júl. 21. 45.

István, Tasner Antal, Ürményi Ferenc, Bártfay László, stb.¹⁹ Barabást azonnal beválasztották a vezetőségbe, és ezután fél évszázadon át dolgozott együtt szakemberként a progressziót irányító politikusi gárdával.

Az egyesület által 1840-ben megrendezett nagyszabású képzőművészeti kiállítás az első ilyen rendezvény volt Magyarországon, és vele a kortárs képzőművészet először lépett a nagy nyilvánosság elé. Ezentúl évente megrendezték a tárlatokat, amelyek közül a két soron következő rendezésével 1841, és 1842-ben Barabást bízták meg.²⁰ A következő évben pedig bekerült az Igazgató Választmányba is, és ekkortól évtizedeken át végezte a kortárs magyar alkotások zsűrizését.

Az egyesület – statútumai szerint – többek között a magyar művészet támogatására, és a közönség ízlésének fejlesztésére alakult.²¹ Ám az ekkor még gyenge és nagyon csekély darabszámú magyar műállomány erre csak igen mérsékelt volt alkalmas, ezért az egyesület csatlakozott a müncheni-központú Kunsverein-hálózathoz, miáltal részesévé vált egy nagy választékot biztosító külföldi képpiacnak.²² Az idegen képek bemutatását a sajtó egyes hangadói, az önálló nemzeti művészet hangos és türelmetlen támogatói – a tények figyelmen kívül hagyásával – nehezményezték, és hazafiatlansággal vádolták a Műegyletet. A képzőművészetben ekkor kibontakozó, és évtizedeken át tartó vita a patriotizmus kétféle megnyilvánulásának látványos példája. Az egyesület vezetői, a pesti centralisták köre, a modern hazafiság szellemében bátran szembenézve a valósággal, az elmaradottságot akarta megszüntetni. Elévülhetetlen érdemük, hogy minden gáncsoskodás ellenére, képzett kortárs külföldi mesterek képeit hozták be a provinciális Pestre, még ha ezzel szembe is kerültek a konzervatív hazafiak illúzióktól és nosztalgiáktól áthatott világával.²³ Barabás Eötvösék szellemi köréhez csatlakozott, és a testületi állásfoglalások kialakításakor mint a helyzetet és az anyagi lehetőségeket jól ismerő és mérlegelő, józan polgár hallatta szavát. Távol állt tőle a művészembert oly gyakran jellemző romantikus hév, és nem engedett a demagóg követelődzéseknek, mert mint írja „...biztosabb az önérdek alapja és sokkal több szájban van meg a hazafiság, mint szívben.”²⁴

A lassan meginduló fejlődésben a mester jelentős szerepet vállalt, szinte minden művészeti megmozdulásban részt vett. Közéleti szerepléseit felsorolni lehetetlen, az alábbiakban a kiemelkedő fontosságúakat venném sorra. Az Iparegyesület első kiállításának zsűrijében szerepelt 1843-ban,²⁵ és szervezője volt a

¹⁹ SZVOBODA Gabriella: A Pesti Műegylet megalakulása és első kiállítása 1840-ben. *Ars Hungarica*, 1980/1. 281-321.

²⁰ Ezt Barabás maga közli (Önéletrajz, 172.), de Vahot szerint a tényleges rendező Iszer Vilmos harisnyagyáros, műpártoló volt. VAHOT Imre: A művész egyesület. *Pesti Hírlap* 1841. 382.

²¹ A pesti művészeti egyesület első nagygyűlése. Írta SZALAY László, egyesületi titoknok. *Társalkodó*, 1839. november 16. 367.

²² LANGENSTEIN, York: Der Münchner Kunstverein im 19. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Entwicklung des Kunstmarkts und des Ausstellungswesens. München, 1983.

²³ SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella: A Pesti Műegylet története, 1839–67. Budapest, 1994. Kandidátusi disszertáció.

²⁴ Önéletrajz, 174.

²⁵ MOLNÁR László: Reformkori himzések és kézimunkák az Iparművészeti Múzeumban. Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Múzeum Évkönyve. VIII. 1965. Budapest, 1966. 86.

Nemzeti Képcsarnokot Alapító Egyesületnek. Ez az egyesület arra alakult, hogy kortárs magyar mesterek műveit juttassa a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe.²⁶ Barabás itt a nagyválasztmány tagja, és természetesen ő kapta az első megbízást, hogy a megszülető Nemzeti Képcsarnok számára dolgozzon A megbízás tárgya *József nádor* reprezentatív portréja²⁷ volt, és e mű Barabás számára a 40-es évek eredményeinek szintézise mind a közéleti szereplést, mind a művészi munkát illetően. Nagyjelentőségű tény, hogy e nagyszabású – mondhatni hivatalos megbízásnak – képes volt egy magyar mester, magas kvalitású művel megfelelni.

1850 után

Az ötvenes évek művészeti élete hasonlóképpen átpolitizált, mint a 40-es évtizedé, bár az érvényesülő ideológia új elemekkel töltődik fel. Jól ismert, mit is jelentett a pesti közönség számára az a metaforikus képi nyelv, amit az újonnan feltűnedező, jól képzett ifjú művészgeneráció közvetített, a nemzeti tragédiákat ábrázoló történelmi kompozíciókkal. Barabás már nem kizárólagos megtestesítője a magyar festészetnek. Látványos vezető szerepét ugyan megtartja, de személyének politikai jelkép jellege lassan elenyészik. A negyvenes éveiben járó, jelképszerűen elismert festő életművéből két fontos dolog hiányzik. A reprezentatív történelmi kép, valamint az uralkodói megrendelés. Az utóbbit helyettesítette 1852-ben a cs. k. Helytartóság megbízása, I. Ferenc József reprezentatív portréjának megfestésére, amelyre a császár első magyarországi propaganda-utazása adott alkalmat. A megrendelést a sajtó megleléssel fogadta: „...alkalom adódott hazai mesternek bizonyítani.”²⁸, vagyis a reformkori gondolat rezeg tovább, – a magyar képzőművészet birodalmi szinten is megállja helyét. A császár programjában – rég kialakult, hagyományos szokásként – szerepelt a Nemzeti Múzeum megtekintése is. A Pesti Műegylet vezetősége ebben az évben a császári látogatáshoz igazította a Múzeum termeiben rendezett éves kiállításának megnyitását, és az uralkodó így megjelent a pesti tárlatban, bár fő művészeti programja a *Hentzi emlék* felavatása volt. A kiállítás díszhelyén a Barabás által sebtében festett császári képmás volt látható, amelyet ez alkalomra kikölcsönöztek,²⁹ úgy tűnik annak reményében, hogy láttán a legfelsőbb figyelem a magyar művészet felé fordul. Ám erről szó sincs, a megnyitón való részvétel is merő véletlen.

Új életre kelt Nemzeti Képcsarnokot Gyámolító Egyesület is, és országos tagtoborzást végzett a célból, hogy a tagdíjakból megfestesse az uralkodó és Albrecht

²⁶ FEJŐS Imre: A Nemzeti Képcsarnokot Alapító Egyesület története. *Művészettörténeti Értesítő*, 1957. 37.

²⁷ Barabás Miklós: *József nádor*, 1846. v.o. 234x198 cm, j.l.j.: „Barabás Miklós 1846-ban” MNM TKCs lt.: 90.1.

²⁸ *Magyar Hírlap*, 1852. május 29.

²⁹ A mű Barabás katalógusában nem szerepel, feltehetőleg a Budapesti Történelmi Múzeum Kiscelli Múzeumának gyűjteményében található darab, vagy annak egy varációja volt. Ez v. o. 243x163 cm, 1852-es jelzéssel, ltsz. nélkül.

főherceg, császári helytartó portréját a Nemzeti Múzeum számára.³⁰ Tulajdonképpen beleláthatnánk ebbe Kubinyi Ágoston múzeumigazgató túlbuzgó szervilizmusát, de a művészet tartományában másként sülnek el a dolgok. A megbízatást ismét Barabás kapja, és az a tény, hogy magyar mesteré a nagy feladat, a magyar alattvalók különállását érzékelteti. Barabás ezek után többször is megfestette az uralkodót, de arról, hogy Bécsből kapott volna udvari megrendelést, egyelőre nincs adat, bár a császárt fehér, osztrák tábormoki egyenruhában ábrázoló, egyik kvalitásos portréja ma is látható a bécsi Arsenalban.³¹ Albrecht főherceg pedig komolyan foglalkoztatni kezdte, és szinte gesztus számba megy, – a sajtó legalább is így tárgyalja – hogy az ország főméltósága magyarországi művészeti igényeit a nemzet festőjével, Barabással elégti ki.³² Mindez feltehetőleg jól átgondolt politikai lépés volt, amit az is igazol, hogy Albrecht feleségével Hildegarde hőhercegnővel együtt 10 db részvényt váltott a Pesti Műegyesületben is, amivel „...mindenkinek példát adnak...” és a kormányzót ekkortól a magyar művészet pártfogójának nevezik.³³ Ám Albrecht magyar művészeti mecénásként való működése igen korlátozott. Egyenesen sértő volt pl. a *József nádor* szobor megrendelése, ahol a jórészt hazai magánadakozásból felállítandó szoborral kapcsolatban a császár különféle kikötéseket szab, és Albrecht határozott kívánságára a müncheni Johann Halbigot (Donnersdorf, 1814-1882 München) kellett az emlékmű elkészítésével megbízni. Nem vigasz, hogy Halbig alkotását háromtagú magyar bizottság bírálhatta el Münchenben, és a bizottság élén Barabásnak mint a „nádor festőjé”-nek kellett megítélnie a mű hasonlatosságát.³⁴

A művészeti életben való közreműködés az udvar részéről az elkövetkező évtizedekben többnyire politikai üzenet, és a kezdetek ekkor körvonalazódnak. Mikor az abszolutizmus évtizedének végén új szelek fújdogálnak, talán a változások egy csepp előjele az a finom gesztus, hogy 1858-ban Bécsből származó udvari megrendelést kapott hat magyar mester a császári képtár számára festendő művekre. Az elkészült darabokat néhány napra kiállították a Műegyesületben, majd elszállították őket Bécsbe, és többet nem hallani róluk.³⁵ Ehhez hasonló testületi megrendelés többé nem történt.

Az 1860-as évek elején a Pesti Műegyesület nemzetközi tárlatait ismét folyamatosan kritizálják, egyes lapok szerint a vezetőség nem támogatja eléggé a magyarokat. Immár számos képzett művész él Pesten, akik egyre inkább igényt tartanának a pesti piacra. A hazatelepült fiatalok ekkor megalakítanak egy klasszikus művész-egyesületet, a kizárólagosan magyar mestereket támogató Képzőművészeti

³⁰ FEJŐS Imre: A Magyar Nemzeti Múzeum története 1848–1944 285. *Folia Archaeologica* XVII. 1965. I. *Ferenc József képmása*, v. o. 268x179 cm, j.b.l.: „Barabás M. 853” MNM TKCs lt.: 477. *Albrecht főherceg képmása*, v.o. 169x18cm, j.b.l.: „Barabás M. 853.” MNM TKCs lt.: 478. A Nemzeti Képcsarnokot Gyámolító Egyesület ajándékai.

³¹ A művek száma bizonytalan, a mester saját katalógusában több ismert darabot nem is tüntetett fel.

³² Ünnepelet megrendelés volt a bélyei uradalomban majdan építendő templom részére készítenő oltárkép, ami szinte már egy udvari megrendelés képzetét kelti. *Divatcsarnok*, 1853. aug. 21. 255.

³³ *Budapesti Hírlap*, 1853. dec. 6.

³⁴ LIEBER Endre: Budapest szobrai. *Statistikai közlemények*, Budapest, é.n. 154.

³⁵ A művek kiállítva a Pesti Műegyesület a 64. tárlatán, köztük Barabás Miklós: *Kaláka (aratás) Székelyeknél*. Eddig azonosítható volt a 4. sz.: Molnár József: *Budavár visszavétele a törököktől. 1686. évben*. v. o. 152x187 cm, j.j.l.: „Molnár J. 1858.” Bécs, Österreichische Galeria, lt.: 7164..

Társulatot. A szervezők közt ott van a legnagyobb művészi tekintéllyel bíró Barabás, vele a Társulat a felsőbb hatóságok előtt is elfogadható lesz. A hivatalos ügyek intézését ő kezdte meg, és az 1852-ben kibocsátott egyleti törvény értelmében a Helytartótanácsához, valamint Pest Város Tanácsához fordulva benyújtotta a megalakulási kérelmet.³⁶ A Társulat 1861-ben hosszas bürokratikus huza-vona után alakult meg, a Tudományos Akadémia egykori termeiben. Az első nagygyűlésen Barabást közfelkiáltással korelnökké választották,³⁷ akinek ez addigi élete legnagyobb megtiszteltetése.

A Képzőművészeti Társulat létrejötte után a Műegylet lehanyaglik. Mint többen megírták, a főváros művészeti élete számára az lenne kívánatos, ha a Műegylet megmaradna a külföldi művészek kiállítóhelyéül, a Társulat pedig a hazai művészeké lenne,³⁸ ám erre a modern megoldásra még nem érett meg a helyzet. A Társulat első kiállítását – kizárólag a tagságát képező magyar művészek anyagából – 1863-ban közadakozással gyűjtött pénzből rendezte meg. Barabás – műegyleti megbízatásait megtartva – a Társulat megalakulástól kezdve itt is az igazgató- és a műbíró választmány tagja, 1865-től a zsűri elnöke.³⁹ A zsűriklubban való részvétel igen komoly elfoglaltsággal járt számára, mivel a Pesti Műegylet 1853-tól már havonta rendezte meg kiállításait. A két egyesületben úgy mint a reformkorban, a teljes magyar műállomány elvonult Barabás szemei előtt. Bírálta a bemutatkozó fiatalok, Székely Bertalan, Madarász Viktor, Izsó Miklós, Lotz Károly, Than Mór stb. műveit, és biztos állítható, hogy egyetlen jelentősebb tehetség sem kallódott el. Örök kár, hogy az egyesületi jegyzőkönyvek megsemmisültek, mert szövegük az egész korszak – ezen belül Barabás – esztétikai, sőt ideológiai nézeteiről adhatna képet.

A mester zsűrori tevékenysége nem maradt a kiállítások berkein belül, hiszen elmondható, hogy a magyar művészet minden aktuális megmozdulásában jelen volt. A főváros nekilendült fejlődése megsokszorozta a művészi igényeket, a Képzőművészeti Társulat vezetőségnek egyre gyakrabban fel kellett vállalnia az e területen hiányzó állami hivatalok feladatait. A Társulat vezetősége mind az emlékszobor-bizottságokban, mind a középületekbe kerülő falképek tervezésben és bírálatában közreműködött, így meghatározó szerepet játszott a városkép kialakításában. Mind a szobrok, mind a falképek óriási költségu megbízások⁴⁰, ezért az irányító testületeken nagy a felelősség. Barabás többek között részt vett a *Nádor*- és a *Széchenyi*-szoborbizottság munkájában,⁴¹ 1868-ban pedig a *Kisfaludy Sándor*

³⁶ Barabás és Molnár József kérelme képzőművészeti egyesület alakítására. Pest Város Tanácsának közgyűlési jegyzőkönyvei, 1860 febr. 5. 158. Budapest Főváros Levéltára. Barabás az egyleti adminisztráció kérdéseiben ugyan két évtizedes tapasztalattal rendelkezett, mégis folyamodványa nem volt megfelelő, és részben ez volt a Társulat engedélyezésének egyik akadálya. A Társulat történetének eddigi feldolgozói nem említik, de a megalakulás csak akkor sikerült, amikor Harsányi Pál kidolgozta a végleges tervezetet. A Magyar Képzőművészeti Társulat Évkönyve. Kiadja az igazgató választmány. Pest, 1863-66. 24.

³⁷ Dr. PIPICS Zoltán: Adalékok a Társulat történetéhez. Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat Évkönyve 1928. 113.

³⁸ *Vasárnapi Újság*, 1863. aug. 23.

³⁹ MTA Művészettörténeti Intézet, MDK-A-I-1/241

⁴⁰ LIEBER Endre: Budapest szobrai. *Statisztikai közlemények.*, Budapest, é. n. 165.

⁴¹ *Fővárosi Lapok*, 1870. márc. 31. 275.

síremlékhez kiküldött zsűri elnöke volt.⁴² Ám egyetlen területről kivonult. 1866-ban tagja volt a *Vigadó* festészeti albizottságának,⁴³ ahol sorvasztó viták zajlottak a megbízandó személyek kiválasztása körül. Ez úgy tűnik egy életre elvette a kedvét e műfajtól, és soha többé nem vállalt szerepet falkép-bírálatban.

Mint ismeretes Barabás legfőbb működési területe már pályája kezdetétől az un. „közéleti portrék” rajzolása volt, és ez a század második felében is elsősorban az ő feladata maradt (bár néhány tehetséges fiatal is megjelent e téren). Barabás ekkor teljesítette be hivatását, a magyar társadalom kortárs vezető rétegének szinte minden tagját megörökítette. A kor nagy divatja a gyűjteményes arcképalbumok kiadása, valamint az életrajzzal ellátott sajtóportré. A megörökítésre kiválasztott testületek és személyek jól tükrözik az aktuális politikai áramlatokat. Az 50-es években színészek és költők képmásai jelentek meg, majd a 60-as években egyre inkább politikai testületek tagjai. 1855-ben és 1856-ban a *Hölgyfutár* a *Magyar költők arcképalbumát* adta ki Barabás litográfiaival⁴⁴ – majd Marastoni Józseftől jelent meg a Képzőművészeti Társulat két jutalom lapja a *Képviselői arcképcsarnok* az 1861-es országgyűlés tagjairól. 1864-ben egyszerre több lap is felkérte állandó munkatársának Barabást, így a rövid életű *Magyar Képzőművész*, a *Vasárnapi Újság*, és az *Ország Tükre*. Az 1865. évben az *Ország Tükre* címlapjára kerülő portrékat minden esetben Barabás rajzolta, elsőként az ő önarcképe, és életrajza jelent meg, Maszák Hugó tollából.⁴⁵ Legnagyobb litográfiai feladatait Vereby Somától kapta, így 1867-ben közreműködött a *Magyar mágnások életrajz- s arcképcsarnoka* c. sorozatban, majd a *Honpolgárok könyve* c. albumban. De az igazi szenzáció a *Magyar alkotmányos főispánok* arckép-gyűjteménye volt, teljes egészében Barabástól. A kiadványt az tette aktuálissá, hogy az 1849-es események után felszámolt alkotmányt ekkoriban állították vissza, és egyúttal annak „támszlopaikat”, a főispánokat is. A mester két további híres, politikai érdekességű lapja volt a kiegyezés után *A 13 aradi tábornok* egy lapon, majd *A második felelős magyar minisztérium* csoportosított arcképeggyűjtése, ugyanolyan formában, mint ahogy egykor *Az 1848-as kormányt* rajzolta meg.⁴⁶ E megbízásoknál az ábrázolt testületeket övező politikai tartalom a lényeges, és a megrendelő azért választotta megvalósításukhoz a klasszikus mestert, mivel ekkor már „rangban kötelező” az általa készített portré. A vállalkozások sikerét eleve biztosítja, ha a címlapon Barabás neve szerepel, és a lapok átnézésekor kítűnik, hogy az éveken át megjelenő sorozatokban Barabás lapjai kiugróan a legszebbek.⁴⁷ A

⁴² MTA Művészettörténeti Intézet, MDK-A-I-1/464

⁴³ YBL Ervin: Lotz Károly élete és művészete, Bp. 1938, 476.

⁴⁴ Magyar költők arckép-albuma. Műmelléklet a *Hölgyfutár* előfizetőinek, 1855. Az albumban 24 portré jelent meg, mind Barabástól. Ismerteti: *Vasárnapi Újság*, 1855. 301.

⁴⁵ *Ország Tükre*, 1865. márc. 2. Címlap.

⁴⁶ *Vasárnapi Újság*, 1867. 231., *Fővárosi Lapok*, 1867. II. 20. 167.

⁴⁷ GERSZI Teréz Barabás 1860-as években rajzolt litográfiai képmásait már hanyatló minőségűnek tartja, véleménye szerint a fotográfia hatása nem tett jót a mester stílusának. Úgy vélem ítélete túl szigorú. Barabás ekkorra szerzett tökéletes jártasságot az anatómiában, és rajzai hallatlan finomságot nyertek. Különösen látványos a minőség magas színvonala, ha az ő műveit más kortársakéval vetjük össze. A hiperrealista felfogás ma már nem olyan visszatetsző, mint GERSZI jeles könyvének írásakor volt. GERSZI Teréz: A magyar kőrajzolás története a XIX. században. Budapest, 1960. 81.

művészet és politika viszonya ez esetben különös, a művészi minőség támasztja alá a modell közéleti jelentőségét.

Barabás egyik legnagyobb feladata volt a világkiállításokra való felkészülés, bár ő maga nem állított ki rendezvényeken. Az 1862-es londoni világkiállításra való felkészülésre a Helytartótanács hivatalosan még a Műegyletet kérte fel, de a zsűrizést és a művek hazai bemutatását már a Képzőművészeti Társulat végezte. Barabás a mindenképp fölé álló helytartótanácsi bizottság tagjai között volt.⁴⁸ Az 1867-es párizsi világkiállítás anyagának összeállítását már teljesen a Társulat kebeléből kiállított szépművészeti albizottság végezte, ennek elnökévé Barabást választották.⁴⁹ Az előkészítő munkálatok mindkét alkalommal rengeteg problémával, keserűséggel jártak. A Monarchia művészei 1862-ben és 1867-ben egy egységben állítottak ki, és 1867-ben a bécsi birodalmi központ a pesti albizottságot lehetetlen határidők kitűzésével akarta rábírní arra, hogy kiállítóterületének nagy részéről lemondjon. Barabás mint elnök tiltakozott a bécsiek kizorító eljárása ellen, sajnos végül is hiába. Az előző, londoni világkiállítás szegényességének keserű tapasztalatainak okulva, minden erővel „országos támogatást” eszközölt ki, ami csekély összegű állami dotációt jelentett.⁵⁰ A legfontosabb rendezvény ezek után a magyar művészet számára az 1873-as bécsi világkiállítás volt, mert Magyarország itt „...először volt önálló államként megjelenő!”⁵¹ A kortárs magyar művészet ekkor mutatkozott be a világnak egységes kötelékben, és nem mint az osztrák szekció tartozéka. A rendezőség olyan együttest kívánt bemutatni, amely magas minőséggel lepi meg a nemzetközi publikumot, és egyben politikai üzenetet képes közvetíteni a világ és az uralkodó számára, mert mint többször megállapítják, a magyarság kulturáltsága az önállóság és a szabadság bizonyítéka és biztosítéka. Barabás itt egy arcképet mutatott be, ugyanakkor a fővárosi művészeti bizottságában zsűrorként volt jelen.⁵²

A mester 1860-as évektől a városi közigazgatásban is helyet kapott, mint *Önéletrajzában* büszkén említi, szakemberként került a Tanácsba. A tény, hogy Pest város képviselőjének választották, óriási tekintélyét, az új típusú polgári művész megbecsülését jelzi. 1867-ben újra megválasztották, ekkor a tanügyi bizottság tagja lett. Segítségével sikerült véghezvinni azt a reformot, amelynek értelmében a városi iskolákban az elemi osztályokban megkezdtek a rajztanítást. 1867-ben Barabás javaslatára a fővárosi Tanügyi Bizottság határozata következtében a tanács a belvárosi főreáltanoda épületében mintázó műtermet létesített, amelynek tanára Barabás régi barátja Alexy Károly (Poprád, 1816–Budapest, 1880) szobrász lett.⁵³ 1868-ban az iparostanoncok rajzoktatásának átszervezésével kapcsolatos bizottság tagja, kieszközli az iparostanoncok rajzoktatásának megjavítását, amely addig embertelen viszonyok között folyt. Ekkortól szaktanárok foglalkoznak velük, és

⁴⁸ Műbírálat a londoni kiállításra szánt képzőművészeti tárgyakról. In: Magyar Képzőművészeti Társulat Évkönyve 1861 és 1862. Pest, 1863.

⁴⁹ MTA Művészettörténeti Intézet, MDK-A-I-1/314

⁵⁰ *Vasárnapi Ujság* 1866 44., *Fővárosi Lapok*, 1866. jún. 21. 63.

⁵¹ Honismertető, Budapest, 1873.; *Képes Kiállítási Lapok*, 1873. április 29. 1.

⁵² SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella: A magyar művészet a Bécsi Világkiállításon. In: Egy nagyváros születése. Tanulmányok Budapest Múltjából, XXVII. Budapest, 1998., 127-147.

⁵³ SZEGEDI MASZÁK Hugó: Alexy Károly szobrász. *Művészet*, 1910, 57.

elviselhető létszámban vesznek részt a tanórákon.⁵⁴ Barabás érdeme, hogy a régi nagy ellenfél, Marastoni Jakab értékes itáliai gipszszobrokat tartalmazó gyűjteményét – amely a festő halála és iskolájának feloszlása óta kallódott – az épülőfélben levő Főreáliskola számára megvásárolták.

Barabás 1870-ben kimarad a Képzőművészeti Társulat műbíráló választmányából, de rövidesen új, hivatalos megbízatást kap, 1871-től az Országos Képzőművészeti Tanács (OMKT) tagja lett. Ez a testület Eötvös halála után, Pauler Tivadar rövid kultuszminisztersége alatt jött létre, és még a XX. század első évtizedeiben is működött. Megszervezésének oka volt, hogy Pauler – mint maga nyilatkozta – nem értett a művészethez, a Tanács feladata lett öt minden művészeti kérdésben orientálni. Ám a szervezetet Trefort Ágoston is megtartotta, akinek pedig nem lett volna szüksége rá. Úgy tűnik a Vallás- és Közoktatási Minisztérium és a Képzőművészeti Társulat rivalizálása rejlik a dolgok mélyén. Az alkotmány helyreállítása után létrejött új kultuszminisztérium a magyar kultúra intézményi felelőse, ami az eddig hézagpótló, félhivatalos szervezetként működő Képzőművészeti Társulattal párhuzamosságokat sőt, látens hegemoniaharcot gerjesztett. A tanácsadó testület kötötte össze a hivatalt és a civil szervezetet, igyekezve biztosítani közöttük a zavartalan együttműködést. Tagjait felerészben a minisztérium, felerészben a Társulat delegálta.⁵⁵ Furcsa, hogy Barabás a minisztérium oldaláról kapta megbízatását, de ez azt érezteti, hogy pártatlan szakembernek tartották. Az OMKT kiemelkedően fontos feladata volt a még Eötvös által kiírt első állami történelmi festmény pályázat bírálata, amely több fordulóban három éven át zajlott. A zsűrizés felelősségét növelte, hogy a pályázatokkal egyben az 1873-as bécsi világkiállítás művészeti anyagát is előkészítették.

A kiegyezés és a városeyesítés után a hetvenes évek második felében a főváros óriási fejlődésnek indult, sorra emelkedtek a különféle közintézmények új épületei. 1877-re a régi vágy is megvalósult, magánadakozásból, a tagok áldozatkészségéből a Sugár úton felépült a Képzőművészeti Akadémia és reprezentatív kortárs kiállítóhely épülete a Múcsarnok, amelynek költségeihez Barabás maga is jelentős összeggel és ajándék művekkel járult hozzá.⁵⁶ Barabás életében ezután sorra következnek az ünneplések és kitüntetések, amelyek jelentőségét az adja, hogy Barabás személyében tk. az egész magyar művészetet ünneplik. 1877-ben ünnepelték 50 éves festői jubileumát Miklós-napkor a Hungária kávéházban 150 vendég részvételével.⁵⁷ A hírlapok zengnek a dicsőítéstől: „már nekünk is van veterán képírónk!” mondják, és ettől kezdve csak így emlegetik. A

⁵⁴ KOVÁCS Sándor: Adatok a Székesfővárosi Községi Iparrajziskola történetéhez. 1778–1879. 13.

⁵⁵ A király által jóváhagyott szervezet elnöke gr. Waldstein János, alelnök: Pulszky Ferenc, a VKM által kinevezett tanácsnokok: Barabás, Greguss, Havas, Ipolyi, Steindl, gr. Zichy Jenő. Az OMKT által kinevezett tanácsnokok: Engel, Henszlmann, Keleti, Ligeti, Ráth, Than. Jegyző: Maszák Hugó. *Vasárnapi Ujság*, 1971. márc. 19. 149; júl. 2. 349.

⁵⁶ Képzőművészeti rovat. *Athenaeum*, 1874. ápr. 2. 953.; *Vasárnapi Ujság*, 1880. 30.

⁵⁷ *Vasárnapi Ujság*, 1877. 770.

következő évben abban a Múcsarnokban rendezték meg jubiláris kiállítását, amelynek felépítéséhez ő is hozzájárult.⁵⁸

Az ekkor már majd két évtizede működő Társulat újjászervezésre szorult. 1879-ben Pulszky Ferenc; aki 13 évig volt elnök, lemondott, helyébe Ipolyi Arnoldot választották, alelnök Barabás Miklós, valamint ő lett az Igazgató Választmány elnöke is.⁵⁹ Az, hogy a magyar művészeti élet komolyabb állami támogatás nélkül nem létezhet, ekkor már mindenki előtt világos volt. 1880-ban a Múcsarnoknak oly kevés a jövedelme, hogy a működést a tagok finanszírozták, Barabás óriási összeget, 2000 ft-ot adományozott. Ipolyi az uralkodóházhoz fordult segítségért,⁶⁰ és a királyi család ezek után rendszeres vásárló lett a pesti Múcsarnokban, évente mintegy 10000 ft-nyi összeggel. Ám ez igencsak kevés, ha egy modern világváros művészeti életének szükségleteit tekintjük. A király Múcsarnok-beli látogatásai alkalmával Barabás rendszerint a fogadóbizottság tagja volt, és ő kísérte végig a tárlatokon.⁶¹ Bizonyára ezzel érdemelte ki 1883-ban a Vaskorona-rendet.⁶²

1882-ben a Képzőművészeti Társulat az idős művészt egy tervezet elkészítésével bízta meg a létrehozandó magyar történelmi képcsarnok ügyében,⁶³ amelyet dr. Fenyvessy Ferencsel és Szathmári P. Károllyal együtt nagyon gondosan és körültekintően el is végzett. Írásában a mai napig érvényes gondolatokat vetett fel, pl. javasolta gyűjtőmunka szervezését, mivel széthullanak a régi magyar képegyüttesek.⁶⁴ A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka Barabás elképzelése szerint 1884-ben meg is valósult, és mind a mai napig működik. 1886-ban megünnepelték félévszázados akadémiai tagságát is.⁶⁵ A 80 éves mester számára még mindig adódik közszereplés. 1890-ben ő foglalta el a Képzőművészeti Társulat elnöki székét,⁶⁶ amellyel mintegy közéleti működésének végpontjához ér.

Mint láttuk, Barabás a XIX. század folyamán kialakuló magyar művészeti élet meghatározó figurája volt, személye politikai szimbólummá nőtt. Vezető szerepe a kor művésztszadalmában folyamatos, hatalma jelentős volt. De mindezzel sohasem élt vissza, még késő öregkorában isem a haladás elkötelezettje volt. Jól kamatoztatott óriási tekintélye az egész magyar művészetnek hasznára vált.

⁵⁸ Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat múcsarnokában Barabás Miklós fél százados jubileuma alkalmával rendezett kiállítás műveinek sorozata. 1878 évi márczius hó 15-én. Budapest, 1878. 398 kép volt kiállítva, az egész életmű keresztmetszetét adva.

⁵⁹ SZMRECSÁNYI Miklós: A Képzőművészeti Társulat 50 éve. Budapest, 1910. Idézi: GERGELY Attiláné, BAKTAI Julianna: Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat a művészeti élet irányító intézménye (1880–1900). *Ars Hungarica* 1979/2. 283–309.

⁶⁰ IPOLYI Arnold: Megnyitó beszéd az OMKT 1882 február 12-én tartott közgyűlésén. 339.

⁶¹ *Vasárnapi Ujság*, 1882. 786.

⁶² *Vasárnapi Ujság*, 1883. ápr. 8. 160.

⁶³ FEJŐS Imre: A Magyar Történelmi Képcsarnok 75 éve. *Művészettörténeti Értesítő*, 1959. 185.

⁶⁴ BARABÁS Miklós: Emlékirat egy magyar történelmi arcképcsarnok létesítése ügyében. Budapest, 1882.

⁶⁵ MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Kézirattár 531/1886; *Vasárnapi Ujság*, 1886 655.; 1887 141.

⁶⁶ *Vasárnapi Ujság*, 1890. márc. 30.

**A MAGYAR DRÁMA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZTI
IRODALOMTÖRTÉNET-ÍRÁSBAN
(Részlet egy nagyobb tanulmányból)**

Vajon a magyar drámairodalom részese volt-e, pontosabban: mennyiben volt részese a századforduló irodalmi megújulásának? Megszületett-e a századfordulón a modern magyar dráma? Kik voltak valójában azok, akikhez a műfaj paradigmatiszmas változásai köthetők? Vajon észleltek-e radikális változást a századelőt már némi történelmi távlatból szemlélő irodalomtörténészek, kritikusok? Hogyan látják általában a műnem helyzetét, súlyát, fontosságát?

Ha a jelenkorra vonatkozóan tesszük fel az utolsó kérdést – pusztán szubjektív benyomásokra támaszkodva –, meglehetősen kedvezőtlen válaszokat kapunk. A kritika és az irodalmi közgondolkodás számára a dráma harmadrendű műfaj, elhanyagolt terület. A tizenkilencedik századi drámát illetően: az irodalomtörténet számára mintha csak Katona és Madách, valamint Vörösmarty létezne – akik kétségtelenül legnagyobb csillagai a tizenkilencedik századi romantikus drámairodalomnak – ám rajtuk kívül léteznek azért másod- és harmadvonalbeli, tisztességes drámaszerzők, akiknek műve nem felejthető ki az irodalom történetéből. Hogy csak egy kirívó példát említsek: A magyar társadalmi drámát megteremtő, hatalmas életművet alkotó Csiky Gergelyről alig olvashatunk újabb szakirodalmat, monográfia fél évszázaddal ezelőtt készült róla. Holott, ha műve nem is volt a korabeli német vagy francia dráma szintjén, Csiky minden modernizációs törekvés előfutárának tekinthető, mely a századfordulót jellemezte. Míg a századvég és a századforduló novellistáiról, prózaíróiról az utóbbi években számtalan, újraértékelő tanulmány született, (s ez persze örvendetes dolog) drámaírókról, drámákról csak elvétve olvashatunk hasonlót.

A műnem mostoha sorsa, gyakran panasztól mellőzöttsége az irodalomtörténeti diskurzusban több okra vezethető vissza. Itt csak érintőlegesen és vázlatosan említjük az egyiket: a dráma olvasói, illetve nézői befogadásának sokrétű problematikáját. A dráma esetében a divatos "újraolvasás" nem mindig elégséges. Sokkal többet mondhat az "újrajátszás", a színpadi megmutatkozás. A dráma egészen más olvasói stratégiát igényel, mint a többi műfaj: a fogalmi, intellektuális befogadást egyfajta érzéki, vizuális-akusztikus percepciónak kell kiegészítenie. (Ez természetesen nem vonatkozik minden drámatípusra – az úgynevezett "könyvdrámákra" semmiképpen sem.) A drámaszöveg esztétikumába a mondhatóság és eljátszhatóság pragmatikus szinten értelmezhető kritériumai is belejátszanak. A hivatásos újraolvasók – rendezők, dramaturgok, színészek stb. – tevékenysége nyomán így ébrednek fel olykor Csipkerózsika álmukat alvó darabok.

Egészen bizonyos, hogy tehát egy félig-feledett szerző sokkal nagyobb eséllyel indul el az újrafelfedezés útján, ha az irodalomtörténész nem csak olvassa, hanem látja is a művet, lehetőleg jó előadásban. Az utóbbi évtizedek Szép Ernő bemutatói például egészen más megvilágításba helyezték nemcsak a dramatikus műfajok szerepét Szép Ernő életművében, hanem Szép Ernő szerepét is a XX. századi dráma történetében. A kánon alakulása, változása a dráma esetében sokkal több

tényező összjátékán múlik, színházak, rendezők, színészek hathatós közreműködésével zajlik. Visszatérve a példaként felhozott Csikyre, talán nem lehetetlen, hogy a *Proletárok (Ingyenélők)* budapesti és párizsi bemutatása után ismét ráirányul a figyelem, s az örökzöld *Nagymama* mellett Csiky más művei is megjelennek a színházak repertoárján, s felfigyelnek rá az irodalomtörténészek is. A vizsgált korszakot tekintve ebből a szempontból nem elhanyagolható tényező, hogy a két háború közötti időszakban csak igen kisszámú "repríz"-t tartottak a színházak, a századforduló – századelő drámatermését vizsgáló irodalomtörténészek tehát a – jó esetben – nyomtatásban megjelent szövegekhez kellett fordulnia.

Az irodalomtörténet-írás egy dologban mindenesetre egységes, s ez pedig az a kétségtelen, közhelyszámba menő tény, hogy Magyarországon a dráma jóval kevesebb előzményre tekinthet vissza, mint a líra és az epika. A jelenség okát csaknem mindegyik szerző a viszonylag kései városiasodásban illetve polgárosodásban, s ennek folytán a színházak és a műértő közönség hiányában látja. Szász Károly szerint például a fővárosi állandó magyar színház hiánya miatt a szerzőkben "nem fejlődött ki a színszerűség iránti érzék"¹. Hankiss János francia nyelvű magyar irodalomtörténetében költői fogalmaz: "Thália a városok múzsája, csak a polgári nap alatt virágzik"². Lukács György véleménye – részben – eltér a közvélekedéstől (noha egyáltalán nem mond ennek ellent), szerinte a drámai műfaj kialakulásának és fejlődésének alapvető feltétele az átfogó filozófiai gondolkodás, s ez Magyarországon hiányzott.

Az előzőekből következik, hogy a századfordulón bekövetkező fellendülést, a drámatermés erőteljes megnövekedését is a század eleji Budapest hirtelen fejlődésében, a gyors polgárosodásban, az új színházak elszaporodásában látják a szerzők. A drámai műfajoknak a színházhoz, mint társadalmi és gazdasági jellegű intézményhez való kötődése (gyakran kiszolgáltatottsága) fontos tényező a műnem alakulástörténetében. Sajátságos létmódjából is következik, hogy recepciójában túlsúlyba kerülnek a szociológiai, ideológiai és politikai szempontok. A "rég" és az "új" átfogó értékfogalmak csak ritkán és részlegesen értelmeződnek esztétikai, poétikai kontextusban, a legtöbb szerzőnél erkölcsi, politikai és ideológiai fogalomhálón átszűrve jelennek meg.

Az irodalomtörténet a századforduló legjelentősebb változását (s itt természetesen nemcsak a drámáról van szó) – a magyar irodalom "kettőszakadásában" látja. A tradíciókat folytató, konzervatív és az "új utakat kereső" szerzők besorolásának, polarizációjának az egyik alapvető kritériuma a származás. A huszadik századi drámáról és színházról való beszédben az egyik domináns érték kategória a *magyarság*, illetve annak különböző – faji, mentalitásbeli, szociológiai és nyelvi – aspektusai.

Hogy ez a szempont a könyv- műfajok esetében kevésbé hangsúlyosan merül fel, azt a dramatikusan műfajok fentebb említett sajátosságaiban keresendő. Azaz abban, hogy a magyar polgárosodásban, városiasodásban, következésképpen a színházak létrejöttében és a színműirodalom század eleji kibontakozásában a zsidó polgárság nem kis szerepet játszott. Ennek a jelenségnek a pozitív, illetve negatív előjelű értékelése nemegyszer minősíti a "rég" és az "új" irodalomtörténeti paradigmáit.

¹ Szász Károly: *A magyar dráma története*. Franklin. 1928.

² Hankiss-Juházi: *Panorama de la littérature hongroise*. Paris, 1930. p. 213

A "zsidó irodalom", még tágabban: az asszimiláns irodalom térhódítása, mint a századforduló irodalmának paradigmaticus jelensége alapvetően megosztja az irodalomtörténeti diszkurzust. A szerzők egy része az "asszimiláns" kategóriát kiterjeszti a német származású írókra is. (Így például Féja Gézánál Herczeg Ferenc is ide sorolattik,³ s kap rendkívül lesújtó értékelést), míg Hankissnál külön fejezet foglalkozik Herczeggel, igencsak elismerően – "Magyarország, ahogyan az asszimilálódott nemzetiségek látják" címmel. Míg az egyik oldalon a jelenség a bomlás, pusztulás, erkölcsi fertő stb. szinonimája, addig a másikon egyértelműen pozitív előjelet kap, s a gazdagodás, differenciálódás, változatosság, s általában: a modern, korszerű szemlélet és írásmód egyik forrásaként szerepel.

Schöppflin Aladárt idézem: "Nevezetes és az irodalom alakulására messzire kiható jelensége volt a kilencvenes évek kezdetének a zsidó írók benyomulása az irodalomba. Ezt kényes témának szokták tekinteni, de én nem látok okot arra, hogy kitérjek előle – hozzátartozik az irodalmi élet képéhez.(...) Nem lehet tagadni, még letagadni is bajos, hogy ezek a zsidó írók megkülönböztethetők a született keresztényektől, mert hoztak valamit az irodalomba, ami addig nem volt: másféle hangot, attitűdöt, stílust. Legfontosabb az, hogy a földbirtokos és hivatalnoki középosztály világnézete mellé odaállították a városi polgár világnézetét."⁴ – Szerb Antal szerint "A zsidóság szenvedélyes vágyának az Új után nagy szerepe volt abban, hogy a születő polgári irodalom új európai orientáció felé nézett."⁵

E két, határozottan kirajzolódó pólus között a kérdés megítélésének más árnyalatai is megjelennek. A pozitivisták szerzőknél a "zsidó irodalom" kategória nem jelent sem pozitív, sem negatív értékítéletet, semleges marad. (Ez elsősorban Pintér Jenő⁶ és Szász Károly munkáira érvényes.) A konzervativizmus természetesen nem jár együtt faji előítéllettel. A nyílt antiszemitizmus, mely az általam vizsgált szerzők közül elsősorban Féja Gézára jellemző, teljesen idegen Szász Károlytól vagy Pintér Jenőtől.

Szász Károly drámatörténeti rendszerezését már csak azért is érdemes alaposabban szemügyre vennünk, mert ebben a korszakban ez az egyetlen részletes drámatörténeti összegezés. A korszak mértékadó, központi figurája Szásznál az "asszimiláns" Herczeg Ferenc. A Herczeg után fellépő drámaírókat Szász Károly két csoportba osztja. A fejezetcímek már önmagukban is beszédesek, és metaforájuk előrevetíti a szerző értékelését: "Elhajlás a magyar dráma hagyományától" – illetve: "A régi nyomokon". Az "elhajlók" a következők: Molnár Ferenc, Lengyel Menyhért, Szomorú Dezső, Heltai Jenő, Bródy Sándor, Földes Imre, Thury Zoltán, Bíró Lajos, Fényes Samu, Balázs Béla, Szép Ernő, Nagy Endre, Gábor Andor. A régi nyomokon járók közt található – többek között – Prém József, Porzolt Kálmán, Zivuska Jenő, Pekár Gyula, Rákosi Viktor, Malonyai Dezső, Kemenchei Jenő.

Szász Károly konzervativizmusának alappillérei a jó erkölcs, a hazafias érzés és a tiszta magyar nyelv. Esztétikai érzéke olykor ellentétbe kerül ezekkel a követelményekkel, ugyanis pontosan érzékeli, és meg is fogalmazza a két tábor közti minőségi különbséget. A "réginyomokon járókról" így ír: "Ezek nagyban és egészenben nem kívántak szakítani azokkal a hagyományokkal, hogy a drámának legyen szerepe a

³ Féja Géza: *Nagy vállalkozások kora*. Bp., Magyar Élet, 1943.

⁴ Schöppflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*. Szépirodalmi Kiadó, 1990. p. 89

⁵ Szerb Antal: *Magyar Irodalomtörténet*. Kolozsvár. 1934. II. kötet. p. 145

⁶ Pintér Jenő: *Magyar Irodalomtörténete*. Franklin. 1928

nemzeti érzés és gondolat fölkelésében és fokozásában, tartózkodják az ép és tiszta erkölcsi érzéket sértő irányoktól, igyekeznek az eszményt keresni, s különös gondja legyen nyelvünk eredetiségének és sajátosságainak, zamatosságának és választékosságának megőrzésére. Természetes, hogy a csoport sok tagjában csak az igyekezet volt meg, de tehetségük korlátai megakadályozták őket abban, hogy jelentős munkákkal gazdagítsák a drámairodalmat." Ezzel párhuzamosan, ha vonakodva is, de felismeri az "elhajlóknak" a tehetséget, műveikben az esztétikai értéket: "Ezek az új utak néha talán, de semmi esetre sem mindig, a genie-éi voltak, sokszor csak a mindenáron való moderneskedéséi, nem ritkán a különösködéséi." Ámde: "...az igazi nemzeti szellem hiányzott belőlük, vagy legalább is hiányos volt bennök. Magyarul írtak, de nem magyarosan." S a végső ítélet: "Voltak e (...) csoportnak igen jeles, nagy tehetségű tagjai, kiknek a magyar dráma fejlesztésében is jutott szerep, de a fejlődés egyenes és igazi vonalát, amit ebben az időszakban Herczeg Ferenc vezérkedő munkássága képviselt legerőteljesebben – (...) nem ők követték és folytatták igazában."

De vajon mit várt az "új" magyar drámától a Szászánál haladottabb szellemű kritika? Mit hiányoltak az 1880 utáni évtizedek színpadi irodalmából? Ezekben az években két műfaj uralkodik a színpadon: az önmagát túlélő népszínmű, és az újromantikus dráma: mesejátékok, képzelte országokban játszódó történelmi színművek, melyeknek közös sajátossága, hogy a korabeli valósághoz semmi közük. A kritika tehát mindenekelőtt a valóságot, a jelenkor társadalmát akarta látni a színpadon. Egyfelől azoknak a társadalmi problémáknak, eszméknek a színpadi megfogalmazását, amelyek a századfordulón jelen voltak a szellemi életben, másfelől pedig (a színpad valósága felől) olyan figurákat, hősokeket és helyzeteket, amelyek a valóságosság látszatával bírnak. Ahogyan máig mondani szokták: "hús-vér embereket". Azt az élményt keresték tehát, amelyet Csiky *Proletárok* című darabjának közönsége élhetett át, mely, a kritikusok egy részével együtt úgy érezte, hogy végre az igazi magyar társadalom jelent meg a színpadon, a város jellegzetes figuráival. (Mások viszont túl sötétnek látták Csiky látéletét a züllött, romlott, képmutató fővárosi társadalomról.)

A századelő kritikáinak másik kulcsszava a "valóság" mellett az "igaz", illetve az "igazság". A századforduló nevezetes bemutatói közül a legélesebben Bródy Sándor színművei és Thury Zoltán *Katonák* című drámájának korabeli kritikái fogadtatása oszlik meg e két, egymással szorosan összetartozó kritérium mentén. Gyakran idézett kritikájában⁷ Ady forradalminak nevezi *A dada* igazsága: „Mi a szenny Bródy darabjában? Az igazság, ugye? Animális, aljas életet él a szegények sok százezre. Nem igaz?” – kérdezi azoktól, akik elvitatták a *Dada* igazságát – akik szerint a kép torzít, hazudik.

Thury Zoltán *Katonák* című színművének fogadtatását nem kis részben befolyásolta a debreceni, illetve a nagyváradi bemutatókat kísérő botrány, a hatóság erőszakos fellépése, amely a darab aktuálpolitikai vonatkozásait helyezte az érdeklődés középpontjába. Ady, az 1899. január 6-i bemutatóról írva nem hallgat a mű hiányosságairól sem, de reméli, hogy "Thuryból olyan író lesz, ki hivatva van szociális bajaink feltárására és megvilágítására s ki irányt adhat elsekélyesedett színmű-irodalmunknak."(...) A *Katonák* még mint színmű nem állja ki a kritikát, de a benne

⁷ Ady Endre: *A dada*. Nagyváradi Napló. 1902. márc. 4.

erősen megnyilatkozó *élet és igazság* (kiemelés tőlem, E. E.) már kényszerít arra, hogy kérdezzük meg a szívünket."⁸ A műnem óhajtott megújulása tehát nála is politikai, szociális szempontokkal összefüggésben jelenik meg, a színháznak társadalmi feladatot, hivatást kell ellátnia.

⁸ Ady Endre: *Katonák*. Debreczeni Hírlap. 1899. jan. 7.

DOSZTOJEVSZKIJ HELYE ÉS SZEREPE A SZLAVOFIL-ZAPADNYIK
VITÁBAN

Az 1812-1814-es hadjáratok az orosz katonákat elvezették Európa szívébe. A megszálló seregtestek tisztjei nagyon gyorsan megismerkedtek testközelből a nyugati kultúrával, s a hatalmas kontraszt felélesztette bennük az oroszországi viszonyok megváltoztatásának szándékát. Az orosz hadsereg hazatérését előbb nyilvános, majd titkos társaságok alakulása jelezte, melyekben nemesek és magas állású hivatalnokok vettek részt. Programokat dolgoztak ki, amelyek a jobbágyság eltörlését, a testi büntetés megszüntetését hirdették, s szembeszálltak a megátalkodottan konzervatív I. Sándor uralmával. Ezek a folyamatok végül a dekabrista felkelésbe, majd annak véres leverésébe torkolltak. Azonban valami mindenképpen „eltörött”: a cári hatalom már sohasem lehetett a régi. Leginkább abban mutatkozott meg mindez, hogy ettől az időszaktól kezdve egyre szabadabban lehetett gondolkodni, a szellemi irányzatok megújultak, s párbeszédet, vitát kezdeményeztek egymással.

Ennek egyik megnyilvánulásaként bontakozott ki a XVIII. század derekán a szlavofilek és a nyugatosok híres vitája, amelyben az orosz értelmiség gyötrődve tette fel az evidensnek tűnő kérdést: Oroszország Európa része-e? Az eldöntetlenség csírája már I. Péter idejében a felszínre került. Mindkét oldal tisztában volt azzal, hogy Oroszországnak világtörténelmi küldetése van, s eredendő céljuk az volt, hogy országukat nagyra tegyék. 1812 óta Oroszország történelmi szerepet játszott Európában (Napóleon legyőzése), 1815-ben az orosz csapatok Párizsba is eljutottak, tovább erősítve a hatalmasság-tudatot. Ebben a közegben léptek felszínre, és konfrontálódtak a konzerválás-modernizálás erői, a tekintélyuralmi- és a liberális gondolkodás hívei.

Oroszország mindenképpen Európa volt, nemcsak földrajzi értelemben, de a történelmi-politikai fejlődés döntőbb momentumaiiban is. A történelem azonban az eltéréseket domborította ki: az elmaradott cári birodalom és a fejlett nyugat-európai államok közötti különbség ellentmondásossá növekedett, és egyre kevésbé hasonlított oroszhoz Európára. „Tőle való eltérésének, más-ságának jelölésére megszületett az 'iszkljucsityelnoszty' szó, amely sajátzerűséget, kivételességet, kizárólagosságot jelent. Ezt a fogalmat a XIX. századi orosz szellemi irányzatok mind elfogadták, de kétféle következtetésre jutottak belőle.”¹

A szlavofilek a „keleti” utat követték: a megoldás az, ha visszatérünk az I. Péter előtti Oroszország erkölcsihez és patriarchális szerkezetéhez; a zapadnyikok (nyugatosok) szerint viszont Nyugat-Európából kell átvenni az ott már jól bevált mintákat. Mindkét szellemiség hosszútávon érvényesült az orosz értelmiségi gondolkodásban, felszívódott a mindenkori progresszív illetve konzervatív oldal összforrásaként, s hatásuk még ma is kimutatható.

A kétféle felfogás érintkezési pontjainál fontos momentum, hogy a szlavofilek és a

¹ Köves. Erzsébet: *Kelet és Nyugat*. Magvető, Bp. 1982, 7. o.

nyugatosok együttesen vallják, hogy Oroszország számára elérkezett az öntudat és az önállóság ideje; az ország történelme mélyrehatóan különbözik minden európai nép történelmétől; továbbá, hogy Oroszország előtt nagy jövő áll.

A szlavofilizmus (tükörfordításban: szlávszeretet) létrejöttékor „moszkvai iskolaként” határozta meg önmagát. Alapvetően a konzervatív, a vallásos, a külső befolyásoktól elzárkózó jelzőkkel illethetjük. Képviselőit (akik közül kiemelkednek az Akszakov- és a Kirejevskij-fivérek, valamint Homjakov) különleges érzelmi viszony fűzi Moszkvához, hiszen történelmi eszményük III. Iván uralma, és a XV. századi Moszkvát tekintik az igazi Oroszországnak, az orosz nép igazi kifejezőjének. Retorikájukban (amely tele van kulcsszavakkal, jelképekkel) ez a Moszkva mindig Oroszországot jelenti. Az I. Péter utáni „pétervári korszak” szerintük idegen, távol van a néptől.

Dosztojevszkijnél is megfigyelhető a „Moszkva-imádat”, a modern, elidegenedett Pétervárral szemben. A mesterséges alapítású Pétervár, mint az elutasítandó civilizáció jelképe szerepel írásaiban, ahol tönkreteszik az embert: Európa keleti kapujaként az idegen gyarmatosítás megjelenése, a tüdőkór, az ateizmus, a bérkaszárnnyak, az egészségtelen lakások, a vézna, meggyötört emberek hazája, ahol leginkább megfigyelhető a proletárok nyomora és a szegények-gazdagok közötti feloldhatatlan ellentét. A cári család német, az udvarban németül beszélnek. Ezzel szemben rendíthetetlenül áll az igazi, szent orosz város: Moszkva.

A szlavofilizmus paradox helyzetét jelzi, hogy alaptételeivel is bizonyítja az Európához fűződő kapcsolat megbonthatatlanságát: ezen kiindulási pontok ugyanis nyugat-európai elméletekből táplálkoznak. Különösen Hegel és Schelling hatása mutatható ki (a zapadnyikoknál is). Hegel szerint minden nép életét indokolja valamilyen eszme, ebből lesz náluk a szláv messianizmus és a kiválasztottság tudata. A késői Schelling „kinyilatkoztatása” - amely túl van az észen, és kizárólag a vallásos tapasztalatra épít, és ebből származtatja az igazságot - jelenti a másik fontos alfáját a szlavofil ideológiának.

A fentiekén kívül kiemelkedik az orosz sajátosságokra épülő „szlavofil szentháromság”²: a pravoszlávia, az egyeduralom és a népiség. Az államvallást jelentő hivatalos „pravoszlávia” feladata a feltétlen engedelmesség megkövetelése az állammal, és az államrendbe beépült egyházzal szemben. A szlavofilek ugyanis a pravoszlávia és a cári egyeduralom összefüggését, sőt egységét hirdetik, és ezzel együtt jár a hívő kötelességeként a cár iránti teljes és odaadó lojalitás. Ugyanakkor az óorosz államot és a régi egyházat eszményi színben tüntetik fel, ezért nem fogadják el az egyház-állam szoros összefonódását, céljuk visszatérni a korai kereszténységhez. A szlavofil felfogás szerint a pravoszlávia - amely az egyetlen igaz vallás - összeforrt az orosz nemzeti karakterrel. A „harmadik Róma” (ami nem más, mint Moszkva) eszméjét szintén átveszik. Ezt a XV. században fejtette ki Filofej pszkovi zárdafőnök, s hatása már-már a vallási fanatizmust súrolta (ennek alapján ugyanis az orosz népnek messianisztikus küldetésstudata van). Történelmi tény, hogy a nagy birodalmak közül egyedül Oroszország őrizte meg a keleti kereszténységet Bizáncon keresztül, s az orosz ortodox

² Uo. 76. o.

egyház által képviselt „igaz hitnek” fő ellensége a katolicizmus, azaz Európa, és jelképe: Róma.

Dosztojevszkij is kifejti, hogy nem szabad átvenni a katolicizmust, mivel a katolikus egyház elidegenedett a néptől, világi hatalommá vált, s a nép egyháza csakis a pravoszlávia maradhat.

A fenti jellemzők alapján elmondhatjuk, hogy a szlavofilizmus az állami ideológia érdekeit képviselte. Az a tétel, hogy „az orosz nép természeténél fogva vallásos, azaz apolitikus”, a hatalom számára valószínűleg igen kedves volt. Ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy társadalomkritikai ítéleteket is hoztak, morális elveik alapján például a jobbagység intézményét nem tartották elfogadhatónak a krisztusi tanításra hivatkozva. Ezt a kritikus attitűdöt nem lehet figyelmen kívül hagyni, mégis, egészében véve a pravoszlávia negatív hatást fejtett ki, elősegítve az intoleranciát, az elszigetelődést és a másik oldal kirekesztését.

A szlavofilek az egyeduralom hívei, elvi alapon támogatják a korlátlan tekintélyeknek kijáró engedelmességet: a cárnak, az egyháznak, a családfőnek. Állam-ideáljuk a patriarchális abszolutizmus, amelyben megvalósul a nép és az uralkodó szellemi egysége („cáratyuska”). E két oldal együttműködése okán felesleges az alkotmányos kormányzás, de azt is kénytelenek beismerni, hogy a jelenben a cár és a nép szövetsége nem működik (szerintük az idegen, nyugati befolyás miatt bomlott meg a harmónia).

A szlavofil szentháromság harmadik pillére a népiség. „Az orosz nép apolitikus, cárszerető és a szmirenyije pravoszláv erényének hordozója. (Ez a fogalom magába sűríti a közösségben való feloldódást és a sorssal való megbékélés öntudatos nyugalmát.)”³

Összefoglalásként leszögezhetjük, hogy a szlavofilizmus több jellemzője is alátámasztja azt a véleményt, miszerint egy dogmatikus világnézettel állunk szemben: ragaszkodik tételeihez, axiómáihoz, kitart ezek mellett, és nem fogadja el semmiféle ellenvélemény létét.

Ha erről az oldalról közelítjük meg a zapanyikok világnézetét, akkor rögtön szembetűnik néhány alapvető különbség: a szlavofil „vonalasságtól” eltérően nem egy merev eszmerendszerrel állunk szemben, hanem sokkal inkább többféle liberális nézet keverékével, vagyis egy heterogén csoport sokszínű gondolkodásmódjával, ami eleve nem lehet egységes. Ettől függetlenül meghúzhatjuk azt a vonalat, amely mentén közös nevezőre hozhatjuk őket. Mindannyian elutasították a fennálló viszonyokat, és a nyugat-európai társadalmi berendezkedés átvételét szorgalmazták a feudális cári tekintélyuralom helyett. Vezérgondolatuk szerint Oroszország és Európa sorsa meg kell, hogy egyezzen. Támogatták a jobbagység eltörlését, a humanizmus, felvilágosodás, alkotmányos jogok, európaiság jelszavait hangoztatták. Képviselőik (akik közül kimagaslik Granovszkij, Belinszkij, Herzen és Szolovjov jelentősége) eltérő nézetei többek között az ideális állam formájában mutatkoztak meg: a nyugatosok között voltak, akik a polgári színezetű alkotmányos monarchia mellé álltak, de többen (utópista) szocialista távlatokban gondolkodtak. A szlavofilekkel ellentétben a zapanyikok szükség esetén képesek voltak módosítani, változtatni álláspontjukon. Éppen ezért náluk nem is beszélhetünk a szó

³ Uo. 84. o.

szűkebb értelmében vett elméletről. Csak az aktuális kérdésekkel foglalkoztak, a mindennapok jelenségeit minősítették, elemezték, ám közben óriási szellemi szervezőmunkát végeztek. A nyugatosokkal kapcsolatban negatívumként vethetjük fel, hogy igazából nem volt programjuk, megoldást sem kínáltak a bajokra, mindössze a nyugati minta alkalmazhatóságában bíztak. A társadalom passzív tömegeihez nem jutottak el reformnézeteik, de az értelmiség soraiban évről évre nőtt a népszerűségük. Abban a rétegben, melynek tagjai a leginkább szenvedtek a kor nihilizmusától és az emberi személyiség elnyomásától.

A nyugatosok hangsúlyozták a kritikai szellem magasabbrendűségét, s legfontosabb tettükként megalapozták, és az utódokra hagyományozták a változtatás szükségességébe vetett hitüket.

A köztudatban Dosztojevszkijt a szlavofilek táborához kötik. Ez a besorolás azonban korántsem egyértelmű. 1846-ban, az első művével (*Szegény emberek*) jelentkező pályakezdő író a nyugatosok karolják fel, írásmódját iskolateremtő elképzelésük megnyilvánulásának tekintik, nem is alaptalanul. Korai elbeszélései a „van”-t jelenítik meg kíméletlen tárgyilagossággal, a valóság sötét képét festik le, kiegészítve az egyén belső vívódásaival, feszültségével. Ezt a világfelfogást csak a nyugatos kritika fogadta el, sőt támogatta.

Ez az időszak mindössze három évig tart, hiszen 1849-ben Dosztojevszkijt halálra ítélik (a Petrasevszkij-összeesküvésben való részvételéért), majd kegyelmet kap, és Szibériába kerül kényszermunkára, a „holtak házába”. Négy évet tölt a fegyházban, majd hatot a szibériai hadsereg poklában: összesen tíz döntő és vízvázasztó évet. A fegyencek tanítványának tartotta magát, s ez a négy év osztja két egyenlő részre életét. Van egy Dosztojevszkij a „holtak háza” előtt, és egy másik a „holtak háza” után, aki immár a börtönévekből táplálkozva beteljesíti a korábbi zseni ígéretét. „Találkozás a néppel, találkozás Oroszországgal, találkozás az Evangéliummal. Ez a hármasság esett meg egy bűzös szobában...”⁴ „A kényszermunka és a száműzetés rádöbbentették Dosztojevszkijt az összeesküvőknek az orosz valóságtól való mérhetetlen távolságára: álmai törekedésének és az elnyomó hatalom megdönthetetlenségének tudata [...] élete végéig kíséri.”⁵

Egy teljesen átformált Dosztojevszkij áll előttünk 1859 végén, a felfordult világot értetlenül szemlélve: újjászületett, csodálja a muzsikot, fennhangon hirdeti az orosz küldetésstudatot, őszintén rajong a cárért és Oroszországgért, bízik az ország jövőjében, üdvözlí az új társadalmi intézkedéseket, és azonnal beleveti magát a kor küzdelmeibe. Fölfedezi a népet, mely a szerves orosz élet kifejezője: érintetlen a kultúrától, a társadalmi szokásoktól, a tudományos hazugságoktól, így közel van Istenhez. A nép felé közeledni: Isten felé közeledni. Kortársaival ellentétben a negyvenes évek magatartását képviseli: olyan reformokat kíván, amelyek nem nyugatról érkeznek, hanem az orosz történelem mélyében gyökereznek. Ekkor kezd el írni az a Dosztojevszkij, akit az egész világ ismer, regényeiben is megfogalmazva a belső megújulás, a saját orosz út, a lélek

⁴ Troyat, Henry: *Dosztojevszkij*, Filum, Bp. 1997, 155. o.

⁵ Lendvai, L. Ferenc: „Bűn és bűnhődés, avagy egy prófécia anatómiája”, in *Protestantizmus, forradalom, magyarság*, Akadémiai, Bp. 1986, 175. o.

forradalmának lehetőségét. Véleménye szerint a szláv népnek sajátos jellege van, ezt kell mindenáron épen és sértetlenül megőrizni. A reakciós szlavofilek nem is oroszok tulajdonképpen, hanem moszkoviták, a haladó liberálisok pedig európaiak, nem oroszok. E két szélsőséges álláspont között kell megtalálni az igaz, az egyetlen utat, amit Dosztojevszkij pocsvennyik-nek (talajos, tősgyökeres) keresztelt el. (A hatvanas években megindított folyóiratai - Vremja, Epoha - is ennek az irányzatnak a propagálására szolgáltak.) Megpróbálta eklektikus módon összeolvasztani a szlavofilizmus és a nyugatosság bizonyos elemeit, demokratizálni igyekezett a konzervativizmust, ezért a talajelmélet befolyása egyre nőtt, főként a haladó körökben. Népszerűségének kiemelkedő oka az volt, hogy a speciálisan orosz problémák korszerű megoldásával kecsegtetett.

A pravoszláviát és az abszolutizmust Dosztojevszkij is nemzeti alapnak tekinti, hisz Szent Oroszország elhivatottságában, s szembehelyezi Európával. Szlavofil gondolatok, de egyvalamiben eltér az általa nagyra becsült iskolaalapítóktól: az egyén mindenekelőttiségét, az egyéniség sérthetetlenségét, autonómiáját tartja elsődleges fontosságúnak. Tudatállapota egzisztenciális jellegű, az embert, mint autentikus lényt ragadja meg, általános problémáiból egyetemes értéket alkot. A tősgyökeresség ideológiája csak arra vonatkozott, miszerint orosz ember maradt, szerves kapcsolatban állva az orosz néppel, a nemzeti gyökerekkel. De nem hasonlított a szlavofilekre, ő már egy tökéletesen más korszakhoz tartozott: megmintázhatjuk róla az orosz bolyongó, a szellemi világ orosz vándorának képét, aki dinamikus, nyugtalanul várja az eljövendőt. Alapvetően más volt a viszonya Európához, mint a szlavofileknek, összehasonlíthatatlanul bonyolultabb és feszültebb. Elutasította ugyan a nyugati civilizációt, de nem tagadta meg Nyugat-Európa nagy kultúráját. Ezek azok a jelek, amelyek egyértelművé teszik, hogy Dosztojevszkij nem volt a szó hagyományos értelmében vett szlavofil. Felismerte és elfogadta a zapadnyikok általa is képviselhető eszméit, eklektikussága pedig szellemi magasabbrendűségéről árulkodik.

Dosztojevszkij a legmélyebb szinten orosz volt. Megtalálható benne az orosz nemzeti öntudat összes antinómiája és betegsége: az orosz megalázkodás és önteltség, a mindenkít átölelő orosz emberség és a nemzeti kizárólagosság hirdetése. Ingadozó. A pocsvennyik irányzat eklekticizmusa hűen kifejezi viszonyulását a kor szellemi vitáihoz. „Sok mindenben tiszta szlavofil meggyőződést vallok, bár meglehet, teljesen szlavofil azért nem vagyok. A szlavofileket mind a mai napig különbözőképpen értik. [...] a szlavofilizmus a szlávok ezen Oroszország vezetése alatt történő egyesítésén túl mindazok szellemi szövetségét is magában foglalja és jelenti, akik hisznek abban, hogy a mi hatalmas Oroszországunk az egyesült szlávok élére állva kimondja majd a maga új, egészséges és a világ által még nem hallott szavát az egész világnak, az egész európai emberiségnek és ezen emberiség civilizációjának. Ezt a szót az egész emberiség javára és a most már valóban új, testvéri, egyetemes szövetségben történő egyesülése érdekében mondja majd ki, amely egyesülés alapelvei a szlávok géniuszában rejlenek, de különösen a hatalmas orosz nép szellemében, amely oly sokat szenvedett, oly sok évszázadon át volt hallgatásra kárhóztatva, de amely mindig is olyan nagy erőket foglalt magában, amelyek a jövőben a nyugat-európai civilizáció számos keserű és leginkább sorsdöntő félreértését tisztázzák és megoldják majd. Ez a meggyőződéssel rendelkezők és hívők azon osztálya,

amelyhez én is tartozom.”⁶

Pacifista-ellenes módon támogatja az orosz-török háborút, rajongása már-már túlzó és kísérteties. Nem ismerte fel a háború valós céljait, s álmódzásai csak saját teóriájának megvalósulását vélték fölfedezni a küzdelemben. „[Oroszország] nem alávetni, nem hódítani akar, nem határait akarja kiterjeszteni, hanem az elnyomottakat és a megkínzottakat akarja felszabadítani, és új életre kelteni, új életet akar nekik adni az ő javukra és az emberiség javára is. Hiszen akárhogyan is nézzük a dolgot, akármennyire szkeptikusan közelítsünk is ehhez a kérdéshez, a lényegyet tekintve a cél éppen ez, és nem más, és pontosan ez az, amit Európa nem akar elhinni! És higgyék el, nem annyira az riasztja, hogy Oroszország esetleg megerősödik, hanem az, hogy Oroszország képes arra, hogy ilyen feladatokat és célokat tűzzön maga elé. [...] Amiről beszélni kezdtem, az elsősorban az az érzés, amit ez év tavaszán, a háború bejelentése után mindazoknak éreznük kellett, akik hisznek Oroszország hatalmas, egyetemes emberi jelentőségében. Ez a példa nélkül álló háború, amely a gyengékért és az elnyomottakért folyik, az életért és a szabadságért, nem pedig ezek elvételeért, ez a már ma is régóta példa nélkül álló háborús cél minden hívőnk számára egyszerre olyan tényként jelent meg, amely hitüket ünnepélyesen és jelentőségteljesen igazolja.”⁷

Dosztojevszkij mélyen hitt abban, amit leírt, ám antinomikus gondolkodásmódja megkérdőjelezhetetlen. Az orosz népet „istenhordozó népnek”, az egyetlen „istenhordozó népnek” tartotta. Ebben a kizárólagos messiási tudatban látszólag a zsidó nép régi önérzete és öntudata támad fel. Ugyanakkor a Puskin-beszédben megalázkodásra szólítja fel a népet: „Alázkodj meg, gőgös ember, és mindenekelőtt törd le a gőgödet. [...] Ha legyőzöd, megbékíted magad - olyan szabad leszel, olyan szabadság részese, amit eddig elképzelni sem tudtál...”⁸

Dosztojevszkij kettős és ellentmondásos viszonyban volt Európával is. Tagadta, hogy Európa népei keresztény népek, s az orosz-török háború kapcsán is a bírálókat dominálnak Európával kapcsolatban. Mégis, igazi patriotája volt a híres műemlékekkel és szent kincsekkel teli Európának, s néha olyan szeretettel ír Európáról, hogy sok „nyugati” megirigyelhetné: „...mi, akik olyan kevéssé ismerjük saját magunkat, és olyan kevéssé hiszünk saját magunkban, mi - Európával vagyunk összeütközésben! Európa - de hiszen szörnyű és szent dolog ez, ez az Európa! Ó, hát tudják-e Önök, uraim, hogy milyen drága nekünk, szlavofil álmódzóknak, akik Önök szerint gyűlölik Európát - ez az Európa, ez a 'szent csodák országa'? Tudják-e Önök, milyen drágák nekünk ezek a 'csodák', és mennyire szeretjük és tiszteljük, a testvéri szeretetnél is erősebb szeretettel szeretjük és tiszteljük az Európát benépesítő nagy törzseket és mindazt a nagyszerűt és csodálatosat, amit véghezvittek? Tudják-e Önök, mennyi könnyet és milyen szívszorító érzést vált ki belőlünk e számunkra kedves és rokon ország eljövendő sorsa, mekkora aggodalommal töltenek el bennünket azok a felhők, amelyek egyre jobban és jobban elborítják felette a látóhatárt? Önök, orosz európai és nyugatos uraim, sohasem szerették annyira Európát, mint mi, szlavofil álmódzók, akik Önök szerint Európa örök ellenségei

⁶ Dosztojevszkij, F. M.: „Egy szlavofil vallomása”, in *A történelem utópikus értelmezése*, Osiris, Bp. 1998, 95. o.

⁷ Uo. 96-97. o.

⁸ Dosztojevszkij, F. M.: „Puskin”, in *A történelem utópikus értelmezése*, Osiris, Bp. 1998, 126-127. o.

vagyunk! Nem, számunkra drága ez az ország - a Keleten megőrződött hatalmas keresztény szellem eljövendő békés győzelme...”⁹

Az élete hatyúdálának tekinthető Puskin-beszédben Dosztojevszkij kijelöli az orosz nép számára követendő utat, szintézist teremt (bár csak ideiglenesen) a szlavofil-zapadnyik ellentétben. Kiindulópontja szerint Puskin volt az (az ő próféciája és útmutatása), aki „tisztá orosz szívével” felfedezte és megmutatta az orosz értelmiség legfontosabb és beteges tulajdonságát, a megnyugvást és megbékélést nem találó embert, aki tagadja Oroszországot és saját magát, és aki éppen ezért magányos és szenved. Ő az „orosz vándor” (irodalmi példái Aleko, Anyegin és Pecsorin, belőlük lesznek a „felesleges emberek”). Puskin kizárólag az orosz szellemből, a népi igazságból megalkotja „az orosz szépség művészileg megformált típusait” (az orosz nőt, a történelmi- és a hétköznapi típust). Puskin legfontosabb tulajdonsága mégis az, hogy minden művében megnyilvánul érzékenysége az egész világ iránt, képes átvenni és átérezni más népek szellemét, amivel Dosztojevszkij szerint senki más (sem Shakespeare, sem Cervantes, sem Schiller) nem rendelkezik. Ez a képesség elsősorban nem puskin - teljes egészében orosz, nemzeti képesség, s Puskin „csak” megjeleníti, kifejezi műveiben.

„A népünk az, amely lelkében hordozza a világ iránti érzékenységre és a mindentösszebékítésre való ezen hajlamot, és ennek már nem egyszer adta tanújelét a péteri reform utáni egész két évszázados időszak során. [...] A legfontosabb, amit megállapítottam, hogy törekvésünk Európa felé, minden elragadtatásával és szélsőségével együtt, alapjait tekintve nemcsak hogy törvényszerű és ésszerű volt, hanem egyben népi is, teljes egészében egybeesett magának a nép szellemének törekvéseivel, és végül pedig vitathatatlanul magasabb rendű célt szolgált és szolgál. [...] Egyszerűen csak azt mondom, lehetséges, hogy minden nép közül az orosz lélek, az orosz nép génusza a legalkalmasabb az egyetemes emberi egyesülés, a testvéri szeretet, az ellenségnek megbocsátó, az eltérőt felismerő és azt elfogadó, az ellentmondásokat feloldó józan szemlélet eszméjének befogadására. ...[ami] erkölcsi vonás...”¹⁰ Az orosz ember egyetemes ember és a világ legszabadabb embere.

„Mi nem ellenségesen fogadtuk be lelkünkbe az idegen népek génuszait, hanem barátián, a legteljesebb szeretettel, valamennyit együttesen, miközben nem részesítettük előnyben az egyik törzset a másikkal szemben, és ösztönösen képesek voltunk arra, szinte a legelső lépéstől kezdve, hogy észrevegyük és feloldjuk az ellentmondásokat, megbocsássuk és összebékítsük a különbségeket, amivel már ki is mutattuk készségünket és hajlandóságunkat - amely saját magunk számára is csak nem sokkal előtte mutatkozott meg és vált világossá -, a hatalmas árja nemzetség összes törzsével való általános és egyetemes emberi újraegyesülésre. Igen, az orosz ember rendeltetése minden kétséget kizáróan összeurópai és egyetemes. Igazi orosz, teljesen orosz, lehet, hogy nem jelent mást csupán, mint az összes ember testvérévé válni, össz-emberré, ha így jobban tetszik.

⁹ Dosztojevszkij, F. M.: „Egy szlavofil vallomása”, in *A történelem utópikus értelmezése*, Osiris, Bp. 1998, 99-100. o.

¹⁰ Dosztojevszkij, F. M.: „Néhány magyarázó szó az alábbiakban következő Puskin-beszéd kapcsán”, in *A történelem utópikus értelmezése*, Osiris, Bp. 1998, 112-113. o.

Ó, ez a mi egész szlavofilizmusunk és nyugatosságunk nem más, mint csupán egy nagy, bár történelmileg szükségszerű félreértés. Az igazi orosz számára Európa, valamint az egész nagy árja törzs sorsa ugyanolyan drága, mint maga Oroszország, mint saját szülőföldjének sorsa, mert a mi sorsunk nem más, mint az egyetemesség, és méghozzá nem a karddal, hanem a testvériség erejével és az emberek újraegyesítését célul kitűző testvéri törekvésünk erejével megszerzett egyetemesség.”¹¹

Egyértelmű, félreérthetetlen szavak. Hozzá kell azonban tennem, hogy egy naiv álmodozó állásfoglalásával állunk szemben. Dosztojevszkij nem ismerte fel (vagy nem akarta felismerni?) az orosz-török háború valós tétjét, és a szlavofil-zapadnyik ellentét „feloldása” sem reális. A cár rideg és számító hódítási törekvései nem Európa szolgálatáról szóltak, mint ahogyan egy - mindkét oldal szerint magával ragadó - beszéd sem vetetett véget az ideológiai ellentétnek. Kétségtől érdekes és elemzésre érdemes a Puskin-beszéd, az adott helyzetben a hatása sem maradt el, de nem tudta hosszútávon azonos platformra terelni a „keleti” és a „nyugati” szárny képviselőit. Puskin meghalt, és a sírba vitte a megoldás lehetőségét, Dosztojevszkij pedig nem tud(hat)ta kibékíteni a szembenállókat.

¹¹ Dosztojevszkij, F. M.: „Puskin”, in *A történelem utópikus értelmezése*, Osiris, Bp. 1998, 141. o.

Bibliográfia

- A megváltó Oroszország* (szerk. Kiss Ilona), Századvég, Bp. 1992.
- Az orosz vallásbölcselet virágkora Tolsztojtól Bergyajevig* (szerk.: Török Endre), Vigilia, Bp. - Piliscsaba 1999.
- Bakcsi, György: *Dosztojevszkij világa*, Európa, Bp. 1973.
- Bergyajev, Nyikolaj: *Dosztojevszkij világszemlélete*, Európa, Bp. 1993.
- Dosztojevszkij, F. M.: *A történelem utópikus értelmezése*, Osiris, Bp. 1998.
- Dosztojevszkij, F. M.: *Kell-e nekünk Európa?*, Kráter, Pomáz 1999.
- Dosztojevszkij, F. M.: *Tanulmányok, vallomások*, Európa, Bp. 1985.
- Köves, Erzsébet: *Kelet és Nyugat*, Magvető, Bp. 1982.
- Lendvai, L. Ferenc: „Bűn és bűnhődés, avagy egy prófécia anatómiája”, in *Protestantizmus, forradalom, magyarság*, Akadémiai, Bp. 1986, 165-204. o.
- Lukács, György: „Dosztojevszkij”, in *Nagy orosz realisták. Kritikai realizmus*, Szikra, Bp. 1951, 143-159. o.
- Troyat, Henry: *Dosztojevszkij*, Filum, Bp. 1997.
- Vatai, László: *Dosztojevszkij*, Kálvin Kiadó, Bp. 1992.
- Vatai, László: *Man and His Tragic Life*, Philosophical Library, New York 1953.

FERENCZI LÁSZLÓ

JOÓ TIBOR (1901-1945)

Joó Tibor korszerűtlen volt, és ma is korszerűtlen. Hitt, hogy létezik klasszikus hagyomány. Hitt az autonóm és koherens személyiségben, az egyén felelősségében. Ahogy Goethe, akire a legkülönbözőbb alkalmakkor hivatkozik, hitt a változóban fellelhető örökkévalóban. Hitt abban, hogy az individualizmus és az univerzalizmus feltételezik egymást. Hitt abban, hogy az ember felelőséggel tartozik önmagának és a transzcendens igazságnak. Nem az újat, hanem az igazságot kereste. Az igazságot, melyet nem érhetünk el, de amelynek kereséséről nem mondhatunk le. Vállalta és hirdette a korszerűtlenség jogát. Hitt a tudomány szabadságában és önmagát megújító erejében, de nem hitt a tudomány mindenhatóságában. Hitt a jog eszméjében. Hitt a normákban, de azokat egyik fontos szerzőjével Troeltschsel ellentétben nem a történelemben, hanem a történelem felett vagy azon kívül kereste. Hitt a megértés fontosságában, de nem hitte, hogy a megértés elfogadást vagy megbocsátást jelent. Ma divatos elméletek mindezeknek az ellentétét tanítják, vagy egyszerűen nevetségesnek tartják. Tisztelte a mestereket, de nem ismert tekintélyeket, valószínűleg ez volt szabadságának titka. Tisztelte a tehetségeket, de még annál is inkább a felkészültséget, szakértelmet. Bízott abban, hogy érvényes, vitaképes, gondolkodásra készítő eredményeket lehet elérni, de azokat sem csálthatatlanoknak, sem örökéletűeknek nem tartotta. A pluralitás híve volt, noha a szó akkor még nem volt divatban. Bízott az „intellektuális lelkiismeret” létében és erejében.

Tanulmányai nagyon hamar megtanították dönteni: „Az a kérdés azonban – írja már 1930-ban, - hogy ha így beláttuk a világnézet és a történelmi átértékelés elkerülhetetlen szubjektivitását, a cinikus belenyugvás vezessen-e bennünket vagy a hősiecs törekvés az objektivitásra. Bizonyára az utóbbi. Mert ha sohasem is érhetjük el az abszolút objektivitást, de feltétlenül megközelíthetjük, a megközelítés reményéről lemondani vétség az emberi szellem méltósága ellen, és magával a törekvéssel felhagyni erkölcsatlanság.” Azaz a szellemtörténet, - amit a historizmus részének is tekinthetünk – tanulmányozása, a szubjektivitás tudomásul vétele, az objektivitás iránti eltökéltségét növeli meg. Volt bátorsága a kalandhoz is, a magyar nemzeteszméről való felfogása a szó legnemesebb értelmében kaland volt, az etika kalandja, amit még azok is fejcsóválással, sőt heves szakmai kritikával néztek, akik politikailag vagy érzelmileg többé-kevésbé azonosultak Joó Tiborral.

„Tudtam, hogy nem számíthatok népszerűsége, mert eredményeim nem egyeznek a ma divatozó gondolatokkal, ezt nem is vártam, nem is kerestem. Én az igazságot kerestem” – írja az egyébként rokonszenvező Szekfű Gyulának válaszul „A korszerűtlen könyv” című cikkében. „A korszerűtlen könyv” kifejezés Szekfű Gyuláé, Nem csekély gőg és hihetetlen eltökéltség van ezekben a szavakban: „Én az igazságot kerestem”. Nem állította, hogy megtalálta, de rendíthetetlenül ment tovább a maga útján. Joó Tibor számos egyéb alkalommal is kifejezi az életrajz /önéletrajz/ és a filozófia kapcsolatát. Így Sprangerről szólva: előfordul „a filozófiának és az életnek magasrendű találkozása, amikor a filozófia nem egyszerűen napirenden levő diszciplináris kérdések tárgyalása, hanem a személyiség legbensőbb és legelevenebb létkérdéseinek mélyéből

hajt ki, s e találkozás nem programszerű, hanem átélt kinyilatkoztatása annak, hogy az élet nemcsak földi síkon folyik...”

Joó Tibor történetfilozófusnak nevezi magát. A philosophie de l'histoire kifejezés Voltaire-től ered, egyik fontos művének a címe. Voltaire a történelmet nem tartotta többé királyok történetének, az Essai sur les moeurs című világtörténete az első átfogó civilizáció történetnek tekinthető. Voltaire a történetet nem tartotta sem egységes folyamatnak, sem törvényszerűségeket nem keresett benne, bűnök és tévedések sorozatának vélte. Négy nagy korszakot emelt ki belőle, Periklész korát, Augustusét, a Mediciekét és végül XIV. Lajos századát. Nem minden történetet tartott megörökítésre méltónak. Noha Voltaire a névadó, általában történetfilozófiát Hegeltől számítják, bár az angolszász szakirodalom erőteljesen hangsúlyozza Hume jelentőségét is, sőt, rendszeresen beszélnek Szent Ágoston történetfilozófiájáról is. Joó Ágostonra elsősorban etikai kérdésekben hivatkozott. Hegel a történetben folyamatot tételezett fel, és törvényszerűségeit kereste, és menetét kívánta megállapítani. A klasszikus német filozófiára visszanyúló szellemtörténészeknek is nevezett német történetfilozófusok elsősorban a történeti megismeréssel és feltételeivel, korlátaival és módszertanával foglalkoztak Joó Tibor, aki a Herdertől és Hegeltől Diltheyig, Rickertig, Windelbanding, Troeltschig, és Spangering vezető fejlődést írja meg a Bevezetés a szellemtörténetbe első fejezeteiben, az utóbbiak kritikus, önálló elmélet kialakítására törekvő méltatója. Hat rá a magyar filozófia Böhm Károly-i hagyománya és mindenek előtt a Nyugat költészete és irodalma. Megkockáztatom, hogy Joó Tibor sajátossága a német szellemtörténet /elsősorban Dilthey, a veszélyes és elhárított mesternek bizonyult Troeltsch, a példaképnek választott Spranger/ és a Nyugat, főként Ady, Babits és Szabó Dezső/ sajátos, nem feltétlenül koherens szintézise.

JÁNOSI ZOLTÁN

POLITIKA ÉS POÉTIKA A HETEK KÖLTÉSZETÉBEN

1.

A *Hetek* költői csoportosulása, amelynek a névadója Kabdebó Lóránt volt, az 1956-os forradalom leverése utáni évtized végén, 1967 táján tűnik fel a magyar irodalomban. A magyar nép többsége által nem legitimált, idegen állam fegyveres erejével az országra ültetett hatalom "deres korszakának" a vége már ez, a kivégzések, bebörtönzések hullámai után a néppel való részleges kiegyezésekre, a test helyett a lélek gúzsba kötésére törekszik ekkor a politika. A történelemértelmezés egyik oldaláról konszolidációnak is értékelhető folyamatban a nyílt terrort a rendszer ellen tiltakozó szellem manipulálásának, sarokba szorításának eszközei veszik át, s ebben a közegben a „barakk” népe viszonylag szabadabban mozoghat. Egy másik értelmezési oldalról viszont népellenes, és az európai polgári fejlődés mozgásirányával szemben álló erők konzerválása történik meg így, annak a kísérletével együtt, hogy a hatalom az "aki nincs ellenünk, az velünk van" jelszavával egy egész népet állítson oda cinkosnak egy világtörténelmi csapássorozat végkifejletéhez. Az 1956 elveinek megfogalmazásában és a forradalom előkészítésében fontos szerepet játszó magyar irodalom a leverést követő években, évtizedekben erős vákuumhelyzetbe került. Először - ahogyan arra már az iskolás könyvek is rámutatnak - a hatalomtól támogatott: a diktatúrához lojális vagy a szocializmus általánosabb elveiben továbbra is bízó szerzők irodalmi artikulációja erősödött fel. S csak fokozatosan bontakozott ki ezzel szemben a rendszer valódi természetét feltáró, a cselekvés lehetőségét a történelmi krízishelyzetben is tovább kereső művészi aktivitás.

A rendszer legitimitását elfogadó, annak átfogó kereteit nem érintő, "belülről" bíráló s többnyire konzervatív esztétikai formákban testet öltő költői "társadalomkritika" egyszersmind egy olyan "elterelő-elaltató" funkciót is betöltött, amivel a kulturális irányítás a magyar valóság művészi feltárásának szabad és korlátatlan irodalmi jelenlétét igazolhatta vissza. A "megbékélt" irodalom tehát alapot szolgáltatott a rendszerrel szembeni oppozíciós elemek kalodába zárására, féken tartására is. Időben ezzel párhuzamosan viszont mind markánsabban bontakozott ki a magyar költészetnek (és természetesen a prózának is) egy olyan vonulata, amelyben a belülről bírálgatás eredendően alibi-szemponjtjai mind valósabbá s élesebbé válva egyre inkább a politikai rendszer türelmi határának periferiájáig jutottak el, majd határozottan kívül is kerültek rajta. Az ebben a felfogásban született művek közéletisége, politikai tartalma már nem a rendszer javíthatására, reformálgatására irányult, hanem az európai civilizációval szembenálló vonásainak nyílt feltárására, vagyis a teljes hatalmi konstrukció bátor bírálatára.

A kor elleni művészi tiltakozások áramai felől közelíthető meg pontosabban – részben társadalomtörténeti, részben poétikai oldalról is – a *Hetek* költői csoportjának: Ágh Istvánnak, Bella Istvánnak, Buda Ferencnek, Kalász Lászlónak, Ratkó Józsefnek, Raffai Saroltának és Serfőző Simonnak líránk ezredvégi mozgásaiban betöltött státusa is.

A *Hetek* egyik legfontosabb irodalomtörténeti cselekedete az volt, hogy a hatvanas évek közepétől, mintegy hídát képezve Nagy László és Nagy Gáspár nemzedékei között, gondolati és esztétikai módszereikkel erős szemléleti és poétikai inspirációkat gyakoroltak a társadalom valós állapotát és mozgásait értelmező költői vonulat kiszélesítésére és fölgerjesztésére, főképp a közvetlenül őket követő, szorosan a sarkukban járó lázadó hangú alkotói csoportok (így különösen az *Elérhetetlen föld* című antológiában jelentkező *Kilencek*) költészetére. S azokat az impulzusokat, amelyekre a rendszerrel szemben protestáló, az európai felzárkózást és a nemzeti megújulást egyaránt akaró fiatal költészet mint szellemi háttérre támaszkodhatott, a hatvanas évek első felétől a rendszerváltozásig folyamatosan bocsátották ki verseikből. A pártállamnak 1956 után is elkötelezett költők "pszeudo-közéletiségével" szemben egy mind politikailag, mind esztétikai tartalmaiban újfajta közéletiséget alakítottak ki. Szorosan a magyar valóság negatív tapasztalataihoz tapadó lírájukkal fokozatosan kimozdították a kritikai szemlélet optikáját a nyíltan vagy burkoltan pártos vagy az "óvatos" költők műveiben rögzített, változásképtelen és a pártállam autentikusságát meg sem érintő szemléleti holtpontról, egyre inkább a rendszer tűrési határának közelébe taszították, majd át is juttatták azon.

A nyomukban járó költői csoportoknak nemcsak a nemzeti sorsot értelmező, társadalmi helyzetfeltáró analízisükkel adtak költői modellt, hanem poétikai kísérleteikkel is. Ezek mind a hét lírikus verseiben a szociális, társadalmi és történeti tényezőknek egy korszerűbb esztétikai igényekhez szabott költői perspektívába, nyelvbe integrálását célozták. Mind eszmei, mind poétikai nívómaikkal talajt és inspirációt is jelentettek így az utánuk fellépők számára az "ál-közéleti" líra szemellenzős valóságképeinek és konzervatív esztétikai erőterének szétbontásához s a társadalmi tartalmakról le nem mondó lírai irányzat esztétikai megújításához. A *Hetek* költőcsoportja egy hatalomnak alárendelt ál-közösségi költészet szellemi korlátait szétfeszítve egyszerre példázta ezzel egy korszerű európai gondolkörbe nyíló és egy nemzeti elkötelezettségű közéleti költői magatartás folytathatóságát és aktuális funkcióit. Mind politikai, mind közéleti szempontból a diktatúra kellős közepén nyitott új esélyt a rendszer leváltásának irányában álló költői törekvéseknek.

A csoport tagjainak a *Hetek* költői közösségbe szerveződése ugyanakkor nem előre megrajzolt, tudatos politikai elveken felépített, előzetes belső megegyezésből fakadó csoportalkotási szándékukból fakadt. A kritika és a kortársi művekre is figyelő irodalomtörténet: Kabdebó Lóránt (*Napjaink*) és Farkas László (*Új Írás*) figyeltek föl a nemzedékükön belül is közös poétikai-világképi rendszerbe illeszkedő vonásaikra. Ennek a kohéziós kötegnek a legerősebb fonalait a kor társadalmára irányuló határozott elemző figyelem, az érzékelt tények és összefüggések kendőzetlen megnevezése és az ezeket a célokat bátorítani képes költői örökség föl vállalása adták. A szociális érzékenység, a kor emberi problémáinak s a bennük tapasztalt drámáknak a tudatosító kimondása, a magyarság történelmi múltjával való szembenézés, az ország jövőjének kérdései, a kor morális helyzete, az uralkodó hatalom és a nemzeti lét viszonyának analízise alakították részletesebben e szellemi kötelékek finomszerkezetét. Az egymástól függetlenül kialakított belső normák egyidejű felizzásának, amely a közös szellemi csoportként felmutatás alapját szolgáltatta, eleven politikai és kulturális jelentésértéke is volt a korban. Átütően mutatott rá a nyíltabb költői valóságfeltárás nemzedéki szintű tendenciaként jelentkező, intenzív belső igényére. Ennek a szándéknak az adott időben

történi szélesebb körű felpeszsdülése egyértelműen mutatja, hogy a törekvés koránt sem elszigetelten s csupán a *Hetek* lírájában jelentkezett. Ahogyan Pomogáts Béla utal rá - „az ő törekvések kaptak kifejezést Bertók László, Bisztray Ádám, Galambosi László, Hatvani Dániel, Sumonyi Zoltán és Tóth Bálint költészetében is.”

2.

A *Hetek* alkotói a történeti időnek éppen azon a sűrűsödési pontján lépnek fel erős társadalomkritikai húrokat felszerelő költői közösségként, amikor a szocialista tábor országai Magyarország aktív részvételével, fegyveresen fojtják el a cseh és a szlovák nép társadalom-átalakításra törekvő mozgalmát, a Prágai Tavaszt (1968). Abban a korszakban, amikor megindul, majd rövidesen megtorpan az új gazdaságirányítás is. A hatalmi viszonyok politikai és kulturális kereteit feszítő erőktől a diktatúra ezért minden lehetséges eszközzel igyekezett eltántorítani az irodalmat. A "langyos" költészet támogatása mellett ezt a célt szolgálta a társadalom égető problémáinak fölvetésétől elzárkózó lírai vonulatok váratlan és gyors „megértése”, az egy párti diktatúrától egyébként független művészi szemléletmódok elveinek a maga csapdaszerű normáihoz idomítása is. A fejlett nyugati szabad fogyasztói országaiban kialakult irodalmi nézeteket a magyarországi hatalom a társadalmelemző irodalom teoretikai izolálására aggálytalanul tapasztotta hozzá a maga „baloldalinak” nevezett, valójában csupán a diktatúrát hibernálni szándékozó érdekeihez. Ebben a mesterkéltséget és kiszámított „integrációban” éppen úgy nem zavarta az egyébként katonai erővel megszállt, „korlátozott szuverenitású”, a kapitalizmusától fordított elveken működő társadalmi struktúra, ahogyan a nyugati tradícióktól eltérő történelmi és kulturális hagyományok sem. A társadalomkritikát kitérítő esztétikai érveléshez ürügyet szolgáltatott a diktatúra számára a kultúra szerkezetének korabeli, egyetemesebb érvényű átalakulása is. A társadalomtudományok mélyülésével és differenciálódásával a humán műveltség központjából kimozdulni látszó, hagyományosan a „nemzeti és szociális tudat” gondjait is felkaroló irodalomról a fejlődés (ahogyan Pomogáts Béla összegezte) valóban „leválasztotta azoknak a feladatoknak egy tekintélyes részét, amelyekkel a magyar kultúra hagyományai szerint korábban foglalkozott”. A kulturális és politikai vezetés azonban úgy „nyargalta meg” ezeket a folyamatokat, hogy azok segítségével a politikai uralom ellenében ható irodalmi akcentusokat is megkísérelje visszafojtani. A nyugati és a belső kulturális fejleményeket és az állami propaganda totálisan birtokolt jelrendszereit a maga érdekei alapján kénye-kedve szerint forgató hatalmi beszédmód nálunk is automatikusan és klisészerűen képezte le a világ legkülönbözőbb diktatúráinak (Stéphane Courtois révén a legbelső mozzgatórugóig elemzett) a nyelvet, a gondolkodást kizárólag egyetlen fókuszról: saját politikai szándékaiból manipuláló eljárásait.

A társadalmi érdekeket és a magyar irodalom közép-európai pozícióit sok szempontból a feje tetejére állító kultúravezérlés következtében az irodalomban is ugyanaz a paradox helyzet alakult ki, mint a társadalom egyéb (praktikus tartalmú vagy tudati) szféráiban. A magát a tömegek nevében legitimáló hatalom nem bírta elviselni a közösség valódi érdekeit számon kérő, a társadalom szélesebb emberi köreiből felszakadó demokratikus gondolkodást. Ezzel a kiáltóan abszurd szituációval a legtökéletesebb összhangban állt az a sokféle módon sulykolt és sugallt véleménye is,

hogy – a diktatúrától elnyomott s az utolsó forradalmát véresen leverő idegen katonaság csapataival telerakott országban – ezeket a problémákat a művészet nyelvén értelmezni és megnevezni (ehhez szolgált érvként a tótágasra állított nyugati esztétikai példák reklámozása is) már esztétikailag sem korszerű dolog.

A *Hetek* közösségét már első lépéseiktől ebből az eredendően torz alapállásból érték a legerősebb támadások. A bírálók legfőbb saroktétele (Zimonyi Zoltán kiemelésében) az volt, hogy „a *Hetek* életrajziséga, szociografizálása alól kihúzta a talajt a tudományos valóságfeltárás, a szociológia”. Erre (a kétszeresen is hamis) alapzatra illeszkedett az a poétikai vád, amely esztétikai irányvonaluk autentikusságát vonta kétségbe, a korszerűség nyugati mintáit kérve számon rajtuk. A korszerűséget, a szónak abban az értelmében, ahogyan azt a történelem menetében feltárható ok-okozatiságot, az egészlví világképet s a történelembe avatkozó ember lehetőségeit a kortárs nyugati filozófia és az ennek rezonanciái közepette kibontakozó újabb irodalomelmélet felfogta, magyarországi körülmények között valóban nehéz is lett volna követniük. A nyugati kultúra új filozófiai és esztétikai elméletei ugyanis sarkalatos szembenállásokat tartalmaztak e költők közép-európai létéből fakadó, eredendő társadalmi érzékenységgel, a kor deformált közösségi világát analizáló írói szándékaikkal s vonzódásaik szociológiai, történeti és nemzeti karakterével is. Nem ők, hanem a közép- és kelet-európai történelem és kultúra sajátos alakulása tehetett arról, hogy „más ég, más föld” vette őket körül, mint a szabad világ nyugati gondolkodóit. Világuk e „más” természetében a diktatúra jelenléte, valamint a kollektív (a nemzeti) és a személyes szabadsághiány volt a legfájdóbb. Költői karakterüket az ezekre a világkeretekre reflektálni képes poétikai elvek alakították ki. Lírikusi látásmódjuk az erre a világra fogékony, érzékeny tájékozódásból, az ebbe a közegbe ágyazott sorsproblémákra is válasz képes értékrend esztétikai kihívásaiból fakadt. Ezen a talajon a *Hetek* költői komoly erőfeszítéseket tettek a félretolt társadalmi látómezők terepeit is magába szervesítő polifon versbeszéd megformálására, az ebbe az irányba néző költői eszköztár megújítására. Egyik legértékesebb poétikai eredményük költészetünk „bartóki” útjának továbbgondolása volt. Poétikájukat az aktuális történelmi és kulturális helyzet hívta ki, s ők külön-külön is magas szinten tettek eleget ennek a kihívásnak.

Legközvetlenebb elődeik, Nagy László, Juhász Ferenc és Kormos István 1956 után a korábbiaknál is elvontabb, áttételesebb metaforikával fogalmazták újra az ország történeti helyzetét. Költői szemléletük egy eleve tágabb perspektívájú, levegősebb érzékelési térből indult el, mint az utánuk jövő generációké. Világképük belső arányai jóval nagyobb léptékűek voltak, mint a hatvanas évek szorongatott, szorongó társadalmában felnőtt alkotóké lehetett. Induló éveik kivételével, a mindennapokra szögezett lírikusi tekintet helyett egy fokozatosan emelkedő: történetileg, analógiásan, mitologikusan vagy az intenzív metaforika segítségével „megemelt” fókuszon át, az áttételesebb lényegsűrítő szándék lencséin keresztül tekintettek a magyarországi sorsra. Költői optikájukban ezért nem élesedhetett fel a földközeli Magyarország látványa, annak 1956 utáni akut és nyers problémarendszere. Ha másféle alapelveken csiszolva, de hasonló érzékelési pozícióban elhelyezett lencserendszer működött az *Új Hold*-nemzedék „elvont tárgyias” (Kenyeres Zoltán) költőiben, Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Rába György, Rákos Sándor verseiben is. „Az ötvenes évek szörnyű atmoszférája” (Lengyel Balázs), majd az innen a következő évtizedre, évtizedekre is kiterjedő „tragikus

kortapasztalat” (Tverdota György), a diktatúra dermedt világának kontúrjai ott feszültek az ő tárgyias, ontológiai vagy egyetemesebb mítoszokra néző költőiségükben is. A tárgyak kimerevített szituációira összpontosító lételemező gondolataik háttérében, a műszerkezetek csontozatszerű, feszes magányában ott álltak a korabeli magyar világ ijesztő tapasztalatai. A küszködő, eleven élet viszont ezen a nyílásszögön sem tudott élesebben átszűrődni. Még Illyés intellektualitása, parabolákat kereső történetisége is erősebb stilizáló katalizátort helyezett (noha a többiekénél a földhöz jóval közelebb esőt) az érzékelt közvetlen élettény és a költői alakítás közé. A hatvanas évek végén, Csoóri Sándor, Szécsi Margit, Takács Imre, Bihari Sándor, Tornai József s mások törekvései is azt mutatták, hogy mind égetőbben hiányzik költészetünkől az a perspektíva, amelyen át a szélesebb magyar társadalom (benne a periféria, a vidék) keserű tapasztalatai is felismertető nyíltsággal s földközlelől tárulkozhatnak fel. Ezt a riasztó hiányt ismerik fel - egymásról előbb még jórészt alig tudva - a *Hetek* alkotói, s kezdik el kitölteni lírájukkal ezt a mind félelemesebben tatógó, s Petrinél, Utassynál, Nagy Gáspárnál később majd nyílt lázadásá robbanó vákuumot.

Ennek a szocioepikái alapkarakternek egyik járulékos, de markáns vonását a *Hetek* erős történettudata adja. Történeti mértékük az adott jelen emberi dolgainak megítéléséhez nyújt távlatot, kínál viszonyítási pontokat. A történelem mint a múlt szálaiból szövődő, folyton a jelenbe villogó tapasztalat s a benne felismerhető tanulság vagy értelem az egyik legnagyobb kihívása költészetüknek. A történettudat nélküli, a „halott idő” folyamatos kritikája is ezért lehetett ez a líra. Az emberi arc mint a lét adott pontján fölfénylő sűrített történeti érték jelenik meg műveikben –, az arc és a sors gyakran évtizezredek barázdáit hordja. Ennek a történeti mélységnek az egyiküknél folklór, a másikuknál a személyes élményekre ránövő intellektuális tájékozódás, megint másoknál archaikus mű kulturális kisugárzása vagy kitágított intenzitású sors tapasztalat a neve. Költői pillantásuk látóidegén, az aktuális látvány tartalmaiban ezért jelenik meg azonnal az adott világ történeti horizontokra néző távlatosabb értelmezése is. A sorsukban hordozott múlt a maguk személyes tapasztalatával együtt tart tükröt életművükben a mának. Az így látott jelen a maga nyomasztóan adott és megmásíthatatlan módon objektív koordinátái ellenére is egyaránt a felelősség és a lehetőség terepe számukra, vagyis olyan eleven és lüktető világtartomány, amibe alakító, formáló entitásként nyomulhat bele a vers. A *Hetek* költői életműve számottevően igazolja vissza Júlia Kristevának az irodalmi szövegre vonatkozó felismerését, amely szerint a „szöveg ahelyett, hogy valamiféle mozdulatlan valóságot gyűjtene csomóba - utánozna -, mozgatható színteret teremt a valóság változásában, amihez maga is hozzájárul, és amelynek *tartozéka*.”

3.

Ez a szociális és társadalmi szenzibilitással egybefont történetiség (valamint politikai érzékenység) a hét alkotó közös vonásokkal is átszőtt belső karakterében más és más poétikai modulációkat képez. E poétikai változatok közül most csak Ágh István, Bella István, Ratkó József és Kalász László életművéből teszünk láthatóvá néhány vonást.

Az Ady, József Attila, Illyés, Nagy László örökségének fő vonulatában megjelölhető közös hatásrendszerre Ágh Istvánnál fokozatosan egy erősebben elvonatkoztató, tárgyias-intellektuális versbeszéd épült. Lírája a jelenkori magyar költészetnek is egyik fontos bizonyítékeként tanúsítja, hogy a társadalomra irányuló elemző gondolat, a szociális, a történeti és a közösségi érzékenység a legkorszerűbb költői áramokba illeszkedő módon is képes megszólalni. Ágh viszonylag objektív költészete az alanyiságot egyszerre megőrizve és háttérben hagyva, a legszemélyesebb élménykörök mellett is úgy tud kollektív emberi tartalmakat: társadalmi és történeti ítéleteket versekbe építeni, hogy világa egyszersmind egészelvűen koherens, morális alaptartalmú és történeti vonatkozásaiban is közlésképes marad. Sokszor csak jelzészzerű kódjaiban is egy mélyből ered emberi tapasztalat nyilatkozik meg.

Bella István a történetiség, a mítosz és a játékban rejlő, de filozófiai terekbe is átömlő nyelvi források vidékei felé tágitotta ki világát. A történelem számára egyszerre a visszavonhatatlan múlt, s egyszerre a reális és mágiikus pályákon a jelenbe is visszafutni képes eleven idő. Verseinek egy része e két szféra plasztikus átjárhatóságát igazoló bizonyosság: Vörösmarty verségető némaságában éppen úgy benne látja a *Halotti beszéd* koráig visszahullámzó történelmet, mint a „küldeteses” költői sorsot átvilágító mai példázatot. A tragikus magyar történelmi hagyományok is mindig a reális, az aktuális fájdalmak falaira vetülnek verseiben.

Költészetünk „bartóki” örökségét elsősorban Kalász László, Ratkó József és Buda Ferenc alakították tovább. A poétikai úton elvégzett, tudatosító élű szociális híradás kontrasztos tónusú „lírai szociofotó”, (politikai, társadalmi vagy személyes tartalmú) költői „pillanatképei” Kalász László életművében egy új műfajvariáns prototípusaiként jelennek meg. A költő ezeket részben folklórszöveg-forrásokból, részben a „bartóki dal” József Attila-i és Nagy László-i hagyományából fejlesztette ki. A sűrítő-ellentéző, gyakran „sziluettszerűen” (Iszlai Zoltán) tömör, éles vonalvezetésű alkotások mögött ugyanakkor a Bódva-völgy teljes folklórtapasztalata ott hömpölyög: a Kalász-dal e mélyebb áradat hullámain csillog. A szintén belsővé emelt *Kalevala*-hagyaték „vejnemöjneni” erőtere ezeket a változatos és tünékeny, a falevél-erezetekhez hasonlóan áttetsző, miniatűr versszerkezeteket olykor a „bartóki” atmoszférájú monológ vagy a hosszúvers felé tágitja ki. Ezeken a lehangsúlyosabb értékpontjain Kalász lírája a primitív költészet erőire más forrásokból támaszkodó Weöres Sándor, illetve Rákos Sándor és Oravecz Imre kísérleteivel ér össze. Ratkó József - Buda Ferenchez hasonlóan - szintén a folklór szinte valamennyi rétegében talált aktuális érvényű stilisztikai vagy létszemléleti tanulságokat a maga sorsanalizáló költészete számára. Lírája „bartóki” jellegű folklórösztönözöttségét, amely a dalok, mondák, mesék mellett regősénekek, keserveseket, siratókat, varázsénekeket, ráolvasásokat, gyermekjátékszövegeket is szervesen a művekbe épít, az egész életműkaraktert jellemezve is a „balladás” jelzővel szokták illetni. A fogalom azt a műfaji koncentrációs pontot ragadja meg, amely a drámaiság magasabb szemléleti egységébe szervezi verseibe épülő folklór vonásokat és a folklórterepéken kívülről érkező poétikai elveket, inspirációkat is.

A kortárs irodalomkritika a *Hetek* által teremtett poétikai értékeket már a korábbi évtizedekben is sokrétűen mutatta meg. Ágh István „látomásos képtechnikán” alapuló költészetét Tarján Tamás egy szigorú értékskálán is „a versgondolkodásban, grammatikai, tematikai újításban oly eredeti Tandori Dezsőé” és „a nagy 20. századi

létösszegzéseket fölényes mesterségbeli tudással alkotó Orbán Ottóé” mellé helyezte. Kabdebó Lóránt Bella István költészetéből a „drámai szintézist” és a nyelvi teremtő erőt mint az alkotót nemzedéktársai köréből magasan kiemelő jegyeket jelölte meg. Pomogáts Béla a „nemzet és a történelem tapasztalatait kifejező”, örökké kísérletező költőt méltatta benne. Buda Ferenc drámai hangú, a Ratkóéhoz hasonlóan „siratók, balladák emlékeivel” átszőtt történelmi élményeiben és társadalomanalízisében Pécsi Györgyi egy „műköltészet-történet előtti hagyomány” „archaikus klasszicizmusát” pillantotta meg. Kalász költészetében az esszéíró Ágh István az irodalomtörténet, sőt a kortársi kritika felfedezései előtt vette észre - líraelméletünket is tudatosító jelentőséggel - a „T. S. Eliot-i zsongó búbját” s „a gyönyörű, dallá sűrített természetiséget”. Cs. Varga István pedig a népdalból fellobbantott dalforma tűzijátékának kísérleteit tudatosította. Ennek költői variánsai révén „a táj- és hangulatlíra, a helyzetdal, a szerelmi dal, az önerősítő ének példái sorjáznak kötetekben”. Azt is Cs. Varga mutatta meg, hogy ez a líra ugyanakkor a dalnál jóval súlyosabb igényű tartalmakat tömörít, „sokkal mélyebb, mitologikusan értelmezhető.” Raffai lírájában szintén „a népi hagyományok korszerű áthangolását”(Pomogáts Béla) emeli ki az értékelés, valamint a műveibe épülő „szókimondás” (Tarján Tamás) társadalmi éleit. Ratkó költészete - Görömbei András összegzésében - egy különös erejű, „egyéni metszésű balladai mélyvilág” felszínre emelésével gazdagította irodalmunkat. Serfőző Simon lírájának „igazi leleményét” Márkus Béla egy szociológiai vagy társadalmi „helyzet életképi tárgyiasításában” jelöli meg, amiben az elnéptelenedő vidék antropomorfizált poetizálása emelkedik központi erejűvé.

Az itt csupán vázolt esztétikai vonások mindegyik költőnél a magyar társadalmi valóság eltagadott, eltakart terepeiről való következetes, szembesítő elvű költői híradásokra sugárzanak rá. A közéleti inspirációknál jóval összetettebb témavilágú költőiségük csupán egyik rétegeként megjelenő, „szociopoétikai” természetű országanalízisüket és tényfeltárástukat Zimonyi Zoltán egyenesen a hatvanas-hetvenes évekből felhangzó „történelmi vészjelzéseknek” nevezte, amelyek máig hatóan borzolják „mindannyiunk szociális és nemzeti lelkiismeretét.

E társadalmi tematika közösen megalkotott szinképét a magyarság történelmi sorsának alakulása mellett a szegénységnek, a vidék elhagyatottságának, a paraszti sors kilátástalanságának, a nemzet fogyásának, a nagyváros és vidék gyarmatszerű állapotainak, az öregek kiverttségének, az emberi világból kivesző szeretet és részvétel helyén támadt űrnek s a pártállam tehetetlenségének vonásai alakították ki. A politikai, a morális, az érzelmi és a történettudati szférákban egyaránt gúzsba kötött magyar élet nyíltan mutatkozott meg verseikben. S ez a versközeg egészen más világot tárt fel, mint amiről a 60-as, 70-es évek hivatalos jelentései vagy a vezető lapok vezércikkei szóltak. A *Hetek* munkáiból egy elgyötört világ sötét kontúrjai bontakoztak ki, ami a nyolcvanas évekre bekövetkező társadalmi csőd komor jóslatát hordta már magában. Ilia Mihály Ratkóról írott gondolata ezért a *Hetek* teljes alkotói körére érvényes, koncentrált megállapítást jelez. Verseik társadalmi küldetést teljesítettek, „egy elfelejtett vagy elhallgatott Magyarország hangja szól bennük.” Morális és nemzeti tartalmú közösségi költészetük légüres terekbe taszítva is képes volt érvényes erőfeszítésekre az ország önértelmezéséért, jövőtudatáért, s szinte lehetetlen helyzetben is hozzájárult a Duna-medencébe kövesedő ázsiai történelmi idő szétbontásához.

A *Hetek* megmaradt közösségét - Ratkó József és Raffai Sarolta 1989-ben, Kalász László 1999-ben hunyt el - megváltozott társadalmi környezet: a több párti demokrácia és a szabad Magyarország veszi ma már körül. Költői reflexeikben (ahogyan a külső világban is), ugyanakkor tovább él a megelőző negyvenéves sorstapasztalat hagyatéka, együtt az új környezet disszonanciáival. A *Hetek* költészetének egyik legfontosabb értéke a megváltozott történelmi keretek közepette is magatartásuk változatlanságában, közösségelemző szemléletük tovább élő társadalmi s poétikai aktualitásában van. A rendszerváltozás óta eltelt évek felemás történelmi útját továbbra is kritikusan analizálva, tényfeltáró történetiséggel és a nemzet iránti felelősséggel fogalmazzák meg. Az optimálisához képest elsodródott esélyek, a szabadság háttérében elszabadított farkas-ösztrónök, az új világba átlépett erők ütközései, vajúdása, az új Magyarország társadalmi ambivalenciái, s benne az „új nyomorúság” verseikben dokumentatív erővel s egy sokat próbált emberi és költői tapasztalat szűrőjén át nyilatkoznak meg. Átütő őszinteséggel jelenik meg gondolataik között a lírájuk autentikusságára feltett kérdések köré sűrűsödő szorongásélmény is. Buda Ferenc a fogalom síkján is kifejezve az új költői helyzetet, katartikusan írja meg a „más paradigmák” dimenziói közé került történelmi szempontú költőiség és teljességvágyú emberi élet krízisét, a lélek és a szerep folytonos szembesülésekre kényszerülő élményeit.

Késleltetve, 1985-ben kiadott egyetlen közös antológiájuk már nem tudta kellő súllyal és időben fölmutatni a magyar líratörténetben betöltött szerepüket. A késleltetés nagymértékben vetette vissza a *Hetek* költői súlyának tudatosítását, poétikai irányvonaluk több évtizedes jelentőségének szélesebb körű felismertetését is. Az időben ki nem adott művek vagy a kellő nyilvánossággal meg nem jelenített írói törekvések pedig – Domokos Mátyás szavaival – „nyomtalanul tűnnek el”, hiányokból pedig sem az irodalmi köztudat, sem az irodalomtörténet-írás nem tud építkezni.

Más ég, más föld című 2001-es válogatásuk – egy rehabilitálásra érdemes aktivitás és egy újraértelmezhető másféleség dokumentációjaként – sűrítetten mutatja fel a *Hetek* költői értékeit, benne a társadalmi tartalmak és a költészet sajátos összefüggéseit. Arról a korról nyújtva át látéleletet, amiről Ágh István *A Parlamentnél* című versében ezeket a sorokat írja – egy teljes történelmi periódus tapasztalatát összegezve –, miután évtizedek múltán látogatást tesz "a vérengzés terén":

Gondolja-e most valaki, milyen
történelmet, kaszálást parkosított
a csitri-szép cigány, s a mátós
utcaseprő mit söpör? platán-avart,
de nékem földbe vájó fogsort
és tenyeret, s az újra ültetett
díszterre csinosított sírvirágok
felejténeek, sose feledék!

Mert egész hétköznapi életemmel,
ahogy cipőfűzőm kötöm a vérengzés
terén, cigarettára gyújtok,

eldobom az érvénytelen jegyet,
ő működik, ki akkor erre voltam
véletlenül és mégis sors szerint,
fiatal arcom láthatom ma is
oda-vissza a 2-es villamosban.

Ez fiatal arc pedig egyszerre a miénk, a költészeté és a történelemé.

KABDEBÓ LÓRÁNT

„ÉS TÖRTÉNELME VAN A MESÉKNEK” (MONOSZLÓY DEZSŐ POÉTIKÁJA)

Az ember helyének kirajzolása egy huszadik századi költő tudatában: ekként foglalhatom össze azt a költői vershelyzetet, amely számomra leginkább jellemezheti Monoszlóy Dezső munkásságát. Legújabb válogatott kötetének¹ olvasását akár előlről kezdem, akár a végéről, vagy ha olvasás közben ide-oda cikázom: az egyik legtudatosabban alkotó költő pályaképe rajzolódik ki elém. És ez nemcsak egy jelenbeli horizontról történő válogatás tudatosító szuggesztívójának eredménye. Mellé teszem – ellenpróbaként – az évtizedek során megjelentetett köteteket is: az így adódó teljesség sem rajzoltatja át a pályaképet. Visszamenőleg hitelesítik a válogatás sugalmait. És arról győzhetnek meg, hogy a válogatás valóban következetes és szintet tartóan kitűnő.

Monoszlóy abban a percben lép költőként a huszadik századba, amikor a kor meghatározó költőszemélyiségei éppen kiesnek belőle. Akkor, amikor az egyszer történt mindig megtörténhetővé válik. A vészeknek egyik arca éppen felmutatja másik arcát is. Amikor kiderül: nincsen menedék, minden elkötelezettség magával hozza a maga poklait. A túlélés nem nyújthat esélyt, csak újabb rémségeket nyithat meg újra. Olvasom az 1944-es *Gombostűk háborújából*:

A holnap jön, a holnapra várni nem kell.
Komolyan csak a bátrak félnek.
A nyomornak is van száz színe.
És történelme van a meséknek.

(Mozaik)

És az 1997-es *Mozaik* című gyűjteményben egy huszadik századi élet tapasztalatával megfelelően a valahai kihívásra: az ifjan még csak hetykén hangoztatott felvállalást az „egész valómmal” szótlánul elfogadott bölcsességgel ismételve meg. Az összeomlást elfogadó-ellenpontosító József Attila-i testbeszédet átvéve, túl a szavakon, gesztussá rögzült mozdulattá szervíti a számára adódó magatartás-képletet:

Ha szóvá válna létezésem
egész testemmel integetnék
értem
nem értem
akár a fák

¹ *Magam vagyok Kelet s Nyugat*. Válogatott versek. Méry Ratio. 2001. A tanulmány verseit ennek a kötetnek, illetőleg a *Caligula-Bár*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1990. és a *Vasárnap illata*, AB-ART, Bratislava, 2000. kötetek alapján közlöm.

ahogy lélegzik az erdő
virág hajlik
lebben a kendő
a kimondhatatlant
a mozdulat mutatná

(Szótlanul)

Valahogy ez a – személyes sorsában olyannyira kalandos életrajzra kényszerülő – magánember költészetében (és általánosabban: poétikájában) egy nagyvonalú lemondó gesztussal tolja minduntalan a múltba a cselekményes hősiességet, a romantikusan megmintázható cselekedeteket, a mindenfajta kiállást, elkötelezettséget. Ami hangsúlyos ebben a költészetben: ez az „egész testemmel integetés”, az egyetlen meghatározó gesztus, amely minden történelmet már mint megtörténtet néz még megtörténése folyamatában is, így emelve át a versalkotás pillanatába is. A szenvedő, aki azzal vigasztalja magát a kínzókamrában: ez már megtörtént, én most már csak egy történelem legendáját élem újra. Változtatni nem tudok, a fontos az, hogy szépen ismétljem meg saját megtörtént pillanatomat. Emelt fővel akar távozni abból a századból, és ez számára az önmaga nézőjévé válással képzelhető el. Gyerekjáték, legenda, szertartás, kínzókamra, szerelmi hevület: minden önmaga ismétlése. Megváltoztathatatlan ismétlése. Az aktivitás feleslegessége. A belealkalmazkodás szükségszerűsége. Yeats és József Attila búcsúztak éppen előtte ezzel a „tragic joy”-jal. Ami utána marad: akár számára is? Az üresség, az unalom, amely kihívja a gyermeki dalokat, az ironikus helyzetképeket, a mélységből feltörő sóhajokat. A szertartást, amely egyszerre az *üresség* kiméréival telített, és a túléltség bölcs számvetésével robbantó hatású. T. S. Eliot *The Hollow Men* ismétlő technikája és Vas István félve kimondott hősiessége egymásra montírozva akkor, amikor a költő még nem ismerhette ezeket a párhuzamokat. Az egyiket, mert még nem ért szövege idáig, a másikat, mert még nem vált szöveggé ekkor. 1944-ben. A kritika Weöres Sándorhoz – a tragikus derű szertartásához -- köti ezt a kezdetet.

A kezdet és a vég között a fénykor: nemcsak a jövő nem mutat változást, de a múlt is csak a torzság sorozata: előre-hátra ugyanaz: üresség. Yeats fogalmazta meg a század esélyeként ezt az esélytelenséget:

mérlegeltem, mi volt s mi lesz,
és úgy láttam, mindegy, mi vár:
egyensúlyban tartja üres
életem az üres halál.

A század első felének sejtelmére így felel meg immár a század tapasztalatainak „teljességében” Monoszlóy költészete. A férfi fénykorában (1967-ben, egy látszólagos történelmi felszabadulásban), kimondja válaszul a diákkori latin memoriterre („Aurea prima sata est aetas”) „De hisz soha nem volt aranykor”.

Fintorogsz?
Folyton fintorogni kell

Faggasd ki kibodorított ízlésed ha éhes
Mi mindent falna fel
Soroljam?
Minek?
A gondolat anyagcserétlenül elég százlábú szörnyet hord szüntelen

Ugyanekkor prózában (*A milliomos halála*² című regényben) ezt írja:

„--Én nem azért vagyok olyan türelmes magához, mert Bálint jó volt hozzám, hanem azért, mert maga arra az alapvető szerencsétlenségre hasonlít, ami legközelebb van a tisztasághoz. Az ilyen embereknek van egy pillanatuk, de csak egyetlenegy, amikor fel akarnak mászni a cseresznyefára, de még a cseresznyékért se nyúlhatnak, az ág letörik. Én is ismertem egy ilyen lányt, Zsuzsának hívták, az is kitörte a fogát. Persze ő akkor még gyerekeket se szült, hiszen mondtam, hogy nem érte el a cseresznyéket, magának meg már nyolc leendő Rézkobakja van, mégis rá hasonlít.

-- Hogy hasonlíthatnék rá? – tapogatta a tenyeremet a nyanya.

Ezt nem tudom megmagyarázni, talán azért, mert maga már annyira túl van mindenen, amennyire Zsuzsa az egész élet előtt állt. Talán ez köti össze magukat. Ebben a különbségben halhatatlanságot érzek. Maguk ketten már nem tudnak becsapni engem, Zsuzsa sem. Hiszen ő megfejté nekem a teheneket. Maga meg már senkinek nem akarja megfejni, hanem itt él velem szemben az egész életével és a langyos tenyerével, amellyel leendő Rézkobakjainak borogatja a begyulladt manduláit, és piszkos pelenkáit mossa, magát az élet annyi trágyával vette körül, hogy cseresznye nő a selypítő szájából, vagy virág vagy nem tudom micsoda... Maga előtt azt se szégyellem, hogy bűdös vagyok.

Ez az utolsó vallomás úgy esett ki belőlem, mint egy rettenetes kellemetlen kavics, amely a lábujjam közé szorult.

Felszabaduló kezem irányába pillantottam, s dermedten láttam, hogy a nyanya helyett Tündérrózsza ül velem szemben. Éppen neki vallottam erről, de ő időt sem adott a mentegetőzésre.

-- Örülök, hogy ezt elmondta. Kár, hogy ott a mólón nem beszélt erről. Akkor nekem kellett meghökkentenem magát. Pedig csak a saját undoromon akartam átlépni. Maga közben folyton virágokról fecsegett, de a virágoknak csak szára meg szirma van, azok nem vizelnek, azok...

-- Hagyja abba, azonnal hagyja abba. Tündérrózsza nem beszélhet így.

-- Na látja. Csak magának akartam segíteni. Hogy végre ne lásson Tündérrózsának, de magán nem lehet segíteni. Maga nem akart velem együtt megszegyenülni, nem akarta feloldani a szégyenemet, most meg gyáván a

² *A milliomos halála*. Madách Könyv- és Lapkiadó, Pozsony, 1991. (Ez a kiadás tartalmazza a regény teljes szövegét)

-- Na látja. Csak magának akartam segíteni. Hogy végre ne lásson Tündérrózsának, de magán nem lehet segíteni. Maga nem akart velem együtt megszégyenülni, nem akarta feloldani a szégyenemet, most meg gyáván a maga külön szégyenéről beszél, ahelyett, hogy azt emlegetné, ami bennünket összeköt.”

És mindez egy bánya mélyben, a bányaomlás előtti pillanatokban. Mint Yeats ír pilótája a halálát előrelátva. A huszadik század reprezentatív poétikai helyzetét jelenthetik. Mindenki, minden pillanatban az életveszély helyzetében. És senki sem lehet önazonos: mindig mást kell mutatni kifelé és más életet lehet önmagában megszervezni. Ez pedig éppen azt jelentheti: veszélyes az olyan ember, aki önmagát egyetlen meghatározott képletként igyekszik feltüntetni. Mennyi korábbi modell, személyiség képlet, ideológiai elkötelezettség, etikai indíttatású állásfoglalás vált hiteltelenné. Ezt bevallani: ehhez erkölcsi erő kell, -- de poétikai határozottság is. Hány költő próbálta a maga poétikáját reprezentatív politikai, ideológiai történelmi meghatározóvá felstilizálni, -- a kánoból kihulló élő-halottak sora mutatja. Mások magamentsége szintén poétikát kínált, melyet oly kevéssé méltat utókora. József Attila *Eszmélete*, és Szabó Lőrinc állandóan önmagát feláldozó ítélkezése a példa, hogy a század poétikája reprezentatív példáit azok közül választja ki: akik felkínálják a hősiességgel szemben az önmaga esendőségének bevallását. Monoszlóy öfelőlük indul: mértéke éppen a megesett ember, akiről tudni lehet, hogy megvan a maga „szégyene”. Az ilyen emberben azután már lehet bízni, mert ő nem fog semmilyen „romantikus” szerepben tetszelegni (ha igen, hamar lelepleződik). Ha pedig az embert ilyen esendőnek lehet megrajzolni, akkor már megjelenhet a megbocsájtó-megítélő, elveszejtő-feloldozó gesztus, amellyel ezt a világot már át lehet tekinteni.

A másokra tapadt bűnben van vigasz
mert fárasztó a jóságot szeretni
bármennyit adsz kevesli

szeplőtelenége horgony
bálvány testéből ereszti a láncot
hogy benned maradjon

akire szeplő hullt színesebb szeretni
százféle ilyenné képzelet igézhet
angyali ördögi s hasonlít olykor
a sohasem látott
leprás kezével Gauguin-festette képhez

Nem az elfogadás szándékával veszi mindezt tudomásul Monoszlóy. Ereje mégis abban van, hogy *tudomásul veszi*: tud róla, amikor verset ír az emberről. Amikor maga kedvére való embert szándékozik megformálni. Ahonnan indulva a maga mértékét is megalkothatja. Micsoda szembesülés: a század helyzetének tudomásulvétele. Ha nem akarom: felvehetek hősi pózokat, vagy káromkodhatok, és ha az sem használ, füttyörészhetek (Ady, Szabó Lőrinc). Hányan próbálták ki mindezt

abban a huszadik században. Monoszlóy kikeresi a maga emberét, akivel nem kell szégyenkeznie, akit ha felmutat, rámondom: talán övé a főnyeremény. Számomra hiteles, amikor „komolyan csak a bátrak félnek”:

Kuss víz
a tenger rá se rántott
viharos csúf pofájával
mint szörny kítátott
szája
vicsorgott rendületlen

a parton ülő
rájött
nem ő az Isten
akkor találta ki
az imádságot

És hiteles akkor is, amikor ennek a változó-esendő embernek a tudatát gondolja át. Aki tudatosítani meri önmagával önmaga változandóságát, és ezt a tudati-érzelmi állapotot össze is méri azzal a világgal, amelyre mindezzel reflektál. Egyként válik bizonytalanná önmaga (a mérték) és a külső világ (a megmért). Maga a viszonyítás válik ezáltal fontossá, amelyet ezentúl már „gyanakodva figyelhet”:

Egyszer nagyon szeretett valakit
Később nem szerette
Aztán ismét nagyon szeretett valakit
De most már mindjárt azt gondolta
hátha ezt se fogja szeretni később
Akkor találta ki az arisztoteleszi hármast mondatot:
Minden madár repül
A fecske madár
Repül a fecske
Azt az újat még szerette egy ideig
de már gyanakodva figyelte a madarat

És hiteles akkor is, amikor – hasonlóan „gyanakodva” -- szépen elbúcsúztat valamit (eseményt, szerelmet, kapcsolatot, történetet), bölcs belátással, megítéléssel, legendává stilizálással:

Most hogy a nagy kalandnak
alighanem gyors vége lesz
diadalkapuk nélkül
tántorogva
kétoldalt mogorva
árnyékoktól kísérve
s varjú se mondja kár a kár

ha trojka száll

Történetet adott a meséknek egy életen át, mint ahogy még mindenkit megelőzve ki is mondta egy nagyon régi ántivilágban. Mert a költőknek az a dolguk, hogy mint bizonyos állatok, előre megsejtsék, jelezzék a földrengést – és esetleg megsejtsék, mi lesz a földrengés után az új kánon meghatározója. Ez pedig a legnehezebb. Sokan próbálkozhatnak vele, de keveseknek „jön be”. Monoszlóy ezen kevesek közé tartozik. A legszerencsésebbek közé. Talán – elkövetkezett – életrajza is predestinálta minderre? A kirobbantott üldözöttség, a sehovanemtartozás otthonkeresése. Mely olyannyira éppen a század második felének nagy alakjával, Esterházyval társíthatja.

De nemcsak kimondhatta, amiről azóta szól a mese, hanem maga poétikai gyakorlatában követhette is. A történelemmel szembesülő ember meséit gondolja végig költeményeiben. A sokféle embert, az esendő embert. És melléjük állíthatja a bölcsen megformáló személyes embert. Azt, aki úgy éli meg személyes életét, hogy közben megvan a maga véleménye mindenkiről. Persze leginkább önmagáról. De ezt az önmagát mint egy ántivilágot nem kiemeli, de beleviszonyítja egyfajta *töltésszimmetriába*, a szétszalazott szimmetrikus világban a figyelő tudatnak a helyét így jelölve ki:

Voltam hívő, hitetlen, konok,
de mégis mindig a mindenség ikerrésze voltam,
kiegyenlítették
az anticsillagok.

Hogyan helyezkedik el ebben a „töltésszimmetriában” az én, a saját sorsát hordozó egyes ember? Monoszlóy Dezső legfontosabb regényében, a *Menekülés Szodomából*³ címűben így látatja egy kihallgatás történetébe szőve; egyszerre megszervezi ezt a viszonyultságot és egyben szituálja is; történetet mond el, melyet behelyez a történelembe:

„Egy ideig hallgattunk. Amrafel kitartóan mosolygott, védekezniem kellett a mosolygása ellen.

-- Most jut eszembe, egyszer személyről is álmodtam – törtem meg a csendet. Láttam, hogy Amrafel arca felvillanyozódik. – Volt egy szörnyem, úgy mint másnak kutyája, cicája van. Mindenhová követett, kopolyús, halszerű, puha állat volt. Szörnyen undorodtam tőle. A meneküléskor mégis magammal vittem, s akkor a kalauz egy drótháló ketrecbe zárta. Azt mondta, ha így utazik, nem kell jegyet váltani neki. A szörnyem nem kapott levegőt a ketrecben és fuldokolni kezdett. Annyira sajnáltam, hogy én is vele fuldokoltam.

-- És?

-- Reggelre megfulladtam.

³ *Menekülés Szodomából*. Készült Dario Detti nyomdájában, Róma, 1975.

-- Nem fulladt meg – tiltakozott szigorúan Amrafel.

-- De megfulladtam, csak azután felébredtem.

-- Így érthető – helyeselt Amrafel – teljesen érthető, mindenki ilyesmiről álmodik, aki vallomást akar tenni.”

Ezáltal testesül meg a kezdetektől vállalt poétika. Az egyes ember helye a maga történetével a történelemben. „A *bekövetkezettnek* nincs története” – írja. Illetőleg a bekövetkezett olyan múlt, amit minden résztvevő másképpen lát és másképpen ítél meg. A múltnak más *története* van mindenki számára.

„Próbáltam részletesen elismételni közös hajótörésünk történetét.

-- Azt hiszed *közös* volt? – kérdezte – Én mindezt másképp éltem át. Semmit se tudtam Tiruszról, amit mondasz csak megzavar és elkergeti az emlékeimet. Bennem egy szőrös gödölye nyújtózkodott, valaki kést rántott és elvágta a nyakát. Ennyi az egész. Most ezt szeretném felidézni.”

És mit tehet az egyik ember a másikért? Ebben a században, a Semmiért Egészen világában minden beszélgetés mögött ösképként a kihallgatás szertartása a szervező erő, a kihallgatás pedig a megsegítés álorcájában tájolja el az embert.

„-- Ha hinnék, talán félrevezethetném, hiszen a hit a reménylett dolgokra és nem a valóságra vonatkozik. De az én reménységem mindössze egy dologra összpontosul, arra, hogy ha már sikerült elmenekülnünk Szodomából, ne forduljon hátra Lea.

-- És azt hiszi, meg tudja ebben akadályozni?

-- Aligha.

-- Most is hazudik – bosszankodott Amrafel – maga tele van ködös bizakodással, de ennek semmi köze sincs a hithez, a piac erősebb a maga zavaros legendáinál, persze ezt ismételten mondom, mi a Piacfelügyelőt derék embernek tartjuk, az eseményekért nem ő a felelős. Ja, kérem, -- csapta össze a kezét – ilyen az élet.”

Erre épül a regény, de erre épül Monoszlóy egész lírájának poétikája is:

„Az emberek szimultán gondolkoznak.

Az emberek szimultán élnek.

A városok szimultán élnek.

Egyszerre történik minden.

Az egyén tudata más. Egyetlen embernek természetesen csak a saját egyetlen története a fontos.”

Mindezek után egy Istent kísértő játékba kezdett Monoszlóy, egy korábbi kisregény ötletét folytatva: valaha *A gödölye dicsérete*⁴ című regényben született meg Gábor alakja. De a mostani szöveg alapvetően változott. Történelmet akar teremteni, összefoglalva a huszadik századi tapasztalatait. A *bekövetkezettnek* megkeresni a *történetét*. Az eddigi történetei és versei mindig egy folyamatból metszenek ki egyetlen legendás pillanatot. És mindig megmarad a továbbfolytatható folyamat. Vagy valami szembesülésre alkalmat ad egy halál ténye (*A milliomos halála*). Itt a kettőt egyberoppantja az író. Megmarad a folyamat, mert a főszereplő képzelel el a saját halálát követő eseményeket, de megjelenik egy megváltoztathatatlan tény is, hiszen a regény arról szól, hogy a főhős már váratlanul halott. *a halálom utáni napon*⁵ című regény története egy bekövetkezett tényt (Koncz Gábor hirtelen halála) gondoltatja el azzal (Koncz Gáborral), akivel bekövetkezett az adott tény. A cím első személyű birtokos jele hangsúlyosan utal erre a poétikai helyzetre. Előbb a nők reagálásait játszatja le, utóbb a barátok beszélgetésében éri tetten az előző napot. Monoszlóy ezáltal ki akar erőszakolni egy *együttet*. Azt, amit eddigi műveiben se a vallatás helyzeteiben, se legenda távlatosságában, se a szerelem összekötöttségében eddig nem tudott ebben a költői-írói világban összemérni: viszonyítani és egymásra montírozni. Mi lehet így ez a könyv? Egy íróember kaján kíváncsiságát vajon fel tudja-e izzítani olyan kísérlettel, amely vitába szállhatna a huszadik századi tapasztalatból felépített poétikával? Meg tudja-e szüntetni saját világát egy író az összegezés pillanatában? Vagy marad személyes bosszúnak ez a gesztus, amellyel az őt legjobban kiszolgáló embertársait-barátaikat leckézteti meg csupán. Azaz: alkotássá izzik-e a könyv, vagy csak játék, -- mégha szerzője véresen komolyan gondolja is.

A jól megírt regény kielégítheti egy ember ironikus igényét, személyes bosszúját. Beszámol mindarról, ahogyan *ő* maga látja társait: szerelmeit és barátait. Tehát legfelső fokon újrateremti önmaga legendáját. De azt nem hiszem el, hogy ezek a nők csak *így* vélekedhetnek róla. Lehet, hogy *így* is. Ezt elhiszem. Gonosz bosszú, vagy bosszantó zsörtölődés láttathatja ezt is. Talán a barátok beszélgetése közelebb viszi a poétikai igényhez, de csakis azzal, ahogy elfelejtkeznek pillanatok alatt a friss halotról. De mindezzel nem tesz mást az író, mint a benne élő emlékek segítségével megszólaltatni véli környezetét. Amit már korábban is hallott belőlük, azt szerkeszti szöveggé ebben az első három részben. De arról, ahogy *azoknak* a legendáiban a „megtörtént halott” miként él, *arról* hírt nem adhat.

Marad tehát a huszadik századi poétikai modell, amelyről azt mondhattam, hogy egyik reprezentatív megvalósulását éppen Monoszlóy művészetében ünnepelem. Megnyugtathatom: nem sikerült lerombolnia, megsemmisítenie egy életmű eredményeit. Az önpusztítás ezúttal elmaradt. Ellenben maradt a visszaigazolás: a modell érvényes, sikeresen mutatkozik be: ilyenek látja *egy ember* önmagát az önmaga elé állított tükörben. És ilyenek látja mindazokat, akik vele töltötték életüket. Vegye tudomásul az író, hogy az *én* által se a szerelme, se a barátja meg nem ismerhető, és az *én* se ismerhető meg *általuk*. Amióta a tizenkilencedik századi

⁴ *a gödölye dicsérete*. Kisregény. Életünk Könyvek, Szombathely, 1994.

⁵ *a halálom utáni napon*. Regény. Magyar Napló, Budapest, 2001.

mindenttudó író detronizáltatott, azóta ezt a teljesítményt semmilyen trükkel kicsikarni nem lehet.

De lehet elővarázsolni azt a bölcsességet, amely a *Menekülés Szodomából* nagy teljesítményében történetekké transzcendáltatott: ha az *én* beszél, a saját legendáit ismétli, az *én története* építi fel az én képzetét, mindenki más, az összes többi egy szimultán történet részese. Legfeljebb majd egy másik történetben, *egy másik én* is elmeséli önmaga számára ugyanazoknak a történeteknek az eseményességét. És így tovább. De ezek a történetek nem lehetnek sohasem ugyanazok. De hát erre éppen Monoszlóy Dezső poétikája tanított meg!

a halálom utáni napon a maga epigrammatikusságában marad egy élet összefoglalása. Pontosabban: egy élet legendájának felvázolása. Így látta ez a bizonyos Gábor a maga viszonyát szerelmei és barátai között. És így látja Monoszlóy Dezső ezt a bizonyos Gábort a maga saját történeteiben.

Kérdés: a könyv olvasói mennyiben vehetik magukra ezt az életet. Mennyiben tartják a maguk huszadik századi meghatározottságukhoz hasonlatosnak ezt a legendát. A megírt történetet. És ez már nem ennek a bizonyos Gábornak a kérdése, hanem egy irodalmi mű értékének mérlegelésére tartozhat. A magam részéről úgy érzem, a *Menekülés Szodomából* Lótjának huszadik századi újabb reinkarnációja ez a történet, csakhogy a sztori közben megváltozik: nem Lea tűnik el ismételten, hanem Gábor-Lót tekint vissza kajánul, és rajzol ki egy újabb variációt egy huszadik századi sorsképletre.

De akkor mi lehet az Istent kísértő mozdulat ebben a könyvben? A IV. rész. Amelyik már nem egy valamilyen emberi sorsnak az ironikus emlékirata, hanem egy életmű ars poeticájának a megmérettetése. Nagyívű montázs Monoszlóy-szövegekből. Prózából, versből, életrajzból. Amire már *A gödölye dicsérete* című könyvével készült. Ez már a huszonegyedik században tett első lépések egyike. Egymástól függetlenül, egymásra kacsintva teszi ugyanezt egy prózaíró és egy költő. Esterházy a *Harmonia coelestis*ben (Monoszlóy-szöveget is bele montírozva, szerintem, a kivégzésről szóló leírást) és Monoszlóy ebben a IV. részben.

Mindkét könyvben tudatosodik: az elmúlt korok magatartás képletei a mai ember tudatában jelenvalóak. Illetőleg újra lehetősége nyílt annak, hogy az összeszt átgondolva alakítsa ki az ember most és itt a maga aktuális legendás helyzetét. Senki nem befolyásolja, senki nem kötelezi semmire. Az ember van. Még tudnia sem kellene a múltat. Ezek a magatartások *vannak*. Ha akarom tudom, ismerem, ha nem, hát nem. Persze én leszek szegényebb a tudatlanságomban. Tehát van sokféle magatartás. Nagy a kínálat. És megvan az ember – viszonylagos – szabadsága, hogy mit válasszon. A huszonegyedik század még nem csupázta le a lehetőségeket. Nem határolta be az embereket. Hagyja, hogy kerítsék be kertjeiket. Ki-ki a magáét. És ezzel a másikat is. A huszadik – az egyik legvéresebb – század búcsúzott, hogy itt hagyta emlékül a maga ember-legendáit. Az általa elképzelt Édent: „Géza bácsi kertjében minden élt.” A huszonegyedik század kezdetén ezt a kertet fel lehet mutatni. Ez a legfontosabb poétikai teljesítmény talán. „Úgy látszik, az ember csak azt tudja, amit csinál, a többit csak hallomásból ismeri.” Mit is csináljunk? Talán „műveljük kertjeinket”. Mindenki külön-külön. Majd csak megépül az új század emberében az újabb *töltésszimmetria*?

Monoszlóy Dezső módszert teremtett. És most elvezet kertjeinkhez. Ha eddig kézen fogott, most elengedi olvasói kezét, aki ha ennél többet vár, csak kevesebbet kaphat. Ahogy ő belépett a századközép poétikai kínálatába, most ő mutatja fel a maga

kínálatát. A huszonegyedik század emberének lesz miből válogatnia. A legtöbb, mi adható.

A POLITIKAI LÍRA POLITIKAI FOGADTATÁSA
REFORMKOR — VORMÄRZ

Az egyik (egyre jelentősebb) európai interkulturális diszkurzusban, a német—magyar összehasonlításban kívánom megvizsgálni, adódnak-e közös pontok vagy hasonlóságok a nemzet-tudat (a *Nationalismus*, természetesen 1848 előtti jelentéstartalmának) kialakulásában, lírai megjelenésében és e kettő politikai fogadtatásában.

A német szakmai vitákban kirajzolódó – az 1848 előtti nemzettudat alakulására vonatkozó – Európa-kép régiókban gondolkodik. Élesen elkülöníti a nyugati és a kelet-közép-övezetet, de a földrajzi / kulturális / nemzetiségi határt nem vonja meg egyértelműen, illetve a tagolódás szempontjait nem tisztázza kellőképpen. (A cseh nemzettudatról pl. úgy beszél, hogy figyelmen kívül hagyja: Csehország politikai önállósága a fehérhegyi csata [1620] óta csak névleges: de jure nem létezik, szemben pl. a magyar Szent Korona autonómiájával). A széles átmeneti zónákat (nem éles etnikai határokat) tartja a kelet-közép-európai régió sajátosságának, s általában a nyelvi elkülönülést (a kultúr-, s nem a nemzetállamot) tekinti meghatározó ismérvnek.¹

Az állam (mint politikai keret), nemzet, terület (a territórium), e három egybeesését tekintik a nyugati típusú társadalmak jellemzőinek, míg a keleti modellben (a közös nyelv, a származás / vérségi kapcsolat és a szokások mellett) a vallás nemzetalkotó és nemzeti identitást is kifejező erejét szintén alapkritériumnak tartják.

Vizsgálatunk időszaka a napóleoni háborúkat (és jog szerint az azokat lezáró bécsi kongresszust) követő, az 1848-as európai forradalmakig tartó időszak (az 1815-1848-as “Metternich-éra”), s különösen ennek második szakasza: a német Vormärz, ill. a magyar reformkor.

1. A hajdan volt, osztrák és német területeket integráló Német-római Szent Birodalom megszűntével (1806) az a szimbolikus személy (a császár) is eltűnt, aki hagyományosan a németnyelvű területek birodalmi határokon belüli egységét jelképezte.

A Német Szövetség (mint régi—új politikai formáció) tárgyalandó korszakát a kialakuló (modern) nemzetállam — föderalisztikus államforma dilemmája kíséri végig, ahogy az az 1815-ös bécsi záródokumentumba “kódolva” áll: “... a monarchiának és a német tartományok állami sokféleségének fenntartására...” Csakhogy a Német Szövetség és a németség (a német identitás) területi kiterjedése nem esik egybe, mi több: ez az ellentmondás a 19. századi politikai gondolkodás és cselekvés egyik alapkérdése lesz.

A Magyar Királyság területe vagy országhatára (szemben a Waterloo után hozott döntés pl. német—francia viszonyt érintő konzekvenciáival) az 1815-ös “európai rend” előtt sem vált egy pillanatra sem kétségessé. Az országhatárok történetileg adottak (mint ahogy a három részre szakadt országban is de jure változatlan formában tekintették

¹ V.ö.: Görres-Gesellschaft (Hg.): *Staats-Lexikon*. Bd. III., Sp.1266-1267

adottnak), legfeljebb Magyarország és Erdély korábbi egységének visszaállítását és a Habsburg-közigazgatás megosztó politikájának elvetését követelik – legerőteljesebben 1848-ban a 12 pontban.

Németország területi kiterjedéséről a költészetben is parázs politikai viták folynak. A német himnusz szövege előtt Ernst Moritz Arndt *Was ist des Deutschen Vaterland?* kezdetű versszövege (1813)² és a körülötte folyó vita adja meg a “német haza”, értsd Németország eszményéről folyó vitát. És amíg Arndt szövege nem csak a pozitív identitást fogalmazza meg (Nagy-Németország, Ausztria, Svájc összetartozását a “*So weit die deutsche Zunge klinget*” kritérium alapján), hanem az (aktuális és a század második felében újra felerősödő) ellenség-képben is (“*Wo jeder Franzmann heißet Feind...*”). A további vizsgálatok szempontjából azonban fontos megjegyeznünk, hogy a “*Deutschland, Deutschland über alles...*” kezdetű himnusz területi meghatározásai olykor szó szerint megjelennek ebben a szövegben (*Belt, Tirol...*). A kérdést végül a vizsgált kor politikai költészete (és politikája) nem dönti el; Nagy-Németország, a Német Birodalom csupán háborúk során, 1971. január 18-án születik meg.

2. Németország - pontosabban a bécsi kongresszuson 1815-ben megalkotott Német Szövetség - sajátos államforma. A politikai restauráció valójában a Napóleon előtti állammodellt, az abszolutisztikus államformát támasztja fel - anakronisztikus módon. Anakronisztikus volta (a napóleoni háborúban kialakuló új német nemzettudat megtagadása) teszi szükségessé az egyre erősebb politikai-hatalmi nyomást, hiszen egyre erősebben jelentkezik a republikánus igény (pl.: Robert Zimmermann *Deutsche Republik*, 1842 körül³).

A politikaival nem egyező nyelvi határok mellett még egy – magyar történelmi tapasztalattal nehezen érthető – sajátosság a “német” (*deutsch*: eredetileg = *nép*) fogalom jelentéstartalmának lassú alakulása.⁴ Az 1919-es weimari alkotmány preambulumban is a romantikus történelemszemléletben gyökerező megfogalmazás áll: “*Das deutsche Volk, einig in seinen Stämmen...*” / “*A német nép, törzseinek egységében...*”

Ez a jogi kettősség a Magyar Királyságban egészen 1848 nyaráig nem ilyen jogpolitikai feszültséget okoz. A nemzet államjogi értelmezésben: a nemesség. Viszont a nemzet önazonosság-tudata összetettebb: megjelenik az új (kulturális) értékhordezo (a mecénás nemesség és kultúrát teremtő és fogyasztó polgárság mellett) – a némettől eltérő akcentussal – “a nép”: a parasztság. Német földön a “népköltészet” gyűjteményei a romantika sodrában erősen idealizált népmeséket (a Grimm-testvérek: *Kinder- und Hausmärchen*, 1812-1815) és népköltészetet (Arnim – Brentano *Des Knaben Wunderhorn*, 1806-808) átstilizálva (a 20. századi etnográfia elveivel ellentétesen), azaz a “magas” irodalomhoz igazítva közlik.⁵ A mi (megkészt) gyűjtésünk azonban – külö-

² A szöveget Gustav Reichardt zenésítette meg 1825-ben.

³ R. Zimmermann *Deutsche Republik*. In: Werner Feudel (Hg.): *Morgenruf. Vormärzlyrik 1840-1850*. Reclam, Leipzig, 1974, 161-162

⁴ Mind a mai napig csak az idegen számára, az idegennel szembeni megkülönböztetésként definiálja magát németként a “német” ember: ő hesseni, bajor, szász stb. A “német” a 19. században is olyan gyűjtőfogalom, amely a konkrét (tartományok vagy tájegységek szerinti) identitás fölött áll.

⁵ Uhland 1844-1845-ben megjelent *Alte hoch- und niederdeutsche Volkslieder* c. gyűjteménye pontosabb szöveggondozást mutat.

nösen Kriza módszeres gyűjtőmunkája a 40-es évektől – műfaji sokszínűségével és a szöveggondozás igényességével (például a nyílt és zárt *e* elkülönítésével a *Vadrózsákban!*) – legalább e tekintetben – messze meghaladja azt.

3. A monarchia – mint a polgári szabadságézményt és -jogokat korlátozó politikai struktúra – elvetése több hangon jelenik meg a költészetben. Néhány típus jelzésére álljon itt néhány példa:

A zsarnokgyűlölet már a vizsgált kor előtt megszólal a németnyelvű költészetben (például Bürger *A paraszt szavai fenséges zsarnokához*⁶ c. versében, mint ahogy a fiatal Lenau – csak hagyatékából előkerült – *Egy zsarnokhoz* intézett rémlátomás-sorozata:⁷

[...] *a vér [...]*
dagadjon égig s csöppjei büntető
öröklétével töltse riadt szemed [...]

Platen alkaioszi strófiákban folyó *Uralkodó és nép* c. versében⁸ az irodalmár szkepticizmusa is hangot kap:

Nem szomjazik a zsarnok uralkodó
Költői tömjénfüstre, hisz úgyse kell
Neki; kardjára téve öklét
Sujt hidegen le az áldozatra.

Európa-szerte egységesnek látja a polgári eszmé(nye)ket elfojtó monarchiákban hallatszó visszhangot:

... *halotti*
Ágyatokig hat a gyűlölt kórus

Hangja ...

Ám a tehetetlenek átkánál ő sem jut tovább:

... *Ágyaitok körül*
Fenyítő ujjú szellemek álljanak,
Szétverve álmatok s elűzve
Papjaitok s nyomorult imáik.

Georg Herwegh ugyanezt a gyűlöletet *A gyűlölet dala*⁹ 4 strófiájának refrénjében – nélkül, hogy a gyűlölet okát kifejtene:

Szerettünk már épp eleget,
Gyűlöljünk valahára!

A politikai emigráció szólaltatja meg a gúnyt az uralkodókról szólva; Heine pl. a tőle megszokott intellektuális(abb) hangon II. Lajos bajor királyt gúnyoló versciklusában (1843).¹⁰

⁶ Keresztury Dezső (szerk.) *Német költők antológiája*. Bp., 1963, 333-334; Tóth Bálint fordítása

⁷ Nikolaus Lenau *An einen Tyrannen*. Fordította: Szabó Lőrinc, in: *Örök Barátaink II*. Szépirodalmi, Bp., 1958, 463-464; Franyó Zoltán fordításában: *Bécsi látomás*. Kriterion, Bukarest, 1976, 8.

⁸ Kardos László (szerk.) *Világirodalmi Antológia*. IV. Tankönyvkiadó, Bp., 1953, 430-431; Vajda Endre fordítása

⁹ u.o. 453; Lakatos István fordítása

4. A magyartól eltérő gazdasági-társadalmi fejlődés a német politikai lírában is markánsan kirajzolódik. A mienknél egy nemzedékkel korábban induló ipari forradalom a német parasztság háttérbe szorulását és a munkásság, pontosabban, az ipari proletariátus megjelenését (a pauperizációt) hozza magával.¹¹

A korszakon túlmutató jelentőségű (és Hauptmann 1892-es drámájában újraalkotott), páratlan irodalmi visszhangot keltő 1844-es sziléziai takács-felkelés például, ez az emblematikussá váló esemény egész sor indulatos politikai versnek szolgált "társadalmi alapélményül": Heine *A takácsok*,¹² Hoffmann von Fallersleben *Lied des armen Damastwebers*, A. Schults *Ein neues Lied von den Webern* [1845], Pfau *Der Leineweber* (1847), H. Püttmann *Webergedichte*, ill. a *Schlesien* balladaciklus IV. darabja: *Der Winter* (1845), Freiligrath *Aus dem schlesischen Gebirge* (1844) stb.

Magyarországon a viszonylag jelentős számú manufaktúra és gyáralapítás sem változtat az ország gazdasági és társadalmi szerkezetén.¹³ A Végegylet 1844. október 6-i pozsonyi alapítása (természetesen) nemesek "polgári kezdeményezése"¹⁴ – ehhez hasonló szerveződést német nyelvterületen nem találunk.¹⁵ Ott a (porosz) vámunió, az 1834-es Zollverein (első stáció a német politikai egység felé) is megosztja a közvéleményt; irodalmi paródiája Hoffmann von Fallersleben *A német vámszövetség-kritikája*:¹⁶

*És ti többi német áruk,
ti hoztátok, köszönet, [...]
hogy e hont szorosb kötéssel
fogják vámgyűrűi ma,
mint a német szövetséggel
szíveinket a haza.*

5. Sajátos a magyar "nemzeti nyelv" hivatalos közéleti szerepének története. A nemzetiségek nyelvhasználatáról folyó reformkori vitákban születnek meg a legnépesebb nemzetiségek iskolai oktatásának első formái (szerb, szlovák gimnáziumok létesítése¹⁷). A közélet területén mindenekelőtt a törvényhozásban válik az eddigi, a német ellenében beszélt latin mellett meghatározóvá (1836-tól) a magyar, s lesz az 1844:II. tc. révén

¹⁰ Heinrich Heine *Lobgesänge auf König Ludwig*. In: Werner Feudel (Hg.): *Morgenruf. Vormärzlyrik 1840-1850*. Reclam, Leipzig, 1974, 135-138

¹¹ Kölcsey Ferenc *A szatmári adózó nép állapotáról* tartott beszéde (1830) és Georg Büchner *Hessischer Landboteja* (1834) érvelésében feltűnően hasonló (mindkettő az adók pontos, számszerű kimutatásából vonja le következtetéseit), a magyar okfejtés azonban félreérthetetlenül a parasztság helyzetét elemzi.

¹² Keresztury Dezső (szerk.) *Német költők antológiája*. A világirodalom gyöngyszemei. Móra Ferenc K., Bp., 1963, 516-517; Eredeti címe: *Die schlesischen Weber*; az első német szövegváltozat *A szegény takácsok* címmel jelent meg.

¹³ Természetesen Magyarországon sem egységes ennek a kezdődő iparosodásnak a fogadtatása: a *Hitel* egyes vidékeken megégetik!

¹⁴ 6 évre szóló megállapodás a magyar termékek védelmére.

¹⁵ Mint ahogy – egyedi kivételektől eltekintve – a nemesség sem játszik a polgárosodásban a magyaréhoz hasonló szerepet.

¹⁶ *Német költők antológiája*, 1963, 560; Fazekas Anna fordítása

¹⁷ A nemzetiségek nyelvhasználatát majd a kiegyezés utáni, Eötvös-féle oktatási törvény kodifikálja példaértékűen a polgári liberalizmus elvei szerint.

kizárólag hivatalossá a törvényhozásban, közigazgatásban és igazságszolgáltatásban a “többségi nyelv”.

Német nyelvterületen a 19. században ilyen küzdelmet már nem kellett folytatni: az egyes tartományok saját nyelvváltozatukat használták. A nyelvjárásoktól erősen szabdalt Szövetségben a közös, a “német” nyelv megteremtésére irányuló kísérletek jellemzik a dekádót.¹⁸

6. A nemzeti szimbólumok (a zászló, a nemzeti színek) funkciója – az eltérő történelmi–politikai–jogi helyzet okán – markánsan különböző. A Magyar Királyság szimbólumaként (1608-tól) dokumentált (és folyamatosan használt) nemzeti színek szerepe – a koronás címerével együtt – a reformkorban megerősödik, s – a német politikai gyakorlattal ellentétben, ahol a *Karlsbadi Határozatok* az 1813-15-ben német trikolorrá vált fekete–vörös–arany használatát megtiltják, ezáltal az az oppozíció demonstratív kelléke lesz 1848. március 9-i hivatalos engedélyeztetéséig, ld. a hambachi ünnepélyt. Nálunk már 1792-től hangsúlyos (és mindvégig engedélyezett) szimbólumként kíséri végig a reformkort.¹⁹

Német földön az egyes földrajzi helyek, kultúrtörténeti helyszínek (és hozzájuk kapcsolódó események) válnak egységes “nemzeti” jelképekké.

“A legmagyarabb folyó”, a Tisza német pendant-ja, a Rajna emelkedik a műfajok és művészetek feletti²⁰ jelképpé (és nem határfolyóvá, ahogy az ötvenes évektől a *Die Wacht am Rhein* válik a hivatalos politikai retorika részévé), hanem integráló: tájképi, történelmi²¹ és “népmondákban” gyökerező értelmezése (mint pl. a Loreley-téma balladisztikus feldolgozásai: Heine, Brentano, Eichendorff, Förster etc.).

A németnyelvű költészet sajátos vonulata az idegen tájak allegorikus felidézése (saját) társadalmi–politikai konfliktusok előli kitérés (a Magyarországról alkotott német pusztas- és betyárromantika születése!) vagy általánosságban megfogalmazott politikai üzenet céljaira. A halott téli táj például a bukott 1830-as lengyel kísérlet reflexióiban (mint Lenau *In der Schenke* című költeménye) nem lép túl a sematikus felidézésen. August von Platen *Lengyel dala*:²² a halott lengyel tájat és az emigráció szabadságát szembeállítva szintén nem haladja meg az átlagos német politikai líra gyakorlatát. A történésektől távol marad, nem azonosul sem a célokkal, sem az felszabadítás-eszmével (nem is azonosulhat, hiszen német földön a külső hódítás ekkor ismeretlen); a felszaba-

¹⁸ Konrad Duden egységes helyesírás-(egszersmind a közös szókincset tartalmazó) javaslata csak 1880-ban jelenik meg.

¹⁹ Barabás Miklós *A Lánchíd alapkövetétele* vizfestményén (1842), vagy a József nádor tiszteletére (1843.III.13.) készített emléklapon: a koronás címer melletti jobboldali, kartust tartó nőalak ruháján – mintegy “inter-textuálisan” stb.

²⁰ Ld. pl. Schumann “Rajnai” szimfóniáját

²¹ Néhány példa a romantikus Rajna-költészetre: Nikolaus Becker *1840 – der freie deutsche Rhein*, Ulrich von Destouches *Auch ein deutsches Volkslied* (1840), Johannes Scherr *Noch ein Rheinlied*, Robert Prutz *Der Rhein* (1840), Ernst Moritz Arndt *Lied vom Rhein, von Nikolaus Becker*, Hoffmann von Fallersleben *Eins und Alles, Frühlingslied* in: *Alemannische Lieder*; a “*Sie haben ihn da oben / Den alten deutschen Rhein...*” kezdetű névetelenül megjelent verset pedig Vilmos porosz hercegnek, a későbbi királynak tulajdonítják.

²² Halász Előd (szerk.): *Klasszikus német költők a középkortól a XX. századig I.* Európa, Bp., 1977, 452

dító háborúnak (a párhuzamnak és a szellemi szolidaritásnak²³) nincsen konkrét politikai-poétikai üzenete.

Az átpolitizálódó német lírának azonban nem ez a fővonulata.

7. A kölni dóm újjáépítésének kezdete (a nemzet – az egykori, ekkor német földön élő germán törzsek²⁴ – [újra-]egyesítése, a későbbi politikai “nagynémet megoldás” kulturális előfutára) eltérő reakciókat vált ki az irodalomban is: Robert Prutznak az újjáépítés megkezdésének ünnepére a porosz királyhoz írott ódáját²⁵ Jordan ars poetica-szerű strófákban²⁶ kritizálja a dalnok, a költő alázata miatt:

Szabadságért szólsz, s mint szolgál beszélsz? [...]

Elmúlt a kérés ideje,

harcot hirdettünk végre [...]

Magyarországon ebben az időben jönnek létre a nemzettudat szempontjából leglényegesebb intézmények: a későbbi Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek őrzésére 1847-re az épület is elkészül; az Akadémia fundálása – és különösen könyvtárának alapítólevele.²⁷ Német földön hasonló (központi, “német”) intézmények természetesen csak a század második felében létesülnek.

8. A sajtószabadság a vizsgált korszak legneuralgikusabb pontja. A Bécsi Kongresszus záródokumentumában ígért német sajtószabadság elveiben közös, de – a mai német tartományi *Kulturhoheit* “jogelődjeként” – fejedelemségenként eltérő módon realizálandó szólásszabadságot helyez kilátásba. Az előzetes cenzúra, “a némethoni ördög”²⁸ eltörlésére tett (alkotmányos!) ígéret helyett azonban éppen ennek 1848-ig egyre fokozódó megsértése következik. Az 1819-es Karlsbadi Határozat létrehozza a *Zentrale Untersuchungskommission*ot, a kevés központi intézmény egyikét. És hogy nem könyvizsgálat²⁹ a(z) egyetlen) célja, arra a legkirívóbb példa éppen az irodalmi szövegekben manifesztálódó társadalmi mondanivaló alapján alkotott “kincstári” “Ifjú Németország”-fogalom definíciója 1835-ben³⁰ (amely csoportosulás ebben a formában nem létezett,

²³ Csak az 1849-re előállott (katona)politikai helyzet váltja ki a rokonszenvet a magyarokkal: Heine *1849 októberében* stb.

²⁴ Különösen a keruszkok 9-ben aratot győzelme – és annak helyszíne, a Teutoburgi erdő – válik az 1813-15-ös szabadságharcok egyik vezérmotívumává – irodalmi alkotásokban is megtestesülve. E korszakban kezdődik a Hermann-élművé építése – párhuzamosan a tartományi önállóságot jelképező müncheni Bavaria-élművé készítésével.

²⁵ R. Prutz *Dem König von Reußen. Zum Kölner Dombauffest. 4. September 1842*. In: Werner Feudel (Hg.): *Morgenruf. Vormärzlyrik 1840-1850*. Reclam, Leipzig, 1974, 114-116

²⁶ Wilhelm Jordan *An R. E. Prutz. Für sein Kölner Dombaugedicht. 1842*. In: Werner Feudel (Hg.): *Morgenruf. Vormärzlyrik 1840-1850*. Reclam, Leipzig, 1974, 116-117

²⁷ Erdélyben a marosvásárhelyi Teleki-Tékat létrehívó végrendelet 1811-ben kelt.

²⁸ Theodor Drobisch [1811-1882] publicista fordulata: “*der Teufel in Deutschland*”

²⁹ Nem minden tanulságot nélkülöz az egybevetés a magyar gyakorlattal: 1821. márciusában a *Des Bauers und Grundherren Wechsel-Verhältnisse in Ungarn* c. cenzori vélemény mindössze két jogi megállapítás ellen emel kifogást. V.ö.: Mályuszné Császár Edit (szerk.) *Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból (1780-1867)*. Nemzeti Könyvtár. Gondolat, Bp., 1985, 180 — vs. magyar lapok támadásai (sic!) a hatóságok ellen: u.o., 203-206

³⁰ Az osztrák és a porosz küldött együtt követeli a Szövetség közbeavatkozását a “Fiatal Németország” ellen. Indokuk: keresztényietlen, istenkáromló, szemérmetlen és mindenfajta erkölcsöt, tisztességet lábbal tipor. – A

tagjai közé sorolt személyek soha nem határozták meg így önmagukat): a cenzúra ébersége megelőzi a résztvevői cél-tudatosulást; a politika fogalmazza meg, foglalja egybe a (politikai) irodalomban jelentkező (egymástól eltérő, sokszor egymással polemizáló) tendenciákat.

A véleménynyilvánító sajtó (Meinungspublizistik), az információs szabadságjog gyakorlása Görres 1814-1816-ban megjelenő, *Rheinischer Merkur*-beli írásaiban – jóval a magyar kezdetek előtt – tűnik fel. 1819 után viszont e műfajban is csak azok a kiadók lehettek (alkalmi) kivételek, amelyek képesek voltak kijátszani a cenzúrát. Mégis időről időre elkerülhetetlen fontos újságok betiltása (1843-ban pl. két fontos lapé: a *Rheinische Zeitung* és a *Leipziger Allgemeine Zeitung*).

Sok könyv, így jónéhány politikai líra-kötet is vagy – minden kívánt adatot imitáló – hamis kolofóniummal, illetve név és kiadó nélkül jelenik meg (így Dingelstedt *Lieder eines kosmopolitischen Nachwärters* kötete 1841-ben Heine hamburgi kiadójánál, a Hoffmann und Campe-cégnél), vagy – az emigránsoké – külföldön, mint pl. 1843-ban Hoffmann von Fallersleben *Német dalok Svájcból* c. kötete. Az első eljárás persze nem menti meg a verseket az elkobzástól, a második szinte lehetetlenné teszi a szövegek németországi megismerését, azaz mindkét esetben egy az eredmény: az agitatív politikai költészet nem jut el közönségéhez. Bizonyára ezért tekinti Freiligrath a *Szabad Sajtó* c. versben³¹ (1846) a sajtószabadsághoz vezető egyetlen útnak a betűkből öntött ólomgolyót, a sortűzet: “*Ez forradalom!*”

9. A nemzeti tudat propagálásában az egyik kulcsszerep (az analfabétizmus kompenzálásával ill. a “magas irodalom” közvetítésével) a színházé. A magyar társulatok (a magyarországi, mindenekelőtt a budai és pesti némettség – nem erőszakolt! – asszimilálódásának motiválásán túl – a romantikus magyar nemzettudatot is propagálja (a székesfehérvári társulat Budán végigjátssza Kisfaludy Sándor darabjait, köztük a “*tatár?*” romantikus történelmi darabokat is). A korszak kőszínház-építési hulláma (a füredin kívül: Kolozsvár, 1817; Miskolc, 1823 stb.) az 1838-tól Nemzeti Színház néven működő – német földön elképzelhetetlen – központi intézmény megteremtésében és annak az 1840-es években gyakorolt műsorpolitikájában csúcsosodik ki – noha éppen a színjátszás a legszigorúbban cenzúrázott művészet.³² Míg a német kultúrában született romantika kiteljesedése, illetve a biedermeier térhódítása németnyelvű területeken nem a nemzeti identitást tematizálja a színpadon, addig Magyarországon – a verbunkos zene kialakulásával – a romantikus nemzeti (történelmi) operával egészül ki a nemzeti szellemű színjátszás (Ruzitska *Béla futása* – mintha *A tatárok Magyarországra* rímelve –); első-sorban Erkel történelmi operái a történelmi-aktuálpolitikai tudatformálás determináns elemeivé válnak az önkény (*Hunyadi László*) és a zsarnokölés (*Bánk bán*) tematikájával.

cenzúra retorikája tehát nem politikai, hanem vallási – etikai!

³¹ Werner Feudel (Hg.) *Morgenruf. Vormärzlyrik 1840-1850*. Philipp Reclam jun., Leipzig, 1974, 192-194

³² Az elő nem adható darabok nyomtatott terjesztése – ha “megtisztítva”, értsd meghúzva is – általában engedélyezett. Viszont az uralkodó megtiltja a diákoknak a színházba járást – bár a rendeletet kevés helyen tartják be.

10. A romantikus történelemszemlélet ugyanis több irodalmi forrásból is táplálkozik. Magyarországon megszületik a korszakot végigkísérő Himnusz, amely – a német történelmi tudattal szemben – eleve a nemzeti történelem egységét előlegezi, s amely szöveg ezt a történelmi (i) egységet emeli a nemzeti imába, a “múlt”-tal és a “jövendő”-vel nem minőségében változtatva, csupán időben tágitva ki azt. S hogy mennyire a nemzeti tudat részévé vált a cenzúra közbelépése nélkül³³ (alig) 20 év alatt ez a szöveg, mutatja a megzenésítés körülménye: Bartay Endre (1844 februárjának végén a Nemzeti Színház igazgatója) nyilvános pályázatot hirdethet, hogy július 2-án fel is hangozhassék a nemzeti identitás éneke. (És a német helyzettel ellentétben: a reformkorban nem volt tiltott, noha jogi értelemben nem is létezett – mert a császárhimnuszok korában ismeretlen a fogalom: – a nemzeti himnusz).³⁴

A Német Szövetség tartományaiban a nemzeti tudatnak hasonlóan emblematisz szövegei nem születhettek.

A német himnusz,³⁵ Hoffmann *Deutschlandliedje* (pontos címe: *Das Lied der Deutschen*) – mint szinte minden politikai szempontból fontos irodalmi szövege a kornak – emigrációban, a brit Helgolandon³⁶ születik. (Az inkriminált szöveg értelmezése a kívülről – legfőképp a magyarok – számára a legkevésbé problematikus. A “*Deutschland, Deutschland über alles ...*” ugyanazt mondja nekünk, mint Petőfi szövege: “*Legszebb ország hazám az öt világrész nagy területén.*”)

Tematikája a kor fent jelzett összefüggéseiben érthető: a politikailag gyakorlatilag nem létező földrajzi egységet kell kijelölnie (Kelet-Poroszország és Dél-Tirol között), hogy megfogalmazhassa a hármasságban - *egység, jog, szabadság* - a nemzetalkotó polgári értékrendet (a *testvériséget* is a strófába szöve³⁷). Magyar szemnek csupán a mi közös nemzeti történelem-tudatunkat e szövegben mintegy “helyettesítő” felsorolás (a német nő, német hűség, német bor, német dal) idegen - még akkor is, ha gazdag mitológiai jelentéstartalommal is rendelkező fogalmak sorakoznak itt. (Hölderlin már korábban több identitásalkotó fogalmat, a Rajnát, a német férfit, a bort – természetesen nem a “*Wein, Weib und Gesang*”-hármasságot – az irodalmi tudatba emelt ódai hangú szöve-

³³ A *Felső Magyar Országai Minerva* 1825. III. harmad, 501-505. lapján megjelent *A szép példa* című, Széchenyihez odát utólag betiltják: a Kancellária a Helytartótanácsához intézett irásában 1826. május. 5-én javasolja, hogy bár a költemény cenzori engedéllyel jelent meg (mert Mészáros János kassai cenzor - szivgörsére és szélütésére hivatkozva - hanyagolta feladatát), tiltsák be a közlést. Az újságpéldányokat lefoglalják, utólag eltávolítják az 501-505. lapot majd néhány rendkívül gyenge, de erkölcsös verset fűznek be a példányokba.

³⁴ Fogadtatását és tudati integrálódását tekintve hasonló a *Szózat* 1843-as karrierje.

³⁵ 1795. október 7-én F.E. Rambach: “*Der große Kurfürst v. Rathenow*” c. darabjának bemutatóján a “*Heil dir im Siegeskranz, / Herrscher des Vaterlands...*” kezdetű Balthasar Schumacher-szöveget a darab felvonásközi dalából a brit “*God save the King*” dallamára (F.F. Hurka énekesnek, a Singakademie tagjának harmonizálásában) III. Frigyes Vilmos páholyba lépésekor éneklik először. – Ez a szöveg és dallam lesz a 2. birodalom császárhimnusz is!

³⁶ Helgoland 1807-1890-ig Nagy-Britanniához tartozik. Ettől függetlenül sokan zárándokolnak ide: Heine pl. innen keltezi 1830. VII. 27-én levelét Görresnek.

³⁷ Szövegének utóélete is jellemzően ellentmondásos: 1919-ben lesz hivatalos német himnusz (a szociáldemokrata Friedrich Ebert javaslatára); a Weimari Köztársaság (nemzetállami) alkotmánysszövege által (a német állam hivatalos neve 1871—1945 között *Deutsches Reich*; az 1919-es alkotmány ezzel az ellentmondással kezdődik: “*Das Deutsche Reich ist eine Republik.*” [§1]); s végül: dallama - bár Haydn-tól való, mégis - a k.u.k. (Musillal szólva: a kakániai) császárhimnuszé, mely az 1918. novemberében kikiáltott első osztrák köztársasággal értelmét veszítette. – 1945 után csak a 3. strófát (*Einigkeit und Recht und Freiheit ...*) éneklik.

gekben.) – Mindenesetre tanulságos, ahogyan a politikai retorika változásaival a fenntartás nélküli elfogadás és a teljes elutasítás között mozog a recepció története.

11. Noha a hazafias tárgyú versek – a korszak progresszív politikai irodalma – főleg emigrációban születik,³⁸ ezek a szövegek természetesen “tudnak egymásról” – ahogy az intertextualitás néhány illusztrációjából is kiderül. És e tekintetben a politikai határok az irodalom előtt már ekkor is átjárhatók.

Ahogy Georg Herwegh *Auch dies gehört dem König* című 1843-as, a monarchával leszámoló verse³⁹ címében idézi fel Bettina von Arnim *Dies Buch gehört dem König* reform-javaslatait és lép túl tartalmában azon: az elszalasztott lehetőségek számbavétele után a trón közeli és szükségszerű bukását jövendöli.

Freiligrath *Feldmusik*jában számba veszi a német identitás-elemeket: a tájat (*Rajna*), a német kultúrát (*Beethoven*),^s egészíti ki a *Deutschlandlied* jelszavát:

*Némethon s Szabadság a legfőbb...*⁴⁰

Hoffmann a cenzúra által eltűrt “szabadságot” gúnyolva a *Gesellschaftsliedben* (1842) utal az általánosságokban fogalmazó versre:

›*Wo ist des Deutschen Vaterland?*‹
*ist uns sogar erlaubt...*⁴¹

Hogy mindezen tendenciák dacára volt-e a kornak a német költészetben “alaphangja” (mint amit a magyar forradalomban a *Nemzeti dal* jelentett⁴²), nehéz megmondani.

Éppen az egyes tartományok ellentmondásos történelmi fejlődésmoდეlljei, a politikai nyomás radikalizálódása – és minden bizonnyal az egyszerre elfogadható társadalmi pozícióit kereső polgár és proletár átmeneti állapota – oszítja meg olyannyira a német-nyelvű irodalmakban jelentkező politikai költészetet, hogy abban az 1871-es birodalom-alapítás előtt nem is jelenhetett meg a (nyílt) társadalmi közbeszédben úgy a “haza” és a “hazafiság” fogalma, ahogyan az a magyar reformkor végére természetessé vált. Illusztrációképpen egy 1846-os magyar felekezeti iskolai történelem-tankönyvkönyvből:⁴³

előzőkének belső oldalán a *Szózat* első két strófája; a belső címloldal hátlapján Bajza-
idézet:

*Romlott szív és romlott elme,
Kit hazája hű szerelme*

³⁸ Természetesen az európai emigrációban, hiszen az Amerikába politikai okokból nagy számban kivándoroltak kapcsolata megszakad az anyaországgal.

³⁹ *Morgenruf*, 1974, 139-143

⁴⁰ “*Deutschland und Freiheit über alles!*”

⁴¹ “*Hol a németnek hazáját*”-t
megengedik nekünk...

⁴² V.ö.: Fried István *Mítosz, nosztalgia, kulturális emlékezet Kelet-Közép-Európa irodalmaiban*. In: Cséve Anna (szerk.) *Nemzeti romantika és európai identitás. Tanulmányok a romantikáról*. A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei 8. Petőfi Irodalmi Múzeum és Kortárs Irodalmi Központ, Bp., 1999, 149

⁴³ *Magyarhoni történetek*, melyeket a protestáns tanuló ifjúság számára összeszedett Dierner Endre, a pesti ág. vall. evang. esperességi gyülekezet felsőbb leányiskolájának nyilvános oktatója, hites ügyvéd ‘s’ a királyi magyar természetudományi társulatnak rendes tagja. Második javított ‘s’ bővített kiadás. Egy rézmetszet táblával. Pest, Kilian György tulajdona 1846.” (X [római számmal jelölt] + 129 lap)

Szép tettekre nem hevít.

A honfoglalásról szóló fejezetben idézi Garay János *Árpád a' honalapító* c. balladáját⁴⁴ teljes terjedelmében; Hunyadi János pályaképét Czuczor *Hunyadijával*⁴⁵ zárja;⁴⁶ a mohácsi vészről szóló fejezet után Kisfaludy *Mohács* c. "gyászdal"át teljes terjedelmében adja; Szigetvár elestét említve Körner *Zrínyijének* utolsó monológját⁴⁷ (négyyszer 8 sor) idézi; az V. Ferdinánd uralkodásának eseményeit tárgyaló részt Vörösmarty négysorosra zárja:

*Szép vagy o hon, bércz, völgy változnak gazdag öledben,
Térideit országos négy folyam' árja szegi;
Ám természettől mind ez lelketlen ajándék:
Naggyá csak fiaid' szent akarátja tehet.*

A könyv végén⁴⁸ pedig (cím nélkül) a *Himnusz* teljes szövege.

A szövegek közt akad további vers is: a vesztes várnai csata okán idézi a szerző azt a két disztichonnyi epigrammát, "melly *Ulászlónak sírfölrása gyanánt állt*"⁴⁹ – mégpedig latinul és két magyar fordításban.

Azon figyelemreméltó didaktikai következetesség felismerése mellett, hogy az egyes iskolai tantárgyak a történelem és az irodalom) nem válnak szét mereven, sőt a költészetnek hangsúlyos szerepe van a nemzettudat formálásában. (Szembeszökő, hogy prózai szépirodalmi szövegeket nem idéz a szerző!)

A líra látszik hivatva lenni a nemzeti szempontú történelemtudat hordozására; miközben a történelem a nemzettudat egyik sarkalatos eleme.

De emlékeztet az első kiadás előszava a klasszikus kultúra komplex irodalom-, pontosabban retorika-felfogására (a tudományok egységére) is: "*Bár édes hazám ezen irodalmi csekélységem által is, mit most félénken teszek szent oltárára, ha nem sokat, legalább keveset nyerne.*"⁵⁰

A hazafias költészet és a nemzeti szellemű történelemtudat ilyen fokú egységére korabeli német iskolakönyvekben még nem találtam példát.

⁴⁴ 9-12. l.

⁴⁵ 63-64. l.

⁴⁶ A századvégen a *Pallas* nagylexikona a *Kérdés* címszóban is idézi e vers első sorát – ld. a nagy nemzeti költőktől vett, e címszóbeli idézeteket!

⁴⁷ 84-85. l.; Szemere Pál fordítása.

⁴⁸ 128-129. l.

⁴⁹ 59., 60. l.

⁵⁰ "Pesten, nyárhó 28-kán 1842" V. l.

KOVÁCS SÁNDOR

A SORSTÁBLÁK SORSA

Kártyánkat a Sors keveri, mi meg játszunk.
(Arthur Schopenhauer)

Pulchritudo corporis inflexione, pulchritudo mentis reflexione latet – azaz a test szépsége az inflexióban, a szellem szépsége pedig a reflexióban rejlik – sugallható magunk bölcsessége révén e rövid esszében, a sumér „sorstáblák sorsa” fölött elmélkedve.

A Sors – mint tudvalevő – a politika és az irodalom sajátos axiómája, mely homologéma avagy aitéma formájában végigvonul e tudományos és művészeti diszciplínák diszjunkt halmazán, illetve közös metszetén. A Sors társadalomformáló erejének képzete úgyszólván „vörös fonálként” húzódik végig a politikai gondolkodás történetén, s szinte minden irodalmi műfaj keretében szerkezeti és szervező elem. A Meneláosz imájában megjelenő természeti szükségszerűségtől (*anancē physeōs*), az Isten államáról szóló traktátum abszolút szellemén (*summa essentia*) keresztül vezető út, a transzcendens Ómega-pontig (*Point Omega*) számtalan bizonyítékkal szolgál erre. Mindezért – mondhatnók *idem per idem* – a Sors örökös jelenléte a politika és irodalom terenumán voltaképpen sorsszerű.

A Sors titkainak megismerése a történelem folyamán mindig szakrális jellegű, általában homály és hallgatás övezi, féltve őrzött birtokaként azoknak, akik be vannak avatva rejtelseibe. A Sors tehát enigmatikus axióma, melyet ugyanakkor többhelyütt, többször és többféle értelemben próbáltak definiálni a *politicē technē*, illetve *grammaticē technē* merészebb művelői. Kezdetben szinte valamennyi civilizációban kozmikus erőként (*adrastea*) megjelenő végzetes szükségszerűségként vagy megmásíthatatlan isteni elrendeléseként aposztrofálódott – példázza ezt Homérosz *moera crataea*, továbbá Ovidius *divina potentia* fogalma -, később pedig, a civilizációk leszálló ágában, vak véletlenként vagy üvegjóság-szerencseként – miképpen Euripidész *tychē*, valamint Publilius (Syrius) *fortuna vitrea* terminusa bizonyítja -, hogy végül *in ultima synthesi*, az ember számára kiszámíthatatlan, de rajta szükségszerűen beteljesülő végzetként definiálódjon – mint Thuküdidész *anancaea tyché* szintetikus kategóriája esetében. Arisztoklész – akit gyakran nevezünk méltatlanul „Platón” epithetonján – a Sors fogalmi meghatározásának korolláriumaképp reflexíve fogalmazza meg a következőket: *tyché phora ex adélū is adélon cae hē ec tū automatū aetia daemonias praxeōs* – vagyis „a Sors az az erő, amely az egyik ismeretlen helyzetből a másikba visz és az isteni cselekvésnek magától bekövetkező oka”. Szubsztanciája szerint tehát *aseitas*. Ennek klauzulájaként – az elkerülhetetlen Sorsban (*hēmarmenē*) mint egyetemes természettörvényben hívő – korai sztoikusok rezignáltak csak annyit fűznek hozzá: *úd' esti moeras tū chreōn t'apallagē* – azaz „a Sors által kiszabott végzetet nem lehet

megváltoztani”. E felfogás tükröződik a késői sztoikus Seneca szentenciájában is: *Ducunt volentem fata, nolentem trahunt* – „A Sors vezeti azokat, akik követik, és vonszolja az ellenállókat.”

Az emberi sorsot a kozmosz egyetemes ritmusába illesztő antik elképzelés a középkor folyamán továbbélt a köztudatban, ami az építészeti, festészeti, kertművészeti, asztrológiai és filozófiai traktátumokon kívül nyomot hagyott a kódexekben, krónikákban, valamint a hagiografikus irodalomban is.

Az az emberi igyekezet – utalt rá a jeles mítoszkutató V. M. Karev -, hogy „a Sors-képzetek anyagi formát, testet öltsenek, s ezzel elveszítsék arctalanságukat, elvileg kiismerhetetlen voltukat, hogy teste, arca legyen a Sorsnak, kifejezésre jut... különböző jellegű megszemélyesítésében.” Köztudott, hogy a Sors hiposztázisa a legkorábbi kezdetek óta, s kivált az itáliai reneszánsz idején a Nő volt. Ennek remekbe szabott allegorikus ábrázolását csodálhatjuk meg – többek között – a firenzei Cesare Ripa reneszánsz-barokk Iconológiájában, ahol a Nagy Sorsistennő látható, baljában kötéllel, jobbában aranykoronával. Ő egy személyben az a kettős természetű *Anancê Pollê* (végzetes szükségszerűség) és *Tychê Sôtêr* (megmentő véletlen), aki végül mindenben diadalmasan kerül-felül. Ő és csakis Ő – az egyetlen tájolósi origó. *Sors Serenissima nihil aliud.*

Annak a jelennek azonban - hangsúlyozta nyomatékosan Tatár György -, amely „tájolni tudja önmagát, még pontosabban: amely e tájolásban magában keletkezik, amely nem egyszerűen nemzedékek egymásutánjának pillanatnyi - s mint ilyen, véletlenszerű és ideiglenes – végeredményének, állapotának tudja magát, ennek a jelennek eredetét nem a görög világban kell keresnünk. Az ókori Kelet magaskultúrái... tették itt meg a legfontosabb előkészületeket.” Náluk a Sors-képzet, bár szorosan kapcsolódott a valláshoz, nemcsak teológia volt, hanem filozófia, politikaelmélet, irodalom és művészet, mely a világra és az emberre vonatkozó protoscientifikus tudomány csíráit tartalmazta osztatlan, szintetikus egységben.

A sumér magaskultúrában – mely elsőként jött létre az emberiség történetében – a *hortus deliciarum* (DILMUN^{ki}) fővenyét lakhelyül választó Nagy Sorsistennő egyfajta *Magna Proavia* (UM.MA. GAL) szerepében tárul eléink, és mint ilyen, a világmindenség isteneinek összülőanyja (AMA. PALIL. U. TU. DINGIR. ŠAR. ŠAR. RA. GE. NE), kinek azok feltétlen engedelmisséggel tartoznak. Minthogy egyidejűleg *Parca Aeterica* (NAM. MU), illetve *Parca Chthonica* (NAM. TAR), így a legfőbb – Élet és Halál feletti – jog birtokosa, aki egyaránt megtestesíti a kegyesen teremtő *Anima Vivifera* (IŠ. TIN), valamint az irgalmatlanul pusztító *Anima Mortifera* (IŠ.HA.RA) princípiumát. (Miképpen Anaximandrosz *apírônja*, mely egyként szüli és nyeli a létezőket, vagy Pausziasz két Moiráról alkotott képzete, melyek azonosak a Delphoi jósdá Clótho, illetve Atropos istennőivel.) Félreérthetetlenül jelzik ezt zoomorf klasszifikátorai: az ezüstfémű Galamb (TU^{hu}) és Bika (GU), avagy a sötétfekete Holló (BURU) és Skorpó (GIR. TAB). Legfontosabb attribútuma azonban az univerzum (ŠAR) legfőbb törvénye a *Lex Sortium* (NAM. ME), melyet a sumér kultúra két legkülönbözőbb és legnagyobb

alkotása - jelesül az Életet Megszabó Tábla (DUB. NAM. TIL. LA), illetve a Végzetet Megszabó Tábla (DUB. NAM. TAR. RI) – foglal magában.

A sumérok elgondolása szerint ugyanis – Komoróczy Géza lényegre utaló sorait idézve – „a Mindenség – az istenek és az emberek – sorsa két táblára van vésve, ezek a sorstáblák. Aki ezeket hatalmába keríti, még az istenek élete fölött is rendelkezik.” Az utóbb kialakuló akkád felfogás – ezzel összhangban – ugyancsak azt vallja, hogy a sorstáblák szabják meg a világ folyását és eseményeit, birtoklásuk illetéknépp a viláгурalmat biztosítja vagy támasztja alá. Az (amorita) óbabilóniak későbbi értelmezésében a tábla valójában sorsteremtő „rovott kő”, melynek birtokosa a Sors urává válik. Ekképp maga lesz a Végzet, hiszen – mint azt végül Manilius megírta – *Fata regunt orbem, certa stant omnia lege*, azaz „Végzet a Sors ura, vastörvény igazítja világunk”.

Ismeretes, hogy a sorstáblákat Sumérföld (EN. GI^{ki}) legfontosabb kultikus központjában, a „világ közepén” fekvő Szent Város (ur^uAZAG. GA) – vagyis NIBRU^{ki} (akkád elnevezésén Nippur, mai nevén Nuffer) – teraszos „Országháza” (E. KUR. RA) tetején emelkedő épület (KI. UR) sötét, koronaszzerű helyiségében (DIR. GA) őrizték, hét pecsét alatt. A modern orientalisztikai kutatások eredményei mindemellett sejteni engedik, hogy a nippuri sorstáblák egyike – az amerikai sumerológus Z. Sitchin megfogalmazásában – „a bolygók keringésére vonatkozó tudnivalókat tartalmazta”. Ezen alapulhatott a híres nippuri naptár, mely a III. uri dinasztia idején (AC XXI. sz.) hivatalossá vált, majd pedig mintegy 2700 éven keresztül a legprecízebb, meghatározó jelentőségű időszámítási eszköz maradt egész Mezopotámiában. De a korukat tudásban messze meghaladó sumérok nem pusztán azon folyamatok modellezését kísérelték meg, amelyek alakulása ismétlődő karakterű. Hiszen – erről a specifikusan emberi törekvésről talán a német barokk mestere, és a keresztény misztika egyik költői összefoglalója, Johannes Scheffer (Angelus Silesius) versei vallanak legszebben – *Zwei Augen hat die Seel: eins schauet in die Zeit / Das andere richtet sich hin in die Ewigkeit*. (Rímtelenhangsúlytalan prózában visszaadva: „A léleknek két szeme van: az egyikkel az Időbe néz, a másikkal az Örökkévalóságba.”) Ugyanis a sumér civilizáció instrumentáriumában rendkívüli fontossággal bíró sorstáblák megszerzésének, birtoklásának, illetve felhasználásának isteni szférába transzponált emberi vágya tulajdonképpen egy kozmológiai vonatkozású antropológiai igény projekciója volt: egyfelől – *in concreto* – a *Chaos* entrópiájának pusztító hatása alól/elől az államilag szervezett társadalmi rend nyújtotta létbiztonság és lényegi bizonyosság révébe menekülő, s egyszersmind a *Cosmos* törvényeinek örökkévalóságába kapaszkodó *Homo noëticus* önfelülmúlása az időtlen idő állapotában; másfelől – *in abstracto* – a világba vetett és tettnyi időt nyert lét világra eszmélése, illetve tudatossá vált hatásgyakorlása, mint a *Cosmos noëtus* önreflexiója, a vissza nem térő, jövőbe lapozott idő folyamatában.

Az emberi „múlhatatlan lény” (*zōon aedion*) számára tudniillik a mindenkori főkérdés – miképp azt a vallásalapító Tolsztoj utóbb *expressis verbis* kinyilatkozta – a halhatatlanság. Nem az egyéni fennmaradás a lényeges, a továbbélés egy

örökkévalóságban – pontosította e gondolatot a német egzisztencialista filozófus Jaspers - ,hanem az „örökkévalóság az időben” (*Ewigkeit in der Zeit*).

A sorstáblák szubsztanciális mozzanata ilyesformán nem lehetett más, mint a megállított – ciklikus és helikus – idő. Ez utóbbi, jelesül a folytonos múlandóságból állandó időtlenségbe emelt idő – mai felfogásunk szerint – végső soron az egységes tér-idő kontinuum objektív artikulációjaként értelmezendő, melynek akusztikáját maga a történelem teremti meg. Ennek absztrakt ikonikus képe egy bizonyos (szekvenciális rendezettségű) *Arbor Vitae* (^{gis}TI), alapstruktúráján diszkrét jellegű nyugvópontokkal, lehetővé téve – egyebek közt – a végtelen végesben való megragadását, illetve a reális virtuális megvalósítását. A sumérok hite szerint e mágikus fa – mely feminin princípiumként a Halál leküzdésének szimbóluma – belsejében van elrejtve az Élet legmagasabb célja: a halhatatlanság. E formalizált struktúra (^{gis}HAR) ugyanis - funkciója szerint – nem pusztán az analóg struktúrák etalonja, hanem prediktív karakterisztikumánál fogva a kozmikus (makro)történesek dinamikájának tájolója – s ekkép az örökléthez juttató Sors „megszabója”. Vagyis – a görög pitagoreizmus, a héber kabbalizmus és a keresztény miszticizmus eszmerendszerében később újragondolt – *Mysterium Tremendum*.

A sumér mítoszok vezérmotívuma voltaképp a Sors kérdése, épezzért kiemelt helyet foglal el körükben a sorstáblák elrablásának epikus hőmpölygésű története. A sumérok a dolgok eredetét ugyanis - utal rá hangsúlyozottan az ismert eszmetörténész J. M. Meletyinszkij – „első őrzőtől való elrablásának fogják fel”. A sorstáblák többszöri elrablása körüli bonyodalom ugyanakkor a korai indirekt politikai irodalom egyik legfontosabb emléke is egyben.

A 4 fejezetből álló – *non neglegendus*: az isteni teremtés (*creatio emanata/creata/formata/facta*) éppúgy, miképp a vitális idő (*aetas tenera/florida/firmata/exacta*), a tropikus év (*ver/aestas/autumnus/hiems*), a lunáris hónap (*luna nova/crescens/plena/decrecens*) és a szoláris nap (*mane/dies/vesper/nox*) is 4 fokozaton megy át! – sumér mitológiai eposz számára maguk az események szülik a struktúrákat.

Az 1. fejezet sumér eredetiben – sajnálatos módon - nem maradt fenn, csupán az „*Amikor fönn...*” című akkád eposz babilóniai átdolgozásának egyes részei őrizték meg számunkra főbb eseményeit.

A 2. fejezet csak részben hagyományozódott ránk az „*Enki és a világrend*” című sumér mítoszban, valamint az „*Enki és Innin*” című sumér eposzban.

A 3. fejezet történéseit legteljesebben az „*Anzú madár elrabolja a sorstáblákat*” című akkád eposz, részben pedig két sumér eposztöredék őrizte meg, melyen a neves asszirológus A. K. Grayson az Anzú-eposz sumér előzményeit ismerte fel.

A 4. fejezet eredeti sumér szövege mindeddig nem került elő, ugyanakkor cselekménye összerakható az „Anzú madár elrabolja a sorstáblákat”, illetve az „Etana mennyei útja” című akkád eposzok, valamint „Az isteni viharmadár, Anzú, elrabolja Enlil sorstábláit” című óbabilóniai kiséposz-töredék alapján.

Hogy valójában miről is szól és milyen fordulatokat vesz a politika és irodalom egybetartozását szemléletesen demonstráló sumér mitológiai történet? Arról, amit Vergilius évszázadok múltán lapidárisan kimondott: *Fato prudentia maior* – vagyis „a Sorsnál nagyobb erő a bölcs előrelátás”. De másról is szó esik e mesterien szőtt történetekben. Kérem, olvassák el erről a ránk hagyományozódott eposztöredékeket! Afelől biztosíthatom Önöket, hogy a szövegolvasás egy rejtjelfejtés izgalmával ér fel, és a történet végén minden elveszett sorstábla megkerül.

Quod erat inveniendum!

PORDÁNY LÁSZLÓ

NYELV ÉS POLITIKA
(NYELV, KULTÚRA, POLITIKA, INTEGRÁCIÓ)

A XXI. századba lépve és a brüsszeli tárgyalásokon biztató ütemben előrehaladván,¹ úgy tűnik, történelmi léptékkal mérve elmondhatjuk: elérkezett európai uniós csatlakozásunk előestéje. Ezekben a valóban történelmi pillanatokban számos olyan társadalmi, politikai, kulturális és egyéb tényezőt kell át- és újragondolnunk, amely közvetlenül összefügg az uniós taggá válásunkkal, továbbá számos olyat is, ami szintén most nyer fokozott jelentőséget esetleg annak ellenére, hogy csak közvetve van köze a csatlakozás kérdéseihez és folyamatához.

A jelen tanulmány főként ez utóbbi tényezők némelyikét vizsgálja, tekinti át, vagy éppen csak fölillantja, áttételes jelentőségüknek megfelelően nem is mindig közvetlenül az integráció tükrében, viszont mindig **nyelvi-nyelvészeti** vetülettel, ill. alpnézetből, továbbá részben újszerű összevetésben és csoportosításban. A címben felsorolt, önmagukban és egyébként is komplex fogalmak, ill. területek egymás mellé állításával azt kívántam jelezni, hogy rendkívül bonyolult összefüggés-rendszerről van szó. (A jelen tanulmányban ezért teljesség-igény nem merülhet föl.)

A nyelv és a kultúra (illetve konkrétan: - egyes - nyelvek és kultúrák) viszonyának és kölcsönhatásainak a vizsgálata önmagában nem újdonság; története hosszú időre (legalábbis Humboldt-ig, de valójában sokkal távolabb) nyúlik vissza. Ismeretes ezeknek a kutatásoknak jónéhány meglepő és bonyolult következtetése; elég, ha például Benjamin Whorf nyelvi relativitás-elméletére gondolnak, amely egyúttal jelzi a kutatások és a következtetések (vitatható és vitatott) aspektusait is.

A nyelv és a politika, valamint az integráció összefüggéseiről viszont egyelőre sokkal kevesebbet tudunk, itt tehát a bonyolultság mértékét a legjobb esetben is sokszor csak sejtjük.

Ha ehhez hozzávesszük, hogy – főként a tanulmány második részében – olyan fogalmakat, ill. tényezőket is szeretnék bevonni a vizsgálódásba, mint a **nyelvi tudat** és a nyelvi kölcsönhatások összefüggései, valamint mindezzel összefüggően az elkészült magyar **nyelvtörvény**-tervezet, akkor valószínűleg elérjük az összetettségnek azt a fokát, ami egy jelen igényű és terjedelmű tanulmányban megengedhető.

Mindezt azzal szeretném oldani és ellensúlyozni, hogy – egyébként eredeti szándékkal is összhangban – tisztán elméleti vizsgálódás, vagy elméleti kutatások eredményeinek összefoglalása helyett inkább néhány gyakorlati példa-illetve kérdéskörrel – szám szerint hárommal – vázolom föl és kerekítem ki a mondanivalómat.

Ezek a körök az előrebocsátottnak megfelelően különböznek egymástól és látszatra esetleg csak egy-egy vékony szál köti össze őket. Ennek az a kockázata, hogy mintegy mozaik-szerű lesz a tanulmány szerkezete, a tárgyalt kérdések többoldalú megvilágítására azonban mindenképpen megfelelő módot ad.

¹ Ismeretes: - 2001 végén hazánkat is megnevezték azon néhány tagjelölt között, melyek az EU szándéka szerint már – természetesen rendes tagként – részt vennének a 2004-es európai parlamenti választásokon.

Az első körrel közelítem meg minden szempontból a legmesszebről a mondanivalót, főként ami az Európai Uniót illeti, és amelyhez valóban csak közvetve kapcsolódik, viszont egyúttal fölviláncsathatok vele néhány képet arról az országról, nyelvről, kultúráról és politikáról, melynek közegében ezidőtájt a hivatalos munkámat végzem.

Ennek megfelelően alább a **búrokról** (más néven: az **afrikánerekről**)², valamint a **búr**, azaz az **afrikánsz** nyelvről lesz szó. Nem tudjuk, hányan beszélik ma az **afrikánsz** vagy **búr** nyelvet. Bár manapság visszaszorulóban van „születési helyén” és mindenütt, ahol korábban elterjedt, így is 8-10 millió körülire teszik azoknak a számát, akik vagy anyanyelvként, vagy jól megtanult második nyelvként napi rendszerességgel használják. A Dél-afrikai Köztársaságban továbbra is a tizenegy hivatalos nyelv között a „négy nagy” (angol, zulu, kócsa és afrikánsz) egyike, ezen belül kialakulási helyén, Fokföldön a lakosság 60-70 %-a beszéli, kivéve a **rendszerváltás**³ idején külön tartományként elkülönített és túlnyomóan fekete Kelet-Fokot. Eredetileg búr város Pretoria, a főváros, ahol ennél fogva szintén még mindig magas az afrikánsz nyelven beszélők aránya.

Dél-Afrikán kívül igen elterjedt még a nyelv a szomszédos Namíbiában. Statisztikák nincsenek; ez itt politikai kérdés. Minden valószínűség szerint az angolt és a németet megelőzve beszélőinek számát tekintve továbbra is a búr vezet, ezt a nyelvi, ill. részben etnikai állapotot azonban az ország mai vezetői hosszabb távon igyekeznek megváltoztatni, egyelőre pedig lehetőleg eltitkolni, vagy legalábbis bagatellizálni.⁴ A holland alapból kifejlődött afrikánsz nyelvet a világ legfiatalabb nyelveként szokták említeni, előszeretettel maguk az afrikánerek. Eltekintve attól, hogy az effajta állítás eleve nehezen bizonyítható (egyáltalán: melyik pillanatban válik egy új nyelvváltozat önálló nyelvvé?), még az indo-európai vagy akár azon belül a germán nyelvcsaládon belül sem kétségtelen (pontosan mióta is létezik pl. a dántól különvált önálló norvég nyelv?), de ha mégis, témánk szempontjából akkor sincs jelentősége. Hogy a búr nyelvet manapság önálló nyelvként kell elfogadnunk, az vitán fölüli áll, mert így definiálják a nyelv anyanyelvi használói, és ez a döntő. Egyébként pedig maguk a hollandtól megkülönböztetett nyelvi eltérések is elérik azt a fokot, aminek alapján önálló nyelvről beszélhetünk.

Az afrikánsz szerkezete sokban egyszerűsödött, miközben a szókincse jórészt archaikussá vált a hollandhoz képest, amely természetesen folyamatosan fejlődött, míg az afrikánsz fejlődése lelassult. (Szakmai körökben ismert megfigyelések szerint ez törvényszerű; a fizikailag „átültetett” nyelv változásai mindig lelassulnak; lásd pl. az amerikai angol a brit angollal összevetve.)

² Ezek a szavak búr (továbbá dél-afrikai angol) használatban súlyos és bonyolult konnotációkkal terheltek, így ezeken a nyelveken használatuk körültekintést kíván. A magyarban azonban ezek a konnotációk nem számottevőek, így a két megnevezést az alábbiakban szabadon változtatva használom.

³ Dél-Afrikában a kelet-európaival hozzávetőlegesen egyidőben zajlott a rendszerváltás, legfőljebb elhúzódott: az apartheid-rendszer már a 80-as évek elejétől lazult; 1990-ben hangzott el W. F. Klerk elnök híres rendszerváltó beszéde, majd több éves átmeneti időszak után – 1994-ben – zajlottak le az első szabad választások.

⁴ A maguk szempontjából valamelyest érthetően, mivel az alig évtizede önállósodott Namíbia azelőtt évtizedekig gyakorlatilag dél-afrikai gyarmat volt, így az afrikánsz sokak szemében a gyűlölt imperialisták nyelve. Más kérdés, hogy a namíbiai búrok és egyéb búr nyelvűek összességükben sem befolyásolják erősen a statisztikát, tekintve Namíbia gyér – egy-két millió közötti – lakosságát.

A szókincs újabb része ugyanakkor a nyelvvel kapcsolatba került más nyelvek hatására színes és egyedi. Jellemző példával: a **baie dankie** (köszönöm szépen) kifejezésben a holland alapszó mellett a „baie” **maláj** eredetű. A kölcsönös megérthetőség a hollanddal főként nyelvi rétegtől függ: míg pl. írott, irodalmi vagy tudományos szövegnek gyakorlatilag problémamentes, a hétköznapi – főleg a sajátos búr (tömeg)kultúra elemeihez kötött – beszéd már csak részbeni megértést tesz lehetővé hollandok számára. Mindezt, és az egész afrikánsz nyelvi helyzetet sajátos módon örökíti meg, ill. tárja a világ elé a Fokváros közeli Paarl-ban látható **Nyelvi emlékmű**, amely az egyetlen ilyen építmény a világon, és melynek égbetörő tornya alatti falain – a biztonság kedvéért – egyetlen nyelven sem olvasható semmilyen fölírat.⁵

Fontosabb kérdés számunkra, hogy kik azok a búrok, akik létrehozták azt a kultúrát és civilizációt, melynek az afrikánsz ma a hordozója és kifejezője. Mind történetük, mind mai helyzetük sajtósága, érdekesítő és tanulságos nem utolsó sorban számunkra is. Itt és most azonban meg kell elégednünk az alábbi néhány mondatos – természeténél fogva elnagyolt – emlékeztetővel:

Az eredeti (református) holland telepesek a 17. század közepétől érkeztek a mai Fokváros környékére, majd népesítették be fokozatosan előbb Fokföld, majd a mai köztársaság további részeit. Csatlakoztak hozzájuk más, főleg szintén protestáns csoportok, így a francia hugenották. Az első mintegy másfél évszázad során „csak” a természeti elemekkel, a nehéz terepviszonyokkal, valamint a területre nagyobb számban szintén ezidőtájt érkező néger törzsekkel kellett megküzdeniük. (Ennek az időszaknak az eredménye, hogy ma a búrok számát messze meghaladóan sokan beszélnek a nyelvet, ekkor jött létre a ma több milliós ún. színes népcsoport, melynek tagjai többnyire szintén búr anyanyelvűek.)⁶

A XVIII-XIX. század fordulójának táján azonban megérkeztek ide is az angolok, aminek közvetlen következtében Dél-Afrikában gyakorlatilag az egész XIX. század a brit-búr háborúskodások és egyéb konfliktusok jegyében telt el, legalábbis ami a fehérek történelmét illeti.⁷

A világbirodalmi hatalmuk tetőfokán álló britek folyamatosan szorítják a búrokat észak-északkelet felé. Ez utóbbiak az 1830-as évekbeli „nagy menetelést” követően már a mai Pretoria környékén táboroznak, majd megalapítják az új fővárost, azt hívén, hogy elég messze kerültek támadóiktól. Szerencsétlenségükre a mai Johannesburg környékén (alig 50-60 km-re Pretoriától délre) hamarosan fölfedezik az aranyat, így oda is beözönlenek az angolok összes „segédnépeikkel”. További fél évszázad múlik el a „végső megoldásig”, vagyis az 1899-1901-es angol-búr háborúig. Ebben, mint tudjuk, először győznek a rendkívüli elszántsággal küzdő búrok, az utána a

⁵ A XIX. századi angol uralom igyekezett az afrikánsz nyelvet korlátozni, sőt gyakran tiltani.

⁶ A ma is főleg Fokföldön élő színes lakosság nem a korábbi amerikai terminológia szerinti négernek elnevezése; azoktól éppen különválasztva a mai hivatalos dél-afrikai faji-etnikai csoportosítás szerint a XVII-XVIII-században fehér-néger keveredéssel létrejött lakosságot jelöli. Tagjai többnyire és kizárólag (anyanyelvként) az afrikánsz nyelvet, ill. annak sajátos változatát beszélik.

⁷ Mint az újabb kutatások sorra megerősítik, jórészt ugyanez érvényes a feketék történelmére is, akik hol egyik, hol másik oldalon, néha mindkettő mellett vagy mindkettővel szemben, de maguk is gyakran részt vettek a harcokban.

helyszínre küldött fél milliós brit hadsereggel szemben azonban nem lehetett kétséges az egyenlőtlen küzdelem végkimenetele. Ebben a háborúban „találták ki” a koncentrációs tábor. Több tízezer búr nőt és gyereket zártak ilyen táborokba, ahol jelentős részük el is pusztult. (Búrok társaságában ma sem illik a szovjeteket vagy a németeket emlegetni a haláltáborok első létrehozóiként.)

Az angol-búr háborúval (melyben egyébként magyarok is harcoltak – a búrok oldalán) hosszú időre szertefoszlottak a búr köztársasági ambíciók. Azonban a búrok, akik elvesztették a háborút, az 1910-ben létrejött függetlenséggel kezdve végül „megnyerték a békét”; ez egyszerűsítve a következő fél évszázad története. A britek általános visszavonulása és a búrok szívóssága eredményeképpen – és miközben a további vagy újabb fizikai konfrontáció lassan-lassan a háttérbe szorult, majd elmúlt, a búr Nemzeti Párt 1948-ban megnyerte az országos választásokat. Ezzel kezdetét vette az ország fejlődésével párhuzamosan a búr, ill. később elterjedő nevén az **afrikáner** kultúra fölvirágzása. A gazdaság föllendült, az életszínvonal – a fehérek számára – a legfejlettebb nyugat-európai országok szintjére emelkedett, olyan infrastruktúrával (pl. út- és autópálya-hálózattal), melyet sokan ma is irigyelnek. A valóság keveset hangoztatott részéhez tartozik, hogy a feketék átlagos életszínvonala is – valószínűleg többszörösen – magasabb volt a szomszédos és a többi országokéinál, ezt a valóságot azonban hamarosan beárnyékolta egy másik, sokkal nyilvánvalóbb valóság: az apartheid rendszere.

A magasan fejlett modern civilizáció mellett a gyűlölt apartheid is a búrok, pontosabban szüklátókörű és időnként embertelen vezetőiknek a műve.⁸

Az apartheidért valaki(k)nek mindenképpen felelni kellett (volna). A felel(tet)és, azaz a büntetés és a bűnhődés azonban egyrészt sokkal kevésbé történt meg, mint esetleg jogos és talán hasznos is lett volna, másrészt haszontalan és a búrokra, de végső soron az egész országra káros az a társadalmi méretű büntetés, ami ma is folyamatban van. Míg ugyanis az 1990-94 közötti rendszerváltás alatt és után **közvetlen számonkérés** alig volt, megkezdődött egy lassú, sajátos és sokszor alattomos **kollektív büntetés**, melynek nyomása alatt feselni kezd az afrikáner közösség nyelvi, kulturális, valamint morális szövete és összetartó ereje.

Az 1994-es (első szabad) választások idején ez még kevésbé látszott, és nem mindenki számára tűnt igazán veszélyesnek annak ellenére, hogy megtorlástól félve éppen ezidőtájt hagyta el a legtöbb fehér az országot.⁹ **Nelson Mandela** elnökségének kezdeti eufóriájában úgy látszott, hogy szinte a csodával határos módon minden azonnal jó útra került és a legjobban halad. Mandela, akinek munkáját személyes tapasztalatok alapján magam is nagyra becsülöm, **nagylelkű** politikus. Ha érdekes módon a világsajtót

⁸ A számos adalék, új információ, az Európában szinte ismeretlen, vagy félreismert körülmények és állapotok, melyekről a helyszínen folytatott tanulmányok és tájékozódás során lehet igazán tudomást szerezni, kétségkívül árnyalják az összképet, és más színben mutatnak számos tényezőt, mint korábban (például Magyarországon) vélhettük, az apartheid vagy „separate development” („külön fejlődés”) – a korabeli hivatalos kifejezés a faji megkülönböztetésre – ténye azonban tény marad.

⁹ „Chicken run” („a gyávák megfutamodása”), járta a mondás abban az időben. A félelem nem volt alaptalan: Buthelezi mai belügyminiszter, az Inkatha Szabadságpárt (az 1994-es választáson győztes Afrikai Nemzeti Kongresszus zulu ellenfele) elnöke személyes közlése szerint egyedül az ő pártjából több mint 2000 személyt gyilkoltak meg a kampány során.)

nem is, de a dél-afrikai sajtót bejárta az a kép, amely Verwoerd¹⁰ özvegyénél 27 év börtön után tett szívélyes látogatása közben mutatja!

Mandela visszavonulásával, majd a kezdeti lelkesedés elmúltával azonban lassan-lassan irányt vált a dél-afrikai (fekete) politika. Nem kívánok itt politikai elemzést még csak megkísérelni sem, egy dologban azonban elég egyértelmű véleményazonosság van a fehérek között: közép- és hosszú távon nem a büroknak (és egyáltalán nem is a fehéreknek) áll a zászló („fekete”) Dél-Afrikában.

A sokszor az ellenkezőjét harsogó hangzatos szólamok ellenére ez persze előre tudható volt, és bizonyos részben – tekintve az előzményeket – talán indokolható. Nem elhanyagolható azonban a (hózzavetőlegesen hasonló számú: egyenként két és fél-három milliós angol, ill. búr) lakosság helyzete közti különbség. Része ennek, hogy az angol származásúaknak ma is angol tudatuk (és sokaknak brit útlevelük) van, az afrikánereknek nincs holland tudatuk (sem útlevelük), és egyedül Dél-Afrikában vannak otthon. Így nyilvánvalóan eleve sokkal sebezhetőbbek a jelenlegi helyzetben. Egyik legnagyobb problémájuk elszigetelődésben lévő nyelvi helyzetük.

Az új fekete hatalom elvben ugyan egyaránt meg kívánja fogalmazni önmagát az angol és az afrikánsz nyelv és kultúra ellenében, a sok törzsi nyelv fölött azonban mindenféleképpen szüksége van egy lingua franca-ra, ami több oknál fogva egyértelműen csak az angol lehet. Ez viszont az **afrikánsz sorsát hosszú távon megpecsételi**. És nemcsak hosszú távon: máris megkezdődött a nyelv „természetes” térvesztése és tudatos visszaszorítása egyaránt. Az igazságszolgáltatástól kezdve a természettudományokon keresztül a postai szolgáltatásokig vagy a televíziózásig számtalan területen és formában **tapasztalható a térvesztés**. Legvilágosabban ez az oktatás területén, ezen belül is a felsőoktatásban látszik. Az ország valaha nagy hírű búr (nyelvű) egyetemlein évről-évre csökken a búr, mint oktatási nyelv, ill. párhuzamosan nő az angol nyelv aránya.

A bürok kulturális intézményeinek állami támogatása megszűnt, ennek nyomán a színházak, zenei intézmények stb. sorra mennek tönkre. Mindezek tükrében – ellenreakcióként – az afrikánsz nyelv mind közvetlen használati, mind szimbolikus, mind pedig kultúra-hordozó értelmében és funkciójában rendkívüli módon fölértékelődött a bürok számára. Sorra alakulnak az NGO-szervezetek, melyek szinte mindegyike már a preambulumban kinyilvánítja, hogy legfőbb törekvése a hanyatlásnak indult, ill. a tudatos elnyomásnak kitett afrikánsz nyelv (tágabb értelemben pedig az általa megjelenített kultúra) fokozott ápolása és szükség esetén a megmentése. És nemcsak nyilatkozatokat tesznek, hanem folyamatosan politikai nyomást gyakorolnak a kormányra jogaik tiszteletbe tartása érdekében.

A közép-kelet európai látogatóknak úgy tűnik Dél-Afrikában, mintha ezt az egész helyzetet valahol már látta-hallotta volna, sőt mintha éppen a saját környezetében hallott volna valami hasonlóról. Vagy mintha már saját maga is tapasztalt volna valami hasonlót. Talán éppen az ő falujában is megszűnt az iskola utolsó anyanyelvi osztálya. Holott az ottani „integrációra” ítélt kisdíák körülbelül ugyanannyira felelős valamilyen múltbeli politikáért, mint egy mai búr diák az apartheid-rendszer embertelenségeért.

¹⁰ Hendrik Verwoerd Dél-Afrika miniszterelnöke 1958-66 között, az apartheid egyik fő teoretikusa és gyakorlati megvalósítója. Fehér ember lötte agyon a parlamentben.

Nem szeretnék további és főként konkrét párhuzamokat vonni. A búrok beolvasztásáról – egyelőre – különben sincs szó. Sorsuk azonban továbbra is a politika közvetlen függvénye. A „világ legfiatalabb nyelvének” és kultúrájának a jövőjét érdemes lesz figyelemmel kísérnünk. Nem csak és nem is elsősorban az esetleg valóban fölfedezhető sorsközösségi jegyek és egy ebből kialakítható érzelmi viszony miatt, vagy céljával, hanem sokkal realisabb alapon: a DAK (Dél-afrikai Köztársaság) legnagyobb kereskedelmi partnere az Európai Unió. Másrészt hazánk és a DAK a legutóbbi években kölcsönösen egymás legnagyobb kereskedelmi partnereivé váltak a közép-kelet-európai térségben, ill. az egész afrikai kontinensen.

Ami pedig közvetlenül a búrok élni akarását illeti, nem kizárt, hogy a magyarság még tanulhat is tőlük valamit az **anyanyelv és az anyanyelvi kultúra védelmét** illető néhány kérdésben. Míg ugyanis a politikai hatalomból végképp kiestek és minden szempontból kisebbségi helyzetbe kerültek, ennek nyelvi-kulturális hátrányaiba egy pillanatig sem törődtek bele. A politikai egységet a legtöbb nemzeti kisebbséghez hasonlóan ők sem tudták fönntartani, azonban két, többé-kevésbé búrnak tekinthető párt is tagja a parlamentnek; ezek a fönnt említett NGO-szervezetekkel kartkarba öltve küzdenek nyelvi és kulturális jogaik érvényesítéséért.¹¹

Második példammal félíg-meddig „hazatérünk”, miközben földrajzilag részben még mindig távol, a tengeren túl maradunk. (A harmadik részben „térünk haza” minden szempontból.)

Ezúttal a nyugati magyarság egyes csoportjainak nyelvi helyzetéről esik szó. Mivel a „nyugati magyarság” alig kisebb általánosítás, mint a „magyarság”, próbálkozzunk az **emigráció**-val, mely a legtöbbünk fölfogásában szűkebb fogalom az előzőnél. Különösen a Kossuth-emigráció óta többnyire azokat nevezzük „emigránsok”-nak, akik valamilyen politikai okból távoztak, és valamilyen módon rendszerint az új lakóhelyükön is folytatják politikai tevékenységüket. Nem véletlen, hogy a rendszerváltás előtt magukat emigránsoknak nevező nyugati magyarok nagyrésze a változást követően – részben hazai sugallatra – fölhagyott az elnevezés használatával, hiszen korábbi jellegű politikai tevékenységük (nagyrészt) okafogyottá vált.

Nos, ezzel a jól-rosszul körülhatárolt csoporttal foglalkozunk elsősorban a jelen fejezetben, általánosságban ugyanazzal a céllal: a nyelv, a kultúra, a politika és az integráció ebben az emberi közegben vizsgált összefüggéseivel, különösen pedig a **nyelvi-kulturális** – ezúttal nem EU-értelemben vett – **integráció, valamint a politikai tudat kapcsolataival**.

Az emigrációról túlnyomó részt két nagy témakörben írtak. Az egyik azon (kiemelkedő) tagjainak a – főként szellemi, pl. irodalmi, továbbá gazdasági és egyéb – tevékenysége és teljesítménye, mellyel úgymond „hazánk hírnevét öregbítették”. A másik az emigránsok többnyire „sanyarú” élete – irodalmi szinten lásd Mikes Kelemtől Márai Sándorig (pl. jellemzően: Halotti beszéd). Ehhez képest keveset kutatták az emigráns nyelvi helyzetét és küszködéseit; keveset írtak azokról a nyelvi keservekről, melyeket rövidebb-hosszabb ideig mindenki megszenvedett, sőt nagyon

¹¹ A legutóbbi, 2001 októberében kezdődött népszámlálás során például a búr politikai pártoknak és NGO-knak sikerült közösen elérniük, hogy a búr nemzetiségük számára az egyébként angol nyelvű kérdőívek helyett afrikáns nyelvűeket szerkesszenek és nyomtassanak.

sokan életük végéig sem jutottak túl rajta. Mindennek néhány, a témán belül is keveset vizsgált aspektusát szeretném fölvetni az alábbiakban.

Vegyük egyrészt a második világháború után, másrészt az 56-os forradalom után nyugatra távozott honfitársainkat. Szűkítsük köreiket azokra, akik angol nyelvterületen, tehát többségükben Angliában, Amerikában és Ausztráliában találtak maguknak új hazát. Összességében mintegy évtizedes, részben nyelvészként és személyesen (a helyszínen élve) összegyűjtött tapasztalatom döntően az utóbbi kettőből származik, de okom van föltételezni, hogy a következtetések a többi angol nyelvű, sőt – a nyelvi megállapításokat tekintve mutatis mutandis – bármely „fogadó ország” vonatkozásában érvényesek. (A kényszerű általánosításoknál fogva rengeteg kivétellel és itt figyelmen kívül hagyott ellenpéldával, természetesen.)

Mi különbözteti meg helyzetüket, hátterüket, céljaikat, szándékaikat stb. tekintve a jelezett két emigrációs hullám tagjait?

Fordított időrenddel: az 56-osok **el akartak menni**; az előző csoport tagjai – ebben az összevetésben és a háborút követő „emigrációs évek” átlagában egyszerűsítve és mintegy az „56-osok”-ra rímeltetve nevezzük őket „46-osoknak - többségükben valójában **nem akartak elmenni**, vagy csak ideiglenesen, a közeli, egy-két éven belüli visszatérés reményében mentek el és akartak elmenni.¹²

A főnti értelemben vett 46-osok döntő része erős nemzeti és politikai tudattal rendelkezett; további kérdés és nem föltétlenül döntő, hogy milyen irányú volta politikai elkötelezettsége. Szerette a hazáját, és ha kritikus vagy elégedetlen is, személyes tapasztalatai többnyire nem készítették arra, hogy alapjában tagadja a politikai intézményrendszert. (Ismét másodlagos, hogy hogyan viszonyult az éppen fönnálló rendszerhez). Ez volt a lényeg, és az „50-es évek” tudatromboló hatására ez változott meg a következő évtizedben.

Az 56-os mindenek előtt szembenállt a politikai rendszerrel, de ennél fontosabb, hogy elrettentő tapasztalatai hatására magával a politikával került szembe, pontosabban: **elfordult a politikától**, apolitikussá vált. Meggyöngyült kötődése az országhoz. Elege lett „mindenből”; el akart menni, „ha lehet, örökre”. Ebben különbözött a 46-ostól, aki ezernyi példa tanúsága szerint eleinte, sőt sokáig be sem rendezkedett az őt befogadó országban, hiszen: „Véget ér a megszállás, és megyünk haza”. Az 56-os már tudta, hogy egyhamar nem ér véget a megszállás. Ráadásul ott élt a fejében (és nemcsak a fejében) egy másik, egy szabad és gazdag világ, amelytől el volt zárva, és ahová vágyakozott. Egy évtizeddel korábban a magyarság számára még nem volt „két világrendszer”, a 46-os nem vágyakozott különösebben sehova. (Különben is: viszonylag szabadon utazhatott.) Ideiglenesnek szánta a távozását, és gyakran csak akkor kezdte egyáltalán megpróbálni otthon érezni magát új otthonában, amikor már családi kötelek fűzték hozzá – és ezek miatt maradt is legvégül akkor, amikor egyébként már hazajöhetett volna. Az 56-os habzsolta a nyugatot. (Ismét további kérdés, és más kontextusban külön figyelmet érdemelne, hogy miért mégis az 56-osok közül tértek viszonylag sokan néhány

¹² Lehet, hogy ez túl durva általánosítás; egyébként is megkülönböztetendők a 45-46-osok a 47-48-asoktól stb. Vegyük ezért közülük csupán mindazokat, akik valóban nem jöszántukból mentek el: 1945-48 között arányuk így is jelentős és meghatározó.

éven belül vissza Magyarországra, szemben a 46-osokkal. Föltételezhető, hogy ebben ugyanúgy – „ellenkező előjellel” – apolitikus, ill. politikus voltak játszott közre).

És hogy mi köze mindennek nyelvi kérdésekhez?

Elég sok. Előre bocsátva a sommás megállapítást: **az 56-osok nyelvtudása általában sokkal jobb, mint a 46-osoké.** Belejátszott ebbe, hogy az előbbieket átlaga valószínűleg fiatalabban került nyugatra az utóbbiaknál¹³ Márpedig bizonyított, hogy fiatalabb korban könnyebb a nyelvtanulás (mint a tanulás általában); ez fokozottan, ill. minőségi különbséggel érvényes a kiejtésre. (Egy bizonyos – egyéni különbségek szerint 8-14 év közötti – életkor után akcentusmentes nyelvtudás ritka kivételtől eltekintve nem érhető el).

Mindez figyelembe veendő, azonban az adott esetben nem döntő. A meghatározó éppen az, ami a két csoport közötti, főt tárgyal különbségeket képezi. Az első esetben ugyanis a kényszerűség, az ideiglenesség érzetével és szándékával pontos összhangban nagyrészt **hiányzott a motiváció**, ami a gyors és sikeres nyelvsajátításhoz mindig és mindenképpen szükséges. Hozzáteendő, hogy ugyanezen okból nem történt meg sokak esetében a társadalmi-kulturális beilleszkedés sem, „integrációról” nem is beszélve. A 46-osok jó részére jellemző a szervezetek (klubok, körök, bajtársi közösségek, cserkész- és egyéb szövetségek stb.) alakítása; sokan ezek keretében éltek vagy éltek le egész további életük értelmesnek tekintett részét. Az 56-osok kevesebb szervezetet alakítottak. Gyakran eleve kerültek honfitársaikat; minden erejükkel belevetették magukat az angol, amerikai stb. életbe. Ezen túlmenően is komoly erőfeszítést tettek, hogy minél inkább „tökéletesen” megtanuljanak angolul. Ennek (vélt) érdekében sokan hajlandók voltak „elfelejteni” magyarul. Emlékszünk, hogy milyen dühödt megvetéssel tekintettünk azokra, akik egy-két évtized vagy akár néhány év múltán hazatérve már „törték a magyart”, mert ti. „megjátszották magukat”. Nos, volt ilyen is. De személyes tapasztalatom szerint van és volt a tényleges és viszonylag gyors (persze részleges) **anyanyelv-vesztésre** is példa. De csak az 56-osok között találok ilyennel; az évtizeddel hosszabb idő óta kint élők között szinte soha.

Az 56-os, vagy később távozott magyarok köréből kerül ki ma azoknak a nagyrésze, akik (erős) idegen akcentus nélkül, nagyjából azonos szinten – kitűnően – beszélnek magyarul és angolul, továbbá, ha nem is minden apró részletében azonos mélységben, de összességében hasonló szinten járatosak a magyar és az amerikai (ausztráliai, új-zélandi, stb.) kultúrában. Legjobbjaik nagymértékben tudatosan vannak mindezek birtokában. Ezeket a személyeket kellett volna sürgősen és minél nagyobb számban bevonni a rendszerváltozás elején a megújuló Magyarország gazdasági, kulturális, politikai munkájába, a nemzeti re-integráció és majdani EU-integrációnk érdekében egyaránt.

Rendkívül sajnálatosnak (bár részben még mindig pótolhatónak) tarthatjuk, hogy ez nem történt meg a szükséges mértékben. De tény, hogy a választott kormány (melynek feladata, ha nem is kizárólagosan, de talán elsődlegesen lett volna) nem találta meg a megfelelő kapcsolódási pontokat az emigrációval. Ez nem is lett volna könnyű, de van rá példa, hogy nem lehetetlen: a horvátok, ill. Horvátország például sokkal jobban élt ezzel a lehetőséggel.

¹³ Becslések szerint az 56-osok mai átlaga hatvan-valahány éves, míg a 46-osok inkább 80 év körüliek.

A 46-osokkal, közülük is elsősorban a mérsékelt, Magyarországnak és a magyarságnak szívvel-lélekkel elkötelezett személyekkel és szervezetekkel szintén sokkal határozottabban és céltudatosabban kellett volna keresni a kapcsolatot. Ha ez esetben nem is föltétlenül EU-integrációs érdekeink mentén, de mindenképpen tekintettel azokra az eszmei, erkölcsi és identitás-beli értékekre, melyeknek megőrzésében ennek az emigrációnak elvülhetetlen érdemei voltak és vannak, és melyekre véleményem szerint jórészt éppen a mai Magyarországon lenne nagy szükség.

Ennek az ideje hamarosan lejár, de még ebben sem mulasztottunk el mindent teljesen. És ez nem valamiféle „kincstári optimizmus”, hanem mostani – a diplomáciai mellett, vagy néha annak részeként végzett – munkám egyik eddigi tanulsága is.

Térjünk ezek után mindannyiunkat sokkal közvetlenebbül érintő kérdésekhez: a Magyarországon használatos magyar nyelvhez, egyrészt annak jelenlegi kulturális-politikai és pre-integrációs beágyazottságában, ill. másrészt, de ezzel közvetlen összefüggésben a nyelvet a legutóbbi időben ért erőteljes külső hatás tükrében. In medias res: a behatolás az **angol**, ezen belül konkrétan többnyire az **amerikai angol** részéről érte és éri a magyar nyelvet.

És mivel ezúttal jelenkori társadalmi-politikai kérdésekről (is) lesz szó, nem véletlen, ha az eddigi mintegy leíró jelleggel szemben ez a fejezet helyenként polemikus jelleget ölt – „vájtfülűek” ezt már a főnti mondatokból is könnyen kihallhatják.

A magyar nyelv új- és legújabb kori története során a mostanival együtt két olyan nyelvvel és kultúrával került közvetlen kapcsolatba, amely számottevően befolyásolta az alakulását.¹⁴ Az első a német volt.

A magyar és a német nyelv „együttélése” több évszázados.¹⁵ A német nyelvnek a magyarra gyakorolt hatása természetesen azt a nyelvi összetevőt, komponenst érintette döntően, amely a legjobban befolyásolható, mert a leggyorsabban változó, a legfölszínesebb (kivéve egy meghatározó alapszegmensét), mondhatni a viszonylag legillékonyabb: a szókinccset. De azért a hosszú idő nyomán voltak mélyebb, a nyelv szerkezetére irányuló hatások is; gondoljunk az olyan, nyelvünk nyelvtani megtisztítása után ma már furcsának ható szerkezetekre, mint mondjuk: „Vendéglő a fehér hattyúhoz” (l.német: Gasthaus zum Weissen Schwann), vagy a még mindig széles körben használt „úgy...mint” (lásd német so...wie) a magyar „mind...mind” helyett stb.

Nem véletlen, hogy a nyelvújítók, majd az utánuk következő „nyelvőrök” sokáig egyik legfontosabbnak tartott tevékenységükként a magyar nyelvnek a nemkívánatos német elemektől való „megtisztításával” voltak elfoglalva.

¹⁴ Három lenne az oroszal együtt, azonban az orosz nyelv - a közel fél évszázados „szoros együttélés” dacára látszólag meglepő módon - gyakorlatilag semmilyen nyomot nem hagyott a magyar nyelvben. Ennek oka azonban könnyen belátható: a lehetséges átvételeknek nem volt motiváltsága. Ebben része volt annak is, hogy a szovjet-orosz tömegkultúra (egyébként a hétköznapi nyelvi átvételek leggyakoribb valóság háttere) sem tartalmában, sem megjelenésében nem képviselt semmilyen jelentékeny vonzerőt Magyarországon.

¹⁵ A hatás majdnem teljesen egyirányú volt. Ez nem meglepő, ha figyelembe vesszük az osztrák-magyar valóság hátter viszonyait, vagy pl. a brit angol és az amerikai angol viszonyát: hosszú időn keresztül szinte kizárólag az amerikai hatott a britre, míg fordítva nem vagy alig.

Ma mégis úgy tűnik, hogy mindaz a hatás, amit a német nyelv a magyarra gyakorolt évszázadok alatt (eltekintve néhány szakma speciális szókincsétől, amely aligha jött volna létre, vagy újult volna meg rövid úton a német segítsége nélkül), szinte gyerekjáték ahhoz a taroláshoz képest, amit a legutóbbi tíz-tizenöt év során – tehát viszonylag igen rövid idő alatt az angol (előszeretettel: az amerikai angol) végez-végzett a magyar nyelvben.

Annak, aki ezt túlzásnak érzi, javasolható, hogy menjen végig nyitott szemmel oda-vissza a pesti Nagykörúton, vagy hallgassa végig egy-két héten keresztül akármelyik tévécsatorna összes hirdetéseit, nyitott füllel. Szerencse, hogy amit ott látni-hallani, az valójában (még) nem mind került be a magyar nyelvbe. Remélhetőleg nem is fog. De a tendencia és a nyelvre nehezedő nyomás példátlan.

Van itt minden; csupán ízelítőképpen: service market, body kft, virág center, olcsó diszkont (!), Stones szuperakció, fashion jeans, Western sörbár, Prairie Texas, Préri (sic) buffaló Kalifornia(?!), és így tovább – mind Nagykörút (környéki) példa.¹⁶ Külön jellegzetesség, hogy az egymáshoz csapott, vagy egymásra dobált szavak egyvelegében az egyes – főként az angol – szavakban szinte nyüzsögnek a helyesírási hibák. Végülis tehát lehet, hogy nem igaz a pesti mondás, miszerint „a Nagykörúton végigmenve a fölíratokból nem lehet tudni, melyik országban van az ember”, ti. kevés gúnyval azt mondhatjuk: dehogynem; ennyire hibásan csak Magyarországon írnak le angol szavakat.

Miért történik mindez, és ki a felelős?

A (félíg-meddig) idegen nyelvű fölíratok túltengésében nem csak, és sokszor nem is elsősorban azok a hibásak, akik kiötlük és kifüggesztik őket. Az az üzlettulajdonos ugyanis, aki azt írja az ajtajára, vagy a boltja falára: service market, diszkont center, stb., gyakran nem is tudja pontosan, hogy mit követ el nyelvi értelemben, viszont sokszor (öntudatlanul is) valami fontosat jelez magáról és az őt körülvevő valóságról. Ez a boltos (vállalkozó, iparos, kereskedő, vendéglős, stb.) volna ugyanis a negyven éven át elnyomott, tönkretett-háttérbe szorított, majd újabban 10-15 éve folyamatosan talpra állni próbálkozó magyar polgár. Aki évtizedeken át Nyugatra vágyott, melyről azt hitte, hogy tejjel-mézszel folyó Kánaán (az is volt sok tekintetben a saját helyzetéhez képest). Szinte óhatatlan, hogy abba az irányba fordul, amelyet szebbnek, jobbnak, divatosabbnak, ígéretesebbnek, távlatosabbnak vél, s ami sokszor valóban az is. Amikor mindebből valamilyen (félíg-meddig ösztönös és többnyire zavaros) világlátás és életfilozófia körvonalazódik, akkor logikusan fordul el saját kultúrájának megbecsülésétől, beleértve **anyanyelvi igényességét**. Magától a nyelvtől elfordulni nem tud, mert sajnos a magyarok többsége – ellentétben a nyugat-európaiakkal – nem ismer semmilyen más nyelvet, arra azonban minden nehézség nélkül kapható lesz, hogy nyelvi megnyilvánulásait kritika nélkül összezagyválja a legkülönbözőbb, félíg-meddig (sem) megértett és megemésztett idegen, lehetőleg amerikai angol nyelvi elemekkel. Különösen amikor azt érzékeli, hogy mások (is)

¹⁶ Ezek több ezer közül taláalomra kiválasztott példák. A jórészt magyar szavakkal kevert összetételekbe helyenként más szavak is keverednek.

elegánsabbnak tartják az angol vagy keverék nyelvű föliratokat. És ez itt lényeges dolog. Mert ha a nyelvrontó boltos visszaigazolást, sőt elismerést kap vendégeitől-vásárlóitól azért, hogy többre becsülik az idegen nyelvű cégért a magyarnál, akkor nincs az a nyelvvédő, aki a magyaros változatra rá tudná venni. Fűtyül a nyelvhelyességre, és a maga közvetlen üzleti szempontjából igaza is van, ha például szívesebben bemennek a kocsmájába a **drink bár** láttán, mint ha az volna kiírva, hogy **ivó vagy söröző-borozó**. Panaszkodhatunk az idegen szavak túlbujánzása miatt, közvetlen üzleti szempontok azonban gyakran „igazolják” a jelenséget. Ha nem így volna, már nem látnánk a pesti nagykerületen és máshol az idegen és keverék nyelvű föliratok többségét.

(Egészségesebb öntudattal jellemzett gazdasági közegben a nemzetközi nagyvállalatok is sokkal könnyebben és gyorsabban belátnák Magyarországon a magyar nyelviség fontosságát).¹⁷

Jelentékeny változás éppen ezért semmiképpen sem érhető el pusztán nyelvpolitikai eszközökkel, beleértve a nyelvtörvény eszközéig – lásd alább.

Előbb azonban térjünk vissza röviden a nyelvhez, ill. a nyelvi hatásokhoz. Annál inkább, mert eddig csak a szavakról, azaz a legfölszínesebb és a leggyorsabban változó (és így elvben a viszonylag legkönnyebben kiszűrhető vagy korrigálható) nyelvi elemekről volt szó.¹⁸

De még a szavaknál maradva: nem kizárólag egyszerű szóátvételek figyelhetők meg. Szaporodnak az olyan „tükör” - és egyéb fordítások, kontextus-átfordítások és más, nem mindig könnyen definiálható (és nehezen nyomon követhető) szó-áthallások, amelyek mögött a folyamat esetleges bonyolultsága ellenére érezhető az angol eredeti, miközben az „eredmény” nem mindig van összhangban a magyar nyelv szabályaival és/vagy szellemével.

Jellemző példa a **survive** hatására a **túlélni** tárgyaltalanítása – lásd a „magyarság túlélése” képtelenségét a „magyarság megmaradása” értelmében. Elburjánzott a **kihívás** az angol **challenge** hatására, ugyanúgy a **sajnálom** (valószínűsíthetően az I am sorry) rossz fordításaként „elnézést” vagy „részvétem” értelemben, és így tovább.

Ezek és a hasonló esetek, ha elszaporodnak, sokkal inkább torzító hatással lehetnek a nyelvre, mint az egyszerű szóátvételek, annál inkább, mert alattomosak: a nyelv használóinak nagyrésze számára észrevétlenek maradnak.

A föntieknél azonban még jelentékenyebb az a deformáció, amely az angol szabadjára engedett hatására a **magyar nyelv szerkezetében** kezd mutatkozni. A **grammatika** (morfológia és szintaxis) ugyanis általában sokkal nehezebben kikezdzhető a szókincsnél, ezért ha mégis megtörténik, akkor ez mindenképpen erőteljes, és esetünkben gyors ráhatás jele, hiszen évtizedet alatt ér(t) el hasonló fokot abban, amihez a németnek évszázadok kellettek.

Ebben a kérdésben a tv-reklámok sokszor (de messze nem elég alaposan) elemzett problémájához kell fordulnunk. A mondat és a szöveg szintén zajló nyelvi

¹⁷ Volt időszak hazánkban, amikor ez (jobban) működött; akár a nevek tekintetében is: a háború előtt például Julius Meinel Magyarországon Mainz Gyula volt.

¹⁸ Ez nyelvészeti közhely. A szavak – kivéve a stabil alapszókinccset – valóban „jönnek-mennek”, különösen a nyelv bizonyos stílusrétegeiben, de leginkább külföldi eredetű divatszavak esetében. De itt is vannak kivételek: gondoljunk pl. a tulajdonnevekre. Ha ezidőtájt magyar újszülöttek mondjuk a Dominik, a Jonathán, az Amadea vagy más mostani divatneveket kapják, akkor ezek a nevek kiszámíthatóan sokáig a szókinccs részét fogják képezni, tulajdonosaik vagy mások tetszésétől vagy nemtetszésétől függetlenül.

hatásfolyamatoknak ugyanis ma ez az egyik – ha nem a legfontosabb – közege. A vetített reklámok meghatározó része amerikai; lefordítják őket, sietve, kapkodva, gyakran magyartalanul. Néha még ehhez sem veszik a fáradságot, és egész mondatokat változtatás nélkül átvesznek az eredeti szövegből.¹⁹

Ezekből a reklámokból kezd kirajzolódni az egyik szerkezeti torzulás, ami tipikusan a szakszerűtlen fordításon keresztül van állandósodóban és megerősödőben.

Nyelvünk egyik általános sajátossága, hogy **igei nyelv**, és ez talán legjobban az angollal történő egyfajta összevetésben tűnik elő, mely utóbbi tipikusan **főnévi nyelv**. Ez lényegében azt jelenti, hogy a magyarban számos esetben igei szerkezettel fejezzük ki azt, amit az angolban főnévvel. Ennek pontosan „megfelelően” a magyar televízió reklámhirdetéseiben – melyek szövege döntően hevenyészett fordítás angolból – egyre több az olyan odavetett szó szerinti fordítás, mint „Az XY tea íze”, vagy „A napfény hívása”. (Magyarul kb.: ízlik az XY tea, ill. hív a napfény).

A fentiek csak egyetlen jellegzetes esetet példáznak; más példákkal különféle egyéb hatás-folyamatokat is érzékeltethetnénk.²⁰

Mindezzel természetesen még nem szóltunk egy szót sem a nyelvünk belső fejlődési rendellenességeiről, melyeket szintén lehetne sorolni és amelyek esetenként összeadódva a külső hatások káros részeivel erősítik azok negatív hatásait. Mindez azonban már másik tanulmány(ok) kérdése.

Lényegében továbbra is fennáll a **miért?** kérdése, azaz: miként lehetséges, hogy az (amerikai) angol nyelv néhány évi vagy legföljebb egy-másfél évtized alatt olyan mértékben „benyomul” a magyar nyelvbe, mint korábban a német talán évszázadok alatt? De föltehetjük fordítva is a kérdést: miért „enged” a magyar a kívülről jövő nyomásnak szinte akadálytalanul?

Mielőtt bármilyen válaszfélét megkísérelnénk, tudnunk kell természetesen, hogy itt nem önmagáról a nyelvről van szó, hanem **használoiról**, esetünkben a hazai **társadalomról**.

A gazdasági és a tudati tényezőkről fentebb már volt szó. Az ott elmondottakat némileg kiszélesítve és politikai aspektusokkal kiegészítve a következőket kell meggondolnunk: Magyarországon a rendszerváltás során és nyomán olyan hirtelenséggel került közel hozzánk a nyugati – ezen belül a német mellett főként az angolszász – politika, gazdaság, (tömeg)kultúra és a mindennapi élet ezernyi kisebb-nagyobb újdonsága, hogy az példátlan történelmünkben. Mindennek első számú nyelvi közege, hordozója az angol. Az a nyelv tehát, ami az első magyar „anglomán” politikus államférfi, Széchenyi István óta tulajdonképpen mindig is **presztizs-nyelv** volt Magyarországon, Európa kettészakítását, azaz elzárásunkat követően pedig különösen azzá vált. Mindezek tükrében szinte természetesnek, de mindenképpen elkerülhetetlennek kell tekintenünk az angol szavak áradását. Mivel pedig egy részük olyan fogalmakat jelez, melyek – legalábbis megjelenésük pillanatában – maguk is újak

¹⁹ Emlékezetes példák a közelmúltból: „Let’s make things better;” „What a difference this tea makes” – ez utóbbi énekelve.

²⁰ Kitérhetnénk – bár nem szükséges – a beszélt nyelv olyan összetevőire, mint a hangsúly vagy a hanglejtés. Itt is jelentkezik tí. az angol hatás, amely szintén mélyebb lehet, mint a szókincs esetében.

a magyar környezetben, sokszor nincs is közvetlen alternatívájuk („magyar megfelelőjük”).)

Megkönnyíti a fenti folyamatokat (és ez a „miért enged” oldaláról egészíti ki a választ), hogy velük egyidejűleg és tőlük nyilvánvalóan nem függetlenül a **magyar kollektív nyelvérzék elbizonytalanodott**, ami elősegíti a kritikátlan szókölcsozást és átvételt.

Ebben a helyzetben a gyanútlan szemlélő úgy gondolná, csak üdvözölni lehetne egy jó nyelvtörvényt, még ha az önmagában természetesen nem is hozhat „megoldást”. Vagy, hogy a magam nevében beszéljek, én úgy gondoltam. Új nyelvtörvénytervezetünkről, melynek egyik bírálója voltam, 2001 elején többek között a következők írtam az illetékeseknek:

„... A bevezetőben összefoglalt háttér és koncepció jól egyensúlyoz egyrészt a vaskalapos, tudatlan és szemellenzősen csak magyarítani igyekvő idegenszó-gyűlölők, másrészt azok között a nyelvészek között, akik a nyelvvédelmet és a nyelvművelést eleve elutasítják, ennél fogva a nyelvtörvény jogosultságát is megkérdőjelezik.

Tehát ez szerintem megfelelő; nem részletezem tovább. Most talán azzal szolgálhatnék inkább az ügynek, esetleg konkrétan a szövegnek, hogy fölhívom a figyelmet arra, ami nincs benne, holott – szerintem – érdemes volna belevenni. Megpróbálok röviden összefoglalni; azt hiszem, a lényege ez: az egész szöveg – mint a cím eleve jelzi is – **nyelvhasználatról** – szól, és nem mond semmit a **nyelvhelyességről**, holott a bevezetőben olvasható „nem kívánatos hatások ellensúlyozása” kitétel nemcsak az előbbit, hanem az utóbbit is ígéri, vagy legalábbis sejteti. Nagyon helyesen, mert a **nyelv védelme** szempontjából (ez a törvény végső célja, ha jól értem) az utóbbi ugyanolyan fontos, mint az előbbi, de lehet, hogy esetenként fontosabb. Tudom, hogy a helyes nyelvhasználatot alig lehet előírni (különösen nem jogi eszközökkel), a rossz nyelvhasználatot pedig alig lehet szankcionálni (legtöbbször nyilván nem is szabad), mégsem hiszem, hogy tétlenül kellene szemlélnünk az olyan fajta „magyar nyelv” terjedését, mint amelyet egy ilyen mondat példáz:

„Full-extrás kocsjával behajtott a westendbe egy drinkre.”

Azt hiszem, világos, miről van szó. Magyar mondat ez? Bizonyos értelemben nyilván igen, mert teljes egészében a magyar nyelv – hibátlanul alkalmazott, ld: szórend, végződés, magánhangzó-illeszkedés, stb. – szerkezeti szabályai szerint épül föl. (Súlyosabb esetekben a szerkezeti szabályokat is kikezdi, a Nagykorúton pl. léptenyomon, a tv-ben pedig folyamatosan, alapjában mégis „magyarul van”, amit látunk és hallunk.) De milyen magyar nyelv ez, és ha így megy, milyen lesz még?

Gyanítható, hogy a kérdéses föliratok magyar változatának **hiányánál** sokkal nagyobb kárt okozhatnak a nyelvileg **rossz** magyar föliratok, és éppen ez az, amiről nem szól a törvény.

A rossz nyelvi minőségnek sok forrása lehet. Egyik leggyakoribb a – természeténél fogva is ritkán tökéletes – **fordítás**. Manapság, különösen az (amerikai) angol tömeges beözönlése miatt éppen azokból az eredeti szövegekből, mondatokból stb. származnak a nyelvileg rossz magyar szövegek, mondatok, stb., melyeknek a kereskedelmi- és reklámtevékenységben kialakuló egyeduralma ellen kívánnánk szembeszállni a készülő törvénnyel. Így tehát, ha csak annyit mondunk – márpedig az esetek jelentős részére nézve gyakorlatilag pontosan ezt mondja a törvény – hogy

fordítást (is) kell adni, de nem törődünk azzal, hogy milyet, akkor nem tudni, hogy mennyit lépünk előre.”

Azt nem gondoltam, hogy a 2001. év második felében kibontakozó sajtóvita olyan heves lesz és annyira átpolitizálódik (és ezzel egyfajta módon óhatatlanul el is durvul), mint ahogyan tapasztalhattuk. Mindenképpen sajátosnak tűnik ez, ha pillantást vetünk magának a törvénynek a szövegére.

Azt hiszem, a lényegét tartalmazza a „Nyelvhasználat a gazdasági és kereskedelmi tevékenység során” c. fejezet első és második paragrafusa, valamint a „Nyelvhasználat egyes közérdekű közlemények közzététele során” c. paragrafus első bekezdése, sorrendben a következők:

1. Magyar nyelven kiadott sajtótermékekben, magyarországi műsorszolgáltatásban és szabadtéri reklámhordozón közzétett reklámba a reklám szövegét – a vállalkozás neve, megjelölése, illetve az árujelző kivételével – magyar nyelven meg kell jeleníteni, függetlenül a közzététel módjától.

2. A belkereskedelmi tevékenység céljára nyitott üzlet elnevezését – a vállalkozás neve kivételével –, valamint a vásárlók tájékoztatását szolgáló közleményeket az üzlet feliratain magyar nyelven meg kell jeleníteni.

3. A közterületen, a közforgalmú közlekedési eszközökön, a középületeken, illetve a mindenki számára nyitva álló magánterületen, épületeken és építményeken elhelyezett, a lakosság tájékoztatását szolgáló – a gazdasági reklámtevékenység körén kívül eső – közleményeket tartalmazó feliratok szövegét magyar nyelven meg kell jelentetni.

Nyilvánvaló tehát, hogy **minimális szabályozásról** van szó, hiszen a törvény

1/ semmilyen idegen szót, fölliratot stb. nem tilt és nem is szabályoz, csupán azt követeli meg, hogy mellette **a magyar nyelvű változat is szerepeljen**,

2/ a fogalomba kerülő áruk fölliratai, használati utasításai, magyarázatai stb. esetében még ennyit sem ír elő (mindezeket meg sem említi),

3/ semmilyen vonatkozásban nem tárgyal nyelvhelyességi követelményeket, valójában tehát bármilyen, közvetlenül a nyelv védelmére tett kísérletről eleve lemond.

Szakértői körökben elterjedt, - nyelvészeink jelentős részének ma ez a véleménye – hogy bármifajta nyelvi szabályozás fölösleges, sőt káros. Nos, erről lehetséges és szükséges is vitatkozni – az én véleményem például nem egyezik meg vele. Azt azonban a föntiek tükrében ill. a törvény ismeretében nehezen képzelheti bárki – vélhetnénk – hogy éppen ennek a törvénynek bármilyen potenciális kárától tartani kellene, hiszen alig szabályoz valamit, és azt is inkább megengedően, mint sem, így legalábbis ártalmatlan (vagyis közömbös) a nyelvtörvényt egyébként ellenzők körében.

Nyelvi-nyelvészeti szempontból mindenképpen. A parlamenti- és a sajtóvita azonban azt mutatta, hogy a nyelvpolitikai köntösbe bújtatott politikai véleményközlésre kiválóan alkalmas a törvénytervezet, sőt ha lehet, újabb teret és dimenziót kölcsönzött neki.

A publicista megállapítja: „... a liberálisok olyan nehéztüzérségi támadást intéztek a törvényjavaslat ellen a Parlamentben és a médiában, amit a dolog súlya aligha indokol. A törvény szellemére ők sem sok szót fecsekelnek...”²¹

²¹ Bonifert Mária: A mi kis nyelvi háborúink. Népszabadság, 2001. október 6.

Mivel azonban ebben a műfajban az objektivitásra való törekvés az összefoglaló igényű írásokban sem föltétlenül kötelező, nem meglepő, hogy ugyanő a következőket is leírja:

„...A lakiteleki népfőiskola által szervezett vitán a „polgári” oldal csillogtatta vitakultúráját. Magáról a törvénytervezetről nem sok szó esett, de megtudtuk, hogy az angol-amerikai nyelvi hatás lassan megmértelyezi a nemzeti fennmaradás egyedüli letéteményesét, a szent magyar nyelvet. Még nagyobb veszélyforrás az elektronikus sajtó, amely a rövidítésekkel, ékezethiányokkal, anglicizmusokkal egy generáció alatt teljesen tönkrezúzza magyarságunkat. A magyarság léte függ tehát a nyelvtörvénytől. Még az is elhangzott, hogy a magyarok 88 százaléka semmiféle idegen nyelvet nem beszél, tehát egyetemes műveltséget szerezni csakis anyanyelven lehet. Az idegen nyelv egyébként is veszélyes: átformálja a gondolkodást. A legnagyobb sikert az a megállapítás aratta, mely szerint „éneklo kutyához hasonlítunk”. (Gyengébbek kedvéért: a médiában állítólag túltengő „zsidós” hanglejtésre utaltak.) A „polgári nyelvészek” keményen elítélték az elvetemült „liberális nyelvészeket”, akik szerint nincs szükség nyelvtörvényre, mert a nyelv él, fejlődő valami, amit nem célszerű kalodába zárni.”²²

A **nyelvtörvény** ellenzői többnyire egyúttal általában a **nyelvművelés** és a **nyelvvédelem** ellenzői is, mely utóbbinak az előző alkotói szándéka szerint rendszerint valamilyen módon része. Érthető, hogy a modern nyelvészet némelyik iskoláján nevelkedett és az (amerikai) angol nyelv változásainak szabad burjánzását közelről szemlélő nyelvészek idegenkednek mindtől. (Lásd lejjebb).

Véleményem szerint semmiképpen sem fogadható el azonban a nyelv(fejlődés)nek az ideológiával és a politikával történő olyan jellegű összekapcsolása, mint amit a viták során tapasztalhattunk, és amit pl. az alábbi idézetek jeleznek, illetve szerzőik képviselnek:

„...az idegentől (ti. az idegen nyelvi hatástól) való ódzkodás alighanem ősi ösztöneinkhez tartozik. Ezt az archaikus ösztönt használják ki a különböző idegengyűlölő és fajgyűlölő ideológiák is...”²³ vagy: „A nyelv változása demokratikus folyamat és ez jól is van így.”²⁴ Nem lenne könnyű eldönteni, melyik a méltatlanabb tudós értelmiségiekhez: a nyelvművelés és a fajvédelem hasonlítása, vagy a nyelvi változás és a demokrácia összekeverése.

Megjegyzendő, hogy a nyelvtörvény-ellenesség a nyelvművelők körében sem ritka; idézetünk egyúttal az egyik indítékra is rávilágít:

„Néhány ország – pl. Franciaország és Szlovákia – nyelvtörvénnyel próbál védekezni a jenkizálódás ellen. Ez elvben nem volna rossz, én azonban mégsem ajánlom, mégpedig azért, mert az ismét említett egyik nyelvtörvénynek, a szlovákianak a hatására, amely a Szlovákiában élő magyar nemzetiséget rendkívül hátrányos és méltatlan helyzetbe hozta; újabban már magának a nyelvtörvény szónak is meglehetősen rossz a csengése.”²⁵

²² Ugyanott. Úgy tűnik, arról a konferenciáról van szó, melynek a nyelvtörvényről szóló szekcióján magam is részt vettem. Nos, szó sem volt a föntiekről, vagy ha mégis elhangzott volna valami hasonló, az nem tükrözi sem a vita lényegét, sem a szellemét.

²³ Nyilatkozat. Élet és Irodalom, 1997. május 9. Aláírta mintegy ötven tudományos minősítéssel rendelkező személy.

²⁴ Ugyanott.

²⁵ Grétsy László: Megnyitó beszéd. XXXI Magyar Nyelv Hete.

Az angol nyelvvel kapcsolatos nézetekre visszatérve: úgy gondolom, hogy általánosságban, tehát egyes nyelvektől, kultúráktól és nyelvi-kulturális-társadalmi helyzetektől elvonatkoztatva nem lehet érdemben nyelvművelésről és nyelvtörvényről beszélni.

Mindenképpen meg kell különböztetnünk az angol szerepét a világ legtöbb más nyelvétől, mert helyzete különleges. Világszerte főszerepe van a nemzetközi kommunikációban, és ennek súlya manapság is folytonosan növekszik. Mivel az egész világon elterjedt, az angol nyelv mindenkié, azaz nincs „tulajdonosa” abban az értelemben, ahogyan a magyarság a magáénak tudhatja a magyar nyelvet. Mely utóbbit persze megtanulhat és használhat más is, de attól még egyértelműen a magyar értékek hordozója és ugyanakkor annak szerves része marad, a nemzeti hovatartozás szimbóluma, az azonosságtudat kifejezője; nemcsak kommunikációs eszköz és közeg, hanem érzelmi kötődés, nemzeti kincs is; lehet hogy egyesek szerint idejémtúlt, szerintem azonban változatlanul érvényes – és angolra lefordíthatatlan - megfogalmazás szerint **édes anyanyelvünk**.

Hasonló funkciókat tölthetnek be más, főként kisebb nemzeti nyelvek is – gondoljunk az első fejezetben tárgyalt afrikánsz nyelvre – az angolra azonban mindez alig vagy egyáltalán nem jellemző. Ötszáz évvel ezelőtt, amikor használata még a brit szigetekre, illetve azoknak is csupán egy részére korlátozódott, nem létezett a mai értelemben vett nemzeti tudat vagy identitás. Amikorra viszont kialakult, az angol nyelv már több (független vagy azóta függetlenedett) ország hivatalos nyelve volt. Körülbelül annyira az amerikaiaké vagy a kanadaiaké, mint az angoloké; annyira az ausztráloké, mint az íreké, az új-zélandiaké, vagy a skótoké; lehetne folytatni a felsorolást. (Bonyolítja a helyzetet, hogy legalább két hivatalos – a brit és az amerikai – továbbá egy sor egyéb nyelvváltozat létezik.) Az angol nyelv „hazai pályán”, vagyis a hagyományosan angolszász országokban is csak igen lazán kötődik a nemzeti tudathoz, és csak kis részben kifejezője annak; az angolt nem anyanyelvként használó személyek és közösségek esetében pedig nyilvánvalóan még ennyiről sem beszélhetünk. Nem véletlen, hogy angol nyelven és az angol nyelvben alig létezik nyelvművelés.²⁶

Nincs cél, irány, koncepció a nyelv jövőjét illetően. Aki a kérdésben néha mégis megszólal, az jó szándékú, de többnyire képzetlen amatőr. A mai amerikai nyelvészek nem foglalkoznak nyelvhelyességi kérdésekkel. Ennek megfelelően az angol nyelv szabadon burjánzik. Nem fenyegeti az idegen szavak özöne, az már régen és több hullámban előntötte. Az angolban szinte alig van súlya az idegen szó fogalmának. Igaz, alaktanilag is az egyik legalkalmasabb nyelv a könnyű szóátvételtre. Még a magyarból is vett át szavakat, ha nem is olyan sokat, mint tucatnyi más nyelvekből.²⁷

És lehet, hogy jól is van így. Nem károsul semmilyen nemzeti tudat, nem vész el nemzeti kincs, nem létezik egyetlen olyan nemzet, melyet segítségével lehetne vagy kellene azonosítani, jellemezni, netán összetartani.

²⁶ A kevés kivételt képező amerikai nyelvművelő szervezetek közül mindenképpen megemlítendő a (már megszűnt) Simplified Spelling Board, amely azonban nevéhez híven főként helyesírási kérdésekkel foglalkozott.

²⁷ A bíró szót föltalálója után pl. a legnagyobb természetességgel használják (bájrónak ejtve) golyóstoll értelemben az angolok (Amerikában és másutt: ball-point pen), sokan anélkül, hogy firtatnák vagy egyáltalán érzékelnék idegen eredetét.

Nyilvánvaló tehát, hogy az angol nyelv(használat) példáját nem lehet „egy az egyben” a saját helyzetünkre alkalmazni. A magyar identitás fönntartásában döntő szerepet játszó magyar nyelv már régen nem létezne mai teljességében és funkciójában, ha védelme és fejlesztése érdekében évszázadok óta nem tették volna a legkülönbözőbb erőfeszítéseket – a nyelvújítástól kezdve az anyanyelvi konferenciáig.

A mindennek fölfogásom szerint részét képező nyelvtörvényről pedig végezetül annyit: anélkül természetesen, hogy önmagában bármiféle „megoldást” hozhatna, hozzájárulhat a magyar nyelv fejlődési útjának egyengetéséhez vagy más szóval a mindenképpen bekövetkező – nyelvi változások helyes irányban tartásához. Tudom, hogy itt a kritikus szó a „helyes”, mert – fülemben hallok az ellentétes véleményűek számonkérését – ki mondja meg, mi a helyes?

Egyetértek. Nem könnyű. Viszonylagos is. De ettől még létezik, és törekednünk kell, amikor csak lehet, a meghatározására, vagy legalábbis a körülírására – lehetőleg szakszerű és civilizált hangnemű vitákban.

Ebben a tanulmányban szándékosan kerültem a közvetlenül külpolitikai és diplomáciai kérdéseket vagy vonatkozásokat. Bárki jogosan fölteheti azonban az alábbi kérdést; ezért, mintegy keretet képezve a bevezetővel, magam is fölteszem: mi köze mindennek az integrációhoz, azaz esetünkben és konkrétan Magyarország EU-csatlakozásához?

A válasz: nagyon is sok.

A csatlakozási tárgyalások kezdetének idején járta egy mondás, mely valahogy így hangzott: „Emelt fővel kell mennünk Európába. Európának nem szervilis és zavarodott, hanem identitásában és értékrendszerében szilárd, önmaga érdekeit képviselni képes új tagokra van szüksége.”

Nos, ezt ma is elmondhatjuk, pontosabban: remélhetjük, mert nem annyira Európa, hanem inkább a saját elképzelésünk fogalmazódik meg benne. Egy évtizede követvén a folyamatot és a különböző EU-tagoknak a tagjelöltekkel szemben tanúsított viselkedését, ma már nem lennének annyira biztos a második mondat száz százalékos érvényességében.

Annál inkább az elsőben. Vagyis azt gondolom: az „emelt fő” szükséges és érvényes, de nem elsősorban külső elvárásaként, hanem belső, önmagunk elé állított-állítandó követelményként.

Meggyőződésem szerint ugyanis, melyet alátámasztanak az eddigi tárgyalások során fölsejlt előjelek, az az ország és nép fogja egyértelműen és rövid időn belül élvezni a tagság előnyeit, amelynek nemcsak gazdasági, hanem kollektív tudati, értékrendszer- és identitásbeli viszonyai is rendben vannak. Egy sodródó, kollektív tudatában (beleértve a nyelvi tudatot is!) elbizonytalanodott, érdekeit szem elől tévesztett nép-ország főképpen a csatlakozás (egyébként is mindenképpen várható) hátrányaival fog elsősorban szembesülni, és nem, vagy alig lesz képes megfelelni az uniós követelményeknek.

Nyelvünk, valamint használati körének gyarapodása és megmaradása hosszabb távon ugyanolyan érdekünk, mint például a gazdasági fölzárkózás. Számunkra ezért a

nyelv, a kultúra, a politika és az integráció minden fõnt tárgyalt és nem tárgyalt összefüggése továbbra is fontos elméleti és gyakorlati kérdés.

**POLITIKA MIKSZÁTH REGÉNYEIBEN ÉS NOVELLÁIBAN
A TÖRVÉNYHOZÓI-VÉGREHAJTÓ HATALOM A XIX. SZÁZADBAN**

Mikszáth Kálmán (1847-1910) írói pályája az 1870-es években indult. Még az első pesti tartózkodása alatt két novellás kötetet jelentetett meg *Elbeszélések* címmel, amelyeknek akkor semmilyen visszhangjuk nem volt. A következő évtizedben kezdett novellákat írni (*A jó palócok* és *Tót atyafiak*, 1882), amelyek országos hírnevet szereztek neki.¹

Ugyanezen évtized második felétől fő témájává a *dzsentr*i ábrázolása válik; annak is két típusát – az “úri Don Quijote”-t² és az “úri svihák”-ot – vizsgálta. A *Beszterce ostromában* és a *Gavallérok* című kisregényében az elsőt állította középpontba; a második típus alakja legkidolgozottabban A *Noszty fiú esete Tóth Marival*³ című regényben található meg.

Kései pályaszakaszában történelmi regényeket is írt, ilyen a *Különös házasság és A fekete város*. Legutolsó éveiben világképe egyre pesszimistábbá vált – mint kormánypárti országgyűlési képviselő román többségű választókerületet képviselt; a *nemzetiségi* problémát megoldhatatlannak látta –, amely szépirodalmi alkotásaiban is megfigyelhető. Közülük a *Fili és A sipsirica* emelkedik ki.

Dolgozatom témáját történelmi regényeinek, illetve novelláinak egy sajátos újraolvasata képezi, amelyben a fennálló kor, jelen esetben a XIX. századi magyar politikai berendezkedést, azon belül is a törvényhozói-végrehajtói hatalomban való részvétel, a mandátumhoz jutás lehetőségét kívánom bemutatni. Ennek gerincét a *Két választás Magyarországon*⁴, illetve A Noszty Fiú este Tóth Marival című regény alkotja.

Az első két idézet, mely dolgozatom mottójául is szolgálhat, a következő: „Mert a politikai svihák rosszabb a kígyónál. A kígyó, bárhogy vagdalják össze diribdarabra, él mindaddig, míg a napvilág rásüt, a politikai svihák pedig bármily ép legyen, csak addig él, míg a nap rá nem világít.” (Mikszáth 1972:11. p.)

„A tudatlan ember ne vállaljon megyei hivatalt.” (Mikszáth 1984:277. p.)

A politikához szimat kell, punktum⁵

Mikszáth Két választás Magyarországon című írása két részből áll,⁶ s azt kívánja bemutatni, hogyan juthat a dzsentr politikai mandátumhoz. Ennek két módja van egy

¹ Ezt a két kötetet az irodalomtörténet Mikszáth legjobb alkotásaiként tartja számon. A történetek középpontjában 1-1 anekdota áll legtöbbször; hangnemek ironikus vagy elégikus.

² A dzsentr ezen típusa nem elősködő, legtöbbször valamilyen kis tisztviselő, hivatali munkából él. Jellemzője továbbá, hogy saját korába nem tud beilleszkedni, nosztalgikusan gondol vissza a régi időkre. Mikszáth ezeket az alakokat megértéssel kezeli, nem mond róluk éles kritikát. Ezzel szemben a másik, elősködő társadalmi típust maximálisan elítéli.

³ Mikszáth Kálmán: A Noszty fiú esete Tóth Marival. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984:448 p., a továbbiakban Mikszáth 1984.

⁴ Mikszáth Kálmán: Két választás Magyarországon. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1972:167 p., a továbbiakban Mikszáth 1972.

⁵ Mikszáth Kálmán: Az öregek. In: *Boldog Nógrád vármegyeiek! Elbeszélések*. Szerk.: Praznovszky Mihály. Mikszáth Kiadói Kft. Salgótarján, 1990:84. p.

Mikszáth Két választás Magyarországon című írása két részből áll,⁶ s azt kívánja bemutatni, hogyan juthat a dzsentri politikai mandátumhoz. Ennek két módja van egy olyan korban, amikor „... már semmi se a szolgabíró. A viceispán se nagy úr már. Sőt a képviselői pozíció is besüppedt, mint a kis tűznél sült pampuska. Az Isten verje meg az országgyűlést, sok jó nemesi birtokot felfalt, mint a fekete posztóval bevont országokban sok szüzet a sárkány.” (Mikszáth 1972:13. p.)

A mandátumhoz jutás egyik lehetősége a következő: „— Egyszerűen beíratod magad a szabadelvű klubba, aztán elkéred a végrehajtó bizottságtól a borontói kerületet, illetőleg jó előre bejelentetted a miniszterelnöknek, hogy ott óhajtasz föllépni.

— Hátha nem adják ide?

— A kerületet? Dehogynem. Megörlnek neki. Podmaniczky a nyakadba borul: „Édes barátom, csak menjen, menjen.” Mert az nehéz kerület, amelyikben most is egy ellenzéki ember ül. A nehéz kerületeket pedig olyan közömbösen osztogatják a pártban, mintha egy-egy csillagot kérne el a mennyboltról tőlük az ember, azt mondják: „Jól van, legyen a tied.” Ijesztgetni fognak, sőt a szemedbe is nevetnek, de te rájuk se hederíts, mindig csak azt mondd: „Nekem az a kerület kell, a macska fél, de én nem; ott fogok föllépni.” (Mikszáth 1972:63. p.)

A miniszterelnök úrral való találkozás-tárgyalás a törvényhozó testületbe-jutás feltétele: „A hatalmas úrhoz nehéz volt akkor bejutni. A tágas, barnabőr-foteles terem, ahol közönségesen a minisztertanácsokat tartják az ovál alakú asztal körül, most úgy nézett ki, mint egy nagy műhely, ahol szanaszét nyüzsög a nyersanyag, melyből a jövő országgyűlést szabja ki a mester, aki egyenkint ereszti maga elé a matériát a belső szobába.

Minden oly komor és szomorú most itt. Csak a fekete márványkandallóban pislog vidáman egy kis tűz. Főispánok, volt képviselők ülnek, járnak-kelnek, várakoznak csöndesen, szótlantul, mint az árnyak. Mindenkinek kedélyén ül valami sötét sejtelem, a bizonytalanság borongása. Élők és halottak járnak itt összekeverve. És egyik sem tudja, hogy ő melyik a kettő közül. Heute roth, morgen todt. A levegő, mely itt olyan üde, olyan éles és finom máskor, most nyomasztó, elálmosító és nehéz. A hatalmas miniszterelnökök kardmarkolatjukat fogva, ridegen néznek le a falakról, mintha szemrehányást tenne az egyik: „Ti csináltátok a palotaforradalmat, he!” Mintha gúnyosan vigyorogna a másik: „Ide jöttetek, ti zérusok... Hehehe, ti zérusok!”

A belső szoba ajtaja megnyílik néha-néha... egy-egy alak kilép (vígan vagy szomorúan), és egy másik surran be a lajstrom szerint. Elöl a főispánok mennek be, mert ők most viselősek, némelyik hat, nyolc, sőt több embert is jelent...

A titkár suttogva figyelmezteti a kilépőket és belépőket, hogy ne fogjanak az ajtónál kezét, és ne búcsúzzanak:

— Öexcellenciájának e másodpercekre is szüksége van.

⁶ Az első választás története. Nagyságos Katángy Menyhért képviselő úr viszontagságos élete, kalandjai, szerencsétlensége és szerencséje, illetve A második választás története. A körvélyesi csíny.

Az ajtó bezáródik, egy embert újra benyelt, de azért az előszobából sohase fogynak, csak örökké szaporodnak.

Minden itt van, mint a Noé bárkájában, csakhogy az állatok kevélyebbek; azok nem mentek magoktól ajánlkozni (Noé szólította be az *alkalmas példányokat*). Itt vannak az ismeretlenek, mindenik egy kérdőjel, a hű mamelukok, a megtért juhok és a farkasok, kik a fogaikat vicsorgatták öt évig; szegény farkasok, most szalonkabátot húztak, megberetváltak, szépen elválasztották az üstöküket, és mosolyogva járul egyik-másik a titkárhoz:

— Hányan vannak még előttem fölírva?

Nincs többé sárga-fekete kardbojt, se kvóta, se szoldateszka, se kamarilla, csak egy kérdés van a mindenségben, hogy hányan vannak még előtte (a farkas előtt) fölírva, és hogy milyen hangulatban van a kegyelmes úr?

Koronkint hírek szivárognak ki a belső szoba misztikus világából: — A kegyelmes úr ma jókedvű.

S erre minden megváltozik. A nap kisüt odakünn, s vidáman nyalogatja a megizzadt ablaktáblákat (mert ködös, csípős idő volt az imént), a minisztertanácsi asztal bronz hamutartóján nevetve pislog egy letett szivarcsutka a tűzszemével: Hahaha! A kegyelmes úr jókedvű. S bent a kandallóban igazi táncot járnak a milliárd apró kis szikrák, azt pattogva: „Öexcellenciája jó kedélyben van!” (Mikszáth 1972:128-129. p.)

A parlamentbe bejutás másik módja:

„— ... Legjobb lesz neked, ha nyugton ülsz otthon, nem bocsátkozol hiábavaló költséges kalandokba és vársz...

— Mire?

— Például a fekete zászlókra.

Katánghy a fejét rázta. A ház nagyon fiatal, túlságosan fiatal. A halál pedig bizonytalan.” (Mikszáth 1972:131. p.)

Az sem okoz problémát, ha valaki, mint például Katánghy Menyhért elhagyja pártját, majd visszatér a szabadelvűekhez: „Ő is a megtért juhok közé tartozik, akikről meg van írva, hogy jobban örül nekik a pásztor, mint az egész nyájnak. A nevezetes államférfiú ugyanis az egyházpolitika miatt hagyta el a szabadelvű tábor (azt állítja, hogy a felesége kedvéért), és a pártonkívüliek pártjához csatlakozott. Amint azonban előtérbe lépett a „lenni vagy nem lenni” kérdése, visszasompolygott a régi bástyák közé.” (Mikszáth 1972:130. p.)

Nemcsak az országgyűlési mandátumok kérdése ilyen. Bontó vármegye főispáni tisztsége például a parlament folyosóján dőlt el, a miniszterelnök és Noszty Pál országgyűlési képviselő közötti beszélgetésben:

„— Nos, hát ki az a te jelölted! ... Add elő, Pál úr, de hamar, mert engem mindjárt beharangoz az elnök.

— Báró Kopereczky Izrael.

— Ugyan eredj – pattant fel a miniszterelnök –, azt mondják, nagy számár.

— Ne adj a mendemondákra – felelte sértődve. – Hisz még itt (valami nagy embert keresett az elméjében) Bismarckra is azt mondanák, hogy számár, ha nálunk pályázna valami állásra.

— No, ami igaz, az igaz. Hát ki, mi voltaképpen ez a báró Kopereczky? Van vagyona?

— Övé a krapecsi uradalom.

— De az nem Bontó vármegyében fekszik. Mi nexusa van Bontóban?

— Az én rokonaim, a Nosztyak, a Horthok és Ragányosok, Leviczkyek és Homlódyak.

— Úgy, neked is rokonod?

— Vőm.

A miniszterelnök kedélyesen a vállára borult.

Ej no, bocsáss meg, bruder, de bizony Isten nem tudtam. Szeretnék a nyelvemre ütni. De ugye nem apprehendálsz? Ki lesz nevezve, punktum. Kinevezem neked ab invisis. No, ugye, jó lesz? (Kedélyesen a tenyerébe csapott.) Végeztünk, amen.” ... A miniszterelnök a parlamenti csengettyűszóra „sietve tűnt el a folyosón, eldobva cigarettáját, éppen olyan könnyedén, mint egy főispánt.” (Mikszáth 1984:45-46. p.)

Milyen is az a magyar dzsentrí, amelyről Mikszáth olyan éles kritikát fogalmaz meg, Katángy alakján keresztül?

Katángy Menyhért „Lefutotta azt a karriert, amit a dzsentríember rendszeren, az összes fokozásokkal. Először bízott önmagában, azután a földben, hogy hátha az hozna valami veszett nagy termést, azután a zsidóban, aki kölcsönt ad, s csak miután már a zsidó meg nem emberelte, fordult vallásos hitével az Istenhez. Az Istentől remélt mindent. Hiszen azt mondja a szentírás, hogy ott jelenik Ő meg, ahol legnagyobb a veszedelem.” (Mikszáth 1972:21-22. p.)

Katángy Menyhért mellett Noszty Ferenc is tipikus képviselője az úri sviháknak:

„Én úgy tudom, hogy a közönséges életben az a logikai sorrend – vélte a főispán –, először keres az ember állást, azután asszonyt az állás szerint. ... Az csak nálatok, tót uraknál van meg, hogy előbb valami kenyérbe, többnyire állami kenyérbe ültök és ha az megvan, asszonyt hoztok rá, gyermekeitek lesznek, akik ismét állami jászolhoz jutnak, s ez így megy folyton-folyvást, míg csak a címerpajzst lefelé nem fordítják; nálunk, magyar uraknál megfordul a dolog, nekünk az asszony hozza a pénzt és a hivatal elviszi; nálatok a hivatal a bevétel, az asszony a kiadás.” (Mikszáth 1984:146. p.)

„Ferinek a felesége kell, hogy vagyont hozzon. Nincs abban semmi szégyenletes. A kard és a karikagyűrű hozták a domíniumokat azelőtt. A kard már a kutyáé. Az ember legfeljebb penzionált generális lehet vele hatvanéves korában. A kardot, mint vagyonszerzőt, kicsavarták kezünkéből az idők, de a karikagyűrű még megmaradt.” (Mikszáth 1984:146. p.)

A következő néhány bekezdésben a Noszty-Ragányos családot kívánom bemutatni, mint az ősi családok egyikét. „Bontóvárnak voltaképpen a Ragányosok⁷ az ős földesurai, valaha minden az övék volt itt s most is ők a legelőkelőbb emberek. ... Kétségkívül Ragányosék voltak a legelőkelőbb társaság. A Nosztyak, Horthok, Ragányosok, Homlódyak képezték a megye krémjét, emberemlékezet óta ők uralkodnak a megyében. S a társadalmi életben is az a törvény, az a divat, amit ők kezdeményeznek.” (Mikszáth 1984:111-112. p.)

„Már akkor tele volt a ház rokonokkal. Ezek még a régimódi urakból valók. Nem hagyják az elesetteiket hidegvérűen elpusztulni, mint a maiak. Mindig akkor röffentek össze, ha valami baj történt, ami tiszteletre méltó vonás volt bennük – ezért is uralkodhattak nemzedékről nemzedékre a megyében. Mert minden hatalom a tisztesség valamely forrásából ered.” (Mikszáth 1984:375. p.)

„Ezek a családok erősen zárt kört képeznek s idegen ritkán jut be ide. Az asszonyaik majdnem kivétel nélkül szépek és disztिंगváltak, a férfiak pedig rendszerint cs. kir. kamarások. Ez alól csak Noszty Pál képezett kivételt, akit kezdetől fogva politikusnak szántak, minél fogva nem folyamodta meg az arany kulcsot, mert a politikában nem használ; a nép szívéhez nem kulcs, vagy ha kulcs, hát nem nyílik vele, csak elzáródik.” (Mikszáth 1984:112. p.)

„A Nosztyak nagy urak, templomok patrónusai. Hatalmas középületek, romban heverő várfalak beszélnek róluk a köztermekben felfüggesztett ősi arcképek, buzogányos, páncélos lovagok viselik azt a nevet.” (Mikszáth 1984:294. p.)

„..., csak az az igazi úr, aki a kezével is meg tudja a kenyerét keresni, nemcsak az eszével, mert annak két domíniuma van.” (Mikszáth 1984:338. p.)

Noszty Ferinek „Mennyi természetes esze van! Milyen okosan fejezi ki magát. De hiszen, ember lesz ebből. Különb, mint az apja. Őt kell országgyűlésre küldeni, nem az öreget. Lesz még abból miniszter is és legyen, mert azelőtt mindig voltak a kabinetben földieink, addig volt jó dolgunk, de befellegzett már azóta a szegény hazának (vagyis nem kap a nemes város semmit) stb.” (Mikszáth 1984:348. p.)

A méltóságos úr kifejezés a családi csontoknak szól, Noszty Ferenc a tekintetes úr kifejezést is elegendőnek tartaná, bár úgy érzi, arra sem szolgált rá. Erre jön a válasz: „Ne resteld! Mit restelled? Vármegye kenyerét az kapja, aki marja. Én se restelném, ha én húztam volna ki alólad a gyékényt, hát punktum. Csak egyet ismerj el, brüderkám, hogy huncut a német. Amiért viszont én elismerem, hogy az a jó, mert ha a német nem volna huncut, nem tudnánk kire haragudni s anélkül rég belénk penészedett volna a nemzeti virtus.” (Mikszáth 1984:314. p.)

„Az öröklött vagyon rendszerint göggel jár, a szerzett vagyon bizonyos alázatossággal, bizonyos bocsánatkérés-félével az emberiség iránt, mely elől a tejfölt leszedte. Innen van az, hogy a parvenük humánusabb, mint a született nagyurak. Ezek a

⁷ Ragányos Tivadar anyja Noszty Pál testvére.

külső csillogásra költenek, azok a szerencséjük nyomán keletkező irigység tompítására.” (Mikszáth 1984:332. p.)

Ezek után nézzük meg konkrétan, mit tehet egy város jelöltje megválasztásáért, illetve meg nem választásáért, ismét Katánghy Memyhért példáján keresztül. Melyek a korteskedés eszközei?

Először is a népet földre lehet vezetni, s így új jelölt állítására nyílik lehetőség: „Olyan szóbeszéddek is fölmerültek, hogy ott fõn van nagy baj, hogy a mamelukok megharagudtak az országgyűlés fölsozlatásáért, összegyűlnek, lázonganak, és le akarják csapni a kormányt.

— Ostobaság! — mondá az öreg Prokes Mihály, az írnek — saját gyerekei rúgásától még egy anya se halt meg.

Még jobban megélenkült a nemes városka másnap, mind künn ácsorgott a lakossága az utcákon, mintha ünnep lenne, délután pedig egyik része ott gyülekezett a városházán, a másik rész pedig, amelyiknek *nem pénz a szava*, kivonult az indóházhoz polgármester-váróba.” (Mikszáth 1972:138. p.)

A korábbi jelölt megbuktatásával a polgármester⁸ egy egyszerű ködkép-jövõ felvázolásával átmenetileg jelöltté válhat: „Magyarországra nagy és válságos idõk következnek, s városunk jövõje a következõ országgyűléstõl függ. Oly nagyszabású tervei vannak készülõben, melyek városunk léte és nem léte, megsemmisülése vagy pedig hatalmas felvirágzása fölött döntenek. Látom lelki szememmel közönséges, kihalt faluvá törpülni szeretett Körtvéyesünket az egyik oldalon, és látom a másikon a márványos palotákat, melyek kacéran nézegetik magukat a Kemese hajókkal átbarázdált tükreben. (Zajos éljenzés.) Arról van ugyanis szó, hogy a Kemese folyam hajózhatóvá tétessék, s ez esetben nem nehéz kiszínezni a messze jövõ képébõl azon részt, mely könnyen valósággá lesz, habár talán csak akkor, midõn a mi csontjaink már rég a temetõben porladoznak az apáinké mellett. Azt a részt, hogy a Tudás tava mellett, hol most a vityillók állanak, tündér kéjlakok fognak õvezni egy világfürdõt. (Általános tetszés.) Más megoldandó kérdések is vannak, de ezekhez kemény, tapasztalt emberünk kell, hogy a gáton álljon, nyitott szemekkel és erõs szeretetével a talajnak, melyen a bölcsõnk ringott. ... Tisztelt polgártársaim. Öt nap múlva lesz a képviselõválasztás, és nekünk van jelöltünk, derék, jellemes férfiú, szép tehetségekkel. Öt mi már kijelöltük, elfogadtuk. De azt mondják Róma bölcsei: Necessitas frangit legem. A szokás szent – de a törvény még szentebb. És még a törvényt is összetõri a szükség. A szükség a legnagyobb úr. A szükség pedig azt követeli ezúttal, hogy törjük össze a szokást. [...] A szokás az, hogy akit az értekezlet kijelöl, amellet meg is marad, ámbátor az az értekezlet, mely Kovinyit jelölte, nem volt egészen szabályszerû, magam sem voltam rá

⁸ A polgármesterekrõl és a városokról általában: „Olyan nehéz volt Rõszkey Körtvéyesnek, hogy szuszogni se tudtak miatta. Honnan nyerte e nagy súlyt a királyi tanácsos úr, isten tudja. Minden kisvárosban van egy ilyen hatalom. S ez a hatalom többnyire úgy képzõdik, mint a kígyó fején az úgynevezett *kígyókõ* – a többi kígyók nyálától. ... Szóval, mihelyt kiteszi a lábát a polgármester a városból, mindjárt elszabadul minden kártékony szenedély.” (Mikszáth 1972:135-136. p.)

„Egy régi pere van Körtvéyesnek az aerariummal a rihóci erdõ miatt; ámbátor hiszen minden magyar városnak van valami póre, talán csak azért, hogy legyen várnivalója a jövendõktõl. Hogy ne a saját erejében kelljen hinnie, hanem a bírák bölcsességében.” (Mikszáth 1972: 137. p.)

meghíva, és nem vettem benne részt, de ha százszor szabályszerű lett volna is (...), Kovinyi nekünk most nem elegendő. [...] Hanem tudok egy embert – folytatá ellágyultan –, aki egyik lábával a sír szélén, kész magát öreg napjaira kitépni családja karjaiból, itt hagyni mindenét és odaállni, ahová e bekövetkező nehéz időkben a város iránti szeretet és a kötelesség parancsolja. Ez az ember, tisztelt polgártársaim – ... – Én, Röskey Pál. [...] Ha csak egy ember is van, aki engem nem akar – mondá harsányan és vészjóslóan –, emelje fel a szavát, és én itthon maradok.” (Mikszáth 1972:141-142-143. p.)

Röskey Pál távozása a polgármesteri székből (?): „E jeles férfinak távozása arról a helyről, amelyet érdemeket érdemekre halmozva betölt, nagy csapás volna a városra. Ez őt [a főispánt] megijeszti, sőt elveszi a kedvét a további munkálkodástól. Hiszen persze, képviselőnek se találhatnánk különbet Röskeynél, de végre is, hogy ki a képviselő, szinte közömbös. Egy szavazat nem számít odafönn. Képviselőnek mindenki jó. Maholnap tele lesz a ház zsidó fiskálisokkal, akkor azután megeheti a kutya.” (Mikszáth 1972:154. p.)

Állítólagos ellenszegülés a kormány döntésével szemben, hogy Körtvélyesi első embere legyen a követ: „Hiszen kívánja a kormány, de mi végre se vagyunk mi a kormány lakásai.” (Mikszáth 1972:155. p.)

A politikai pálfordulásokat a választás jelmondatai is követik:

„Vinum vini,
Vivat Kovini!” (Mikszáth 1972:121. p.)

„Voluntas Dei:
Vivat Röskey” (Mikszáth 1972:148. p.)

„Ne menj Budapestre, jó Röskey bácsi
Bár leng a sok zászló,
Ne menj föl, ne légy városoddal
Könnyelműen játszó.” (Mikszáth 1972:158-159. p.)

Mikszáth a politikai beszédekről: „A hatalmas folyamba beledobhatsz egy mázsás követ vagy egy eltépett szünogszárnyat, egyformán föl nem veszi, hömpölyög a medrében tovább-tovább.” (Mikszáth 1972:161. p.)

Kozsehuba Flóris, takarékpénztári igazgató beszéde igen hatásos történelmi-retorikai elemeket tartalmaz a polgármester visszatartására: „Főlemlíté a szónok, hogy a magyarok Árpád vezérlete alatt jöttek be, éspedig éppen most ezer éve; elősorolván nagy részletesen viszontagságaikat, olyanformán látszott konkludálni, hogy talán be se jöttek volna, ha előre tudják, hogy micsoda csapás éri rá ezer évre a pajzsára támaszkodó, ezüst sisakú Pannónia leghűségesebb gyermekét, Körtvélyest, aki árvaságra jut, mert elhagyja az édesatyja [ti. a polgármestere]. Éppen most, az ünnepeken, mikor mindenki örül, éppen most kell Körtvélyesnek gyászt öltenie? – Hozzád fohászodom, magyarok istene – kiáltott föl, megrezegtetve a hangját –, gyere le, és tőlünk elforduló szívét hajlitsd vissza ezen atyának! [...]”

Kozsehuba úr most újra visszakanyarodott őseihez (illetve a mieinkhez), turkálván a történelemben, oly otthonosan, mintha a saját Wertheim-szekrénye lenne; előhozta Szent Lászlót, aki nem akart a keresztes hadak vezére lenni, hanem maradt atyáskodni saját népe fölött. Avagy ki ne hallotta volna hírét I. Bélának, ki midőn eléje tették a király sátorában a kardot és koronát, a kevésbé csillogót, a kardot választotta. Igaz, hogy gyilkos tör villogott a függöny mögött, de vajon nem várnak-e téged is veszélyek, tisztelt barátom, polgármester úr, ha a csillogóbb pályát, a képviselőiséget választod?” (Mikszáth 1972:160. p.)

További eszköz a választási eredmények befolyásolására az értekezletek összehívása: „Nono! Már megint értekezlet? – Igenis megint. Mi volna belőled, magyarom, ha a sok értekezleten, ankéten, választmányi, bizottsági és tudja isten, miféle ülésen ki nem beszélhetnéd magadat, nem panaszkodhatnál, nem lelkesedhetnél?

Az olvasó talán megsokallja, hogy értekezletből értekezletbe hurcolom; szűkbe, tágba, bizalmasba, titkosba – de hát elhinné-e, hogy *élethíven* írok le választást, ha nem állna csupa összejövetelekből és konferenciákból? Hiszen az egész választásnak ez a sok tanácskozás, taktika, ravaszkodás a charm-ja a közönségre nézve, nem maga a győzelem. A megválasztott nagy férfiú többé nem olyan érdekes, mint volt, *félíg már el van használva*; mert a tömegek mindössze kétszer örülnek egy kedvelt embernek: először, amikor *fölemelhetik*, és másodsor, amikor *letaszíthatják*, de ez már csak öt év múlva lesz, vagy még később.” (Mikszáth 1972:158. p.)

A főispán a cél érdekében képes a „tömegek” megmozgatására is: „— Titkár, állítsa ön azonnal össze a város valamennyi szájas emberét, köztük az ipartársulatok elnökeit, habár nem volnának is szájasok, ami azonban nem valószínű, mert akkor nem volnának elnökök.” (Mikszáth 1972:150. p.)

„Ezalatt szépen gyülekeztek a „szájak.” A városházára összehívott értekezlet meghívottai. (Mikszáth 1972:152. p.)

A nem megfelelő tömeg azonban veszélyes is lehet: „A tömegek kiszámíthatatlanok, mert szeszélyesek. ... Egy elképzelt jótulajdonság (ezúttal a rendkívüli emlékezőtehetség látszata) többet ér néha, mint száz meglévő erény.” (Mikszáth 1984:132. p.)

Ha a tömeg, és nem hallgatja meg a beszédet, vagyis „...”, ha a tenger morog, löttek a mandátumnak.” (Mikszáth 1972:166. p.)

„De a népvészély is olyan, mint a puszkapor, csak egyszer lehet vele lőni. ... Az ördög áll itt glédában bizonytalanra. A záptojásokat csak nem őrzik a zsebükben itéletnapig. Uccu, bele kell hajítani valakibe s olyan valaki mindég akad a nagy sokadalomban. Ha más nem, hát a városi rendőr.” (Mikszáth 1984:110-111. p.)

A következő idézet Bontó vármegyéből származik, s jól mutatja, hogy a korteskedésnek semmi nem szab határt: „Jó, jó öcsém, – mondá az [az alispán] –, csak eredj, vegyülj el köztük és gondolj ki valami okos fortélyt, csábíts el egypár embert villásreggelizni, itasd le őket, szóval, mit tudom én ... sapienti pauca, csinálj, amit lehet. A cél szentesíti az eszközöket.” (Mikszáth 1984:266. p.)

A sajtó is jelentős hatást érhet el, akár Körtvélyesen, akár Bontóváron nézzük:
„Nagyszabású volt ezen beszéd, és másnap kalligrafice leírva megküldetett a pesti lapoknak, de ki nem adták, mert intrika és klikkszellem dolgozik mindenütt; nem akarták, hogy a fővárosban szereplő szónokok elhomályosíttassanak.” (Mikszáth 1972:159-160. p.)

„Nem volt kedvező prognosztikon a „Bontói Napló” se, melynek minden sorát figyelmesen olvasták. A fekete betüerdőből hideg szél fújt s gonosz manók vigyorogtak ki. A távozó főispán iránti szeretet és melegség áradt ki a különböző közleményekből. A lemenő napnak üvöltöttek hozsannát. Ejnye, de furcsa magyarok!” (Mikszáth 1984:55. p.)

A főispán elleni agitációhoz számos bizottságot alakítottak. Az idézet zárómondata egyben egy következő dolgozat mottójául is szolgálhat. „Az ellenálló-bizottság annyi mellékrajt eresztett ki a tüntető-bizottság, a romboló-bizottság, a macskazene-bizottság, a hírszolgálati-bizottság, a záptojásgyűjtő-bizottság, a kapituláció-bizottság és más mindenféle nevű és célú albizottságok kiküldésével, hogy az összes kabátos emberek díszes szerepekhez juthattak, részint mint elnökök, alelnökök, igazgató-választmányi tagok, főtitkárok s jegyzők. Nagyon okos dolog volt, mert szerep kell a magyarnak. A szerep tetszik neki. S nem ő viszi a szerepet, hanem a szerep viszi őt.” (Mikszáth 1984:108. p.)

A LAIKUS SZT3SÁG RAYMOND QUENEAU-NÁL

Arról, amit nem tudunk

Szívósan tartja magát a legenda Raymond Queneau apolitikus beállítottságáról. Ha életművének mindegyre gyarapodó feldolgozásaihoz fordulunk, alig találunk cikket vagy tanulmányt arról, hogy mikor miként vélekedett a politikai szféráról. Amint Jacques Rutman Queneau-ról szóló televíziós adásában elhangzott (1983. április 5.-én): Queneau-t nem érdekelte a politika. Eugène Ionesco is azt hangsúlyozta, hogy szerzőnket „apolitikusnak és depolitizálnak” ismerte meg. De Queneau – teszi hozzá az Oulipo-társ Noël Arnaud – „73 éves korában halt meg, alapjában véve elég hosszú élete volt (jóllehet a mi szemünkben túl rövid), s élete során átvergődött a Nagy Háborún, tudott az októberi forradalomról, ismerte a francia kommunista párt születését, a fasizmust, a nácizmust, a második világháborút, a megszállást, az Ellenállást és a korán elillant reményeket. Egy olyan eleven szellem, mint az övé, mely Hegelből táplálkozott, történelmi kora mellett nem halad el úgy, hogy ne látná, ne ütközne vele” (ARNAUD, 1983, 130.). A szándékosan apolitikus magatartás minden bizonnyal érvényes életének utolsó két évtizedére, de elképzelhető-e az a mintegy húsz éves űr, amellyel e tekintetben a szakirodalom zöme az 1930-as évek eleje és az 1950-es évek eleje közötti időben számol? Nem. 1995-ben megjelent könyvében Francine de Martinoir teljes joggal fordítja meg a közhelyes ítéletet: „Queneau soha nem volt közömbös a politikai kérdések iránt” (MARTINOIR, 1995, 120.). Ráadásul a szerző utolsó korszakában megfigyelhető egy erőteljes és sorozatos visszautalás is: 1961-ben megjelenik az 1944-es *Loin de Rueil /Távol Rueil-től/,* 1965-ben a *Les fleurs bleues /A kék virágok/,* 1966-ban napvilágot lát az 1942-ben írott és befejezetlen Mintatörténelem *Une histoire modèle/,* ugyanebben az évben kötetben újra kijön az 1939-es *Un rude hiver /Kemény tél/,* 1973-ban a két világháború közötti esszéket tartalmazó *Le Voyage en Grèce /Utazás Görögországban/,* és utolsó, 1975-ben keletkezett verskötete, a *Morale élémentaire /Elemi erkölcs/* is határozottan visszautal a negyedszázaddal korábbi demokrata virtusokra (az elemi erkölcs azóta a Lehetséges Irodalom Műhelyein belül pedig költői műfajjává vált).

Engem jelenleg az életút egy rövid, de annál intenzívebb szakasza érdekel, az 1937 és 1942 közötti öt esztendő. Ami ezeket az éveket illeti, André Blavier kronologikus összefoglalója igen szűkszavú.

„1937-1939

Szociológiai kollégium (v.ö. Denis Hollier).

1938

Les Enfants du Limon, Gallimard.

R. Q. lektorként belép a *N.R.F. /Nouvelle Revue Française/* olvasószerkesztői bizottságába (első szakvélemény január 19.-én). A Goncourt-nál a *Chiendent /A bökkenő/* elnyeri az idősebb J.-H. Rosny díjat. Találkozás Hemingway-vel ez utóbbinak J. Prévost ellen vívott mérközése alkalmával.

1939

Un rude hiver, Gallimard.

1940

Április-június. Mint tartalékos katonát (májusban Cadoret őrnagy közbenjárására előléptetve tizedesnek) behívják a 24. tartalékos gyalogezredhez Rochesur-Yonba. E város könyvtárából Platónt és Montaigne-t kölcsönöz ki. *Április*. Az *Un rude hiver* megkapja a Népszerű Regények Díját. *Július*. Pihenő és menedék Elie Lascaux-nál (akit Kahnweileren keresztül ismert meg). *.../ Július 20*. Átvezénylik Saint-Astier-be. *Augusztus 22*. „Hazatelepül” Neuilly-be. Tanár a neuilly-i új iskolában, legalábbis az igazgató tanúsítványa szerint. *Október 30*. Kérelmezi alkalmazását a párizsi Elzászi iskolában.

1941

Les Temps mêlés (Geule de Pierre II.), Gallimard.

A N.R.F. sajtóigazolványt állít ki neki. *Január 14-én* a Gallimard kiadó főtítkára lesz. A *Le Désir attrapé par la queue* Leirisnél. *Május 6-án* Queneau megcsinálja a Hagymát. Michel Koher R.Q.-költeményket olvas fel a Raymond Duncan Akadémián (Léon Lemonnier kezdeményezésére).

1942

Pierrot mon ami, Gallimard.

Barátság François Le Lionnais-vel és Noël Arnaud-val, valamint *La main à la plume (?)*” (BLAVIER, 1983, 136-137)

Látszólag forgatagos és termékeny esztendők ezek, kötetekkel, sikerekkel. Ennél azonban jóval több tudható Queneau hétköznapjairól is.

Arról, amit tudunk

Először is tudjuk, hogy 1933 és 1939 között – George Bataille, Jacques Lacan, André Breton, Merleau-Ponty, Pierre Klossowski, André Koyré, Raymond Aron és mások mellett (MACHEREY, 1983, 83.) – látogatta Alexandre Kojève nevezetes Hegel-szemináriumát. Mint már tudjuk, az előadások anyagát Queneau rendezte sajtó alá (KOJEVE, é.n.), és ez számára nem pusztán kiadói munka volt. 1942 júliusa és októbere között részben a Kojève közvetítette hegeli történetfilozófia ihletésére kezdte írni azt a *Mintatörténelem* című befejezetlen értekezését, melyet csak negyedszázaddal később tett közzé (QUENEAU, 1966). És ha máshonnan nem, akkor Kojève 1952-ben a *Critique* folyóiratban megjelent Queneau-tanulmányából tudjuk, hogy három regény, a *Pierrot mon ami* (Barátom, Pierrot, 1943), a *Loin de Rueil* (Távol Rueil-től, 1944) és a *Le dimanche de la vie* (Az élet vasárnapja, 1952) a Bölcsességnek a szemináriumokon oly sokat taglalt minéműségére és a Bölcs alakjának változataira épül. A filozófusi diplomával rendelkező Queneau a minket érdeklő időszakban írta azt a *Filozófusok és bábázkodók* című, frivol hangvételű esszéjét, melynek középpontjában a Luna Parkban a csavargó-bölcs, Pierrot áll (QUENEAU, 1986, 223-238).

Tudjuk továbbá, de csak 1986 óta tudjuk, hogy a vizsgálandó időszakban naplót vezetett. Ami e feljegyzések műfaját illeti, lényegében átellenes párja annak a *journal*

intime-nek, amelynek a szerepét a *Mintatörténelem* vette át: többnyire regisztráló feljegyzéseket ad telefonhívásokról, megbeszélésekről, találkozásokról, beszélgetésekről, olvasmányokról, stb. Például a napló műfajról is szóló 1939. július 16.-i feljegyzés a következő:

„16.-a, vasárnap. Pourville. Eső. Görög /nyelv/.

Érdekel Moré Naplója

Gide Naplója.

1. a napló kitér a regényes önéletrajz elől? Úgy annál jobb.

2. nem olyan könnyű a fontos dolgokat följegyezni. –

Igen keveset ittam (szeszt); eléggé későn feküdtem le (circ. 1 óraker).”

(QUENEAU, 1986, 12-13.)

A szöveg néhány esetben túlmegy az egyszerű rögzítésen, szerepelnek benne például álmlejegyzések, de rövid napi politikai helyzetértékelések is.

E naplóból nem csupán legapróbb életeseményeiről, családi és baráti kapcsolatairól tudunk, de irodalmi tevékenységének részleteiről is. A napló írója feljegyezte, mikor mennyit írt a *Gueule de Pierre* II. részéből, mennyi időre hagyta abba az írást, hogyan várta az *Un rude hiver* /Kemény tél/ című regénye közlését, mikor kezdte el közölni folytatásokban a *Nouvelle Revue Française*, milyen regénytervek fordultak meg a fejében, stb. (A *Nouvelle Revue Française* korabeli szellemi helyzete megérdemel egy rövid beszűrást. A megszálló német csapatok 1940. június 14.-én vonultak be Párizsba. Ezt követően viszonylag gyorsan felállt a német katonai parancsnokság és a német nagykövetség irányítása alatt álló ún. Staffel Propaganda /a Propaganda Abteilung Frankreich/, a cenzúra intézménye. Ami az 1919-ben alapított és igen tekintélyes N.R.F.-et illeti, nem minden alap nélkül tekintették ’elzsidósodott, szabaddkőműves, kommunista jellegűnek’. „Egyszóval, a szellem szabadságát képviselte.” Október elején – több más kiadóval és lappal együtt – néhány napra a Gallimard-t is bezárták, majd a kiadó és a lap újraindult az új idők megfelelő embere, Drieu La Rochelle vezetésével. Az új szerkesztőség első száma 1940. december 9-én jelent meg, utolsó száma 1943 júniusában. Megszűnését senki sem siratta” /MARTINOIR, 1995, 32-36./.) Ráadásul pontosan tudunk olvasmányairól is az adott időszakban. Külön katalógusban Queneau megadta *Az ebben az időszakban olvasott könyvek jegyzékét*, havi bontásban: értékes és tanulságos, a későbbiekben hasznosítandó lista (QUENEAU, 1986, 215-221.).

Végezetül pedig politikafilozófiai nézeteiről is egészen pontosan tudunk 1993 óta. E nézetek korábban csak azokból az esszékből körvonalazódtak, amelyek az 1930-as években és az 1940-es évek elején, főként a *Volontés*-ban jelentek meg, majd összegyűjtve a Gallimard kiadó (Queneau munkahelye) adta ki őket 1973-ban (*Le Voyage en Grèce* /Utazás Görögországban/). A hagyatékban előkerült két kiadatlan, teljesen kész esszé, a *Marxizmus és kereszténység*! és *A FKP: „egy beteg marxizmus”*!, valamint egy 1938 augusztusában összerendezett, legépelt írás, az *Értekezés a Demokrata Erényekről*. A kiadást nyilvánvaló módon hátráltatta, hogy az értekezés rendezett szövegéhez csatlakozik a hagyatékban az a dosszié, amely négy irathalmazt foglal magában: a) kéziratos vázlatok, b) az összerendezett értekezésbe nem átmásolt szövegek, c) /Szabadság, egyenlőség, testvériség/ és d) az *Ellenkiáltvány* (A kommunista kiáltvány polémiája). Mondani sem kell, hogy a dosszié állapota rengeteg

szövegkiadási problémát vetett föl, ez magyarázza a Queneau halála és a szövegkiadás megjelenése között eltelt hosszú időt (QUENEAU, 1993).

Az *Értekezés a Demokrata Erényekről* műfaja ugyanaz, mint a *Mintatörténelemé: számokkal és többnyire rövid cikkel elkülönített aforizmak gyűjteménye*. Már első sorai világossá teszik a szerző viszonyát a politikához és az aktuális politikákhoz, s mintha megerősítenék az „apolitikus” Queneau legendáját.

„1. E könyv célja nem forradalmárok képzése.

Célja valójában túl van minden politikán. Az igazi demokrata csak egy másik világban, egy másik civilizációban élhet, volna képes élni.” (u.o., 59. p.).

Igazat adhatunk Noël Arnaud-nak: „Ha a politika iránti érdeklődés azt jelenti, hogy belépünk egy pártba és tisztséget töltünk be benne (bár a legalacsonyabb fokon), részt veszünk e párt kongresszusain (bár csak megyei szinten), szavazunk valamely indítványra vagy ellene, propagandacikkeket írunk e párt és választási jelöltjei érdekében vagy költeményeket a vezetők dicsőítésére, röviden, ha valamely párt harcosai vagyunk, akkor Queneau-t kétségtelenül „nem érdekelte a politika”, mivel ismereteink szerint ilyesmit soha nem tett volna és nem is tett” (ARNAUD, 1983, 123.). Queneau túl kívánt menni a politikán, ami legalábbis annyit tesz, hogy mögé akart kerülni: kereste a politikai vágyak, vélekedések, hitek nem hitszerű, nem vélekedés-szintű alapjait.

A szöveg olvasásának van egy megkerülhetetlen akadály. Az *Értekezés a Demokrata Erényekről* ugyanis nem csupán szorosán vett textológiai problémák (sorrendiség, szövegváltozatok, kiolvashatóság) miatt maradt sokáig kiadatlan. A sajtó alá rendező, Emmanuel Souchier – éppen a fentiek okán, amiatt, hogy oly sok adat áll rendelkezésünkre Queneau olvasmányairól és személyes kapcsolatairól – remekművet kívánt alkotni a jegyzetekben és a kommentárookban. Egy-egy adagiumszerű, szentenciózus queneau-i kijelentés mögé kis esszét kanyarít, felvonultatva mindent, ami a bizonyos és a valószínű olvasmányokból az adott passzusra vonatkoztatható. Ennek a kibontó, a valószínűsíthető forrás segítségével „megfejtő” eljárásnak természetes következménye az, hogy az *Értekezés* gondolati egységessége feldarabolódik, igen vegyes és gyakran egymásnak ellentmondó forrásokra szakad szét, az általános érvényűnek szánt kijelentések pedig egy-egy szűk, meghatározott kontextusba húzódnak vissza. Tulajdonképpen meg kellene fordítani az olvasás sorrendjét: nem a főszöveg után kellene olvasni a jegyzeteket és a kommentárokat, így jutván azonnali – és filológiaiilag minden bizonnyal helyes – értelmezéshez, hanem előbb végig kell olvasni a kommentárok nagy és vegyes anyagát, hogy láthatóvá válják az a szellemi erőfeszítés, amellyel Queneau ebbe a heterogén anyagba bevitte a többé-kevésbé szigorú fogalmi általánosítást.

Egymást keresztező értelmezések

Úgy látom, a források felől közelítve legalább két, egymástól gyökeresen eltérő értelmezés adható. Hangsúlyozni szeretném, hogy az eszmetörténeti megközelítésen belül ezek az értelmezések megalapozottak és helytállóak, de néhány példán keresztül szeretném megmutatni, hogy egyfelől részlegesek és a szöveg fogalmi általánosságát

leszűkítik, másfelől pedig egymással nem vagy csak igen nehezen hozhatók összhangba, vagyis lényeges koherenciaproblémákat állítanak elő. A queneau-i szellemi magatartás heterogeneitását Emmanuel Souchier a szerzőt azonosító besorolások listájával érzékelteti: „(...) szürrealista vagy militáns trockista, patafizikus vagy oulipós, Guénon olvasója vagy Hegel és Freud alapos ismerője, matematikus és rímzsonglőr..., és mit tudom én, mi még” (QUNENEAU, 1993, 33.). Hogy ebben a zűrzavarban rendet teremtsen, emeli ki a szövegkiadó az előszóban és mindenütt, ahol alkalma van rá, a jegyzetekben is René Guénon hatását, így rajzolva meg – egyébként nem minden alap nélkül – egy misztikus Queneau arcképét.

Az *Értekezés a Demokrata Erényekről* szemlélhető úgy is, mint egy ezoterikus-spirituális kísérlet a világi politika alapfogalmainak transzcendálására. Kétségtelen, hogy Queneau lelkes olvasója volt Guénon tekintélyes mennyiségű és igen széles látókörű műveinek, melyekben a szerző a világvallásokban közös transzcendenset kívánta megtalálni, e közös transzcendens felől értelmezve a keleti és a nyugati világ „sorsát”. A Guénon adta értelmezési keretben az *Értekezés* célja nem kevesebb, mint az „igazi demokrácia” szellemi megalapozása. Az igazi demokrata – idéztük már az *Értekezés* legelső cikkelyét – „csak egy másik világban, egy másik civilizációban élhet”. Úgy tűnik tehát, hogy az „igazi demokráciát” Queneau nem reálpolitikai síkra helyezi, vagy másként fogalmazva, a demokratikus berendezkedést nem a kifejezés megszokott értelmében használja. A 2. cikkely még világosabban beszél: „Végcél: a Béke a Földön – és mindenütt, minden Jóakarátú embernek, és minden ember Jóakarátú lesz. Millenarizmus: Szent Ireneus, Fourier.” Az utalás Lukács II., 13-14. versére világossá teszi, hogy itt nem a (kanti) világbeli örök békéről van szó. A 68. cikkely azonban már nem csupán ’mennyei’, hanem ’evilági’ demokráciáról (és evilági fasizmusról) is beszél: „Igazi demokrácia = paradicsom; közönséges demokrácia = purgatórium; fasizmus = pokol”. A következő, a 69. cikkely látszólag történeti síkra vetíti ki az igazi demokráciát megalapozó értékeket. Guénon alapján, de mindenképpen meglepő módon úgy utal az európai középkorra, mint amely megkísérelte az igazi demokrácia létrehozását:

E korszak „Demokráciája: minden ember egyenlősége Isten előtt,
a Kegyelem szabadsága,
testvériség: a szeretetre alapozott társadalom.

Fegyelem, hierarchia, szigor.”

Ekkor a szabadság, az egyenlőség és a testvériség eszméje mint az igazi (mennyei, égi eredetű, a Földre szállt) demokrácia szentháromsága jelenik meg az értelmezésben. Az ebben a demokráciában megvalósuló társadalmi együttélés ráadásul harmonizál mindazzal, amit Guénonon keresztül a Kelet (Kína, India, az iszlám) követendőként előír. De amikor a 78. cikkelyben azt olvassuk, hogy „(...) minden társadalmi átalakulás célja az egyének boldogsága és nem a megkerülhetetlen gazdasági törvények megvalósítása”, akkor a keleti minták helyett helyesebb az 1783.-i *Az Emberi és Világpolgári Jogok Nyilatkozatára* gondolni: „A társadalom célja a közboldogság”. Az *Értekezés a Demokrata Erényekről* számos olyan elemet tartalmaz, amely nem fér meg a guénon-i gondolkodási keretek között.

Például az *Ellenkiáltvány* egyik helyén felbukkan a nem-cselekvés igazolásának vágya (véltetőleg egy kis Lenin-polémiával): „Tehát mi a teendő? SEMMI”. Ezek az odavetett alig-mondatok Souchier-nál hosszú kommentárt kapnak, s köztük teljesen

érthetetlen módon szerepel egy számunkra Szabó Lőrinc miatt ismerős keleti szöveg is: „Néhány sorral alább – így Souchier – Granet idézi Tchouang tseu-t: „Álmomban egy pillangó vagyok; felébredek és Tchouang tseu vagyok. Ki vagyok én? Tchouang tseu, aki azt álmodja, hogy ő egy pillangó? Egy pillangó, aki az képzeli, hogy ő Tchouang tseu?”; ez az idézet, mint később visszatérünk rá, szinte ugyanezekkel a szavakkal kerül elő a *Kék virágok*ba beiktatott imában (1965). De ezt Queneau 1932 után olvasta Guénon *États multiples de l'Être* című könyve VI. fejezetében, ahol Wieger fordításában szerepel (Éd. Véga, 1984, 42. p.). Megjegyezzük, hogy Guénon kommentárja az „álom állapotáról” különösen jól világítja meg a Tchouang tseu-idézet olvasatát Queneau-nál és általában a *Fleurs bleues* kidolgozását” (QUENEAU, 1993, 215. p.). Igen, Queneau ismerte Dsuang Dszi álom-meséjét és be is dolgozta a *A két virágok* kötetébe az 1960-as évek derekán. Az idézet helye és guénon-i interpretációja akár érdekes is lehet, összehasonlítva Szabó Lőrinc önkomentárjával. Míg Szabó Lőrinc kereszténységellenes indulatoktól vezetettve fordult a kínai filozófia, az *Upanishadok* és a *Bhagavad gita* felé („Én antikrisztianus méregből, ifjúkori dühmaradványokból, de igazságérzetből is elhatároztam, hogy ebben a nyavalyás keresztény Európában, illetve Magyarországon terjeszteni fogom más, nekem tetsző vallásoknak és népi hiedelmeknek az anyagát” /SZABÓ L., 1990, I., 531./), addig az iszlám hitre térő Guénon a világvallások integrációjának szándékával. De ez már messzire vezetne tárgyunktól... Ugyanakkor igaz az is, amit saját verséről Szabó Lőrinc ír: „Ez valami ismeretelméleti költemény” (SZABÓ L., 1990, I., 530.). Miért ne vethetnénk föl, hogy az álom jelensége Queneau-t ismeretelméleti kérdésként érdekelte? Tudjuk, hogy az egyébként asztrológiai sémára és szám-elvre épített első Queneau-regény, a *Le Chiendent* (A bökkenő, 1933) a szerző szerint fordítás, a descartes-i *Értekezés a módszerről* fordítása franciáról franciára, filozófusi beszédmódról argóra. A kötethez írott és kéziratban maradt *Parerga* így fogalmaz: „Naná, ember, mondja Saturnin, én tollal dolgozom... Fordításnak is mondhatnánk. Igen, argóra fordítom az *Értekezés a módszerről*-t. – Hát az meg mi, az *Értekezés a módszerről*?” (idézi SIMMONET, 1983, 44.). Márpedig Descartes-nál - igaz, nem a *Discours*-ban, hanem a *Méditationes de prima philosophia*-ban - ott van a nevezetes *opinio somnii*, a szkeptikus (Pascalnál pyrrhonista) álomargumentum, amely szerint egyetlen pillanatban sem lehetek bizonyos abban, hogy nem álmodom. Emmanuel Souchier a jegyzetekben szerintem ugyanolyan joggal hivatkozhatott volna Descartes-ra is, ahelyett, hogy mindenütt Guénon közvetítését keresné.

Ha a források felől közelítünk, egy másféle, evilági politikai filozófia körvonalai is kibontakoznak előttünk. Itt már nincs szó egy vagy két ismeretrendszer hatásának dominanciájáról, a feldolgozott elgondolások tarkaságát tapasztaljuk Montesquieu-től Leninig. Ha az erényekre épülő közösség laikus szentháromságának, a szabadság, az egyenlőség és a testvériség trinitásának olvasatát kíséreljük meg, előtte nem haszontalan áttekinteni Raymond Queneau közösségképző törekvéseit a Noél Arnaud által „kommunista-demokratának” nevezett periódusban.

Queneau-nak nem csak apolitizmusa volt legendás, de mizantropiája is. Nagyon jellemző, hogy a Queneau-tanítvány Jacques Roubaud-nak a saját embergyűlölete jellemzésére mintegy etalonként rögvest a mestere jut eszébe (ROUBAUD, 1989, 310-311.). A mizantropia természetesen nem akadályozta meg Queneau-t abban, hogy élete során ne csatlakozzék társaságokhoz vagy ő maga ne hozzon létre közösséget. Szempontunkból kevésbé érdekes, hogy élete során folyamatosan szorosabb-lazább kapcsolatot tartott fön a szürrealista mozgalom számos alakjával. Ez számunkra most azért mellőzhető, hiszen e többnyire baráti kapcsolatok a természetüknél fogva nem öltöttek közösségi, institucionális kereteket. A szürrealista mozgalom, közelebbről – Jacques Roubaud elnevezését használva – „a breton-szekta” igen laza társaság volt, ráadásul Queneau 1930-ban nagyon határozottan szakított velük. Szorosabb kötődést jelentettek számára a szerkesztőségek. Röviden felsorolva: főként az antisztálinista Serge Souvarine kommunista-demokrata Köréről és folyóiratáról, a *Kritikáról*, valamint a *Munkáséletéről* /La vie ouvrière/, az 1930-as években pedig a *Társadalomkritikáról* van szó /La critique sociale/; Pierre Monatte-ról, a *Proletárforradalom* /La révolution prolétarienne/ alapítójáról; Alfred Rosnerről, az *Igazság* /Vérité/ alapítójáról, Trockij műveinek legfontosabb francia megjelentetőjéről (1924-ben mindannyiukat kizárják a kommunista pártból). Az ő orientációjuk, kizárásaik, bebörtönzéseik nem csekély politikai tapasztalatot jelentettek az 1920-as évek elejétől az 1930-as évek derekáig Queneau számára. E tapasztalatok ismerete szükséges annak belátásához, hogy az *Értekezés a Demokrata Erények* szövegében miért kap kitüntetett helyet a munkásság történelmi küldetésének kérdése, a reform vagy forradalom elvi alternatívája, a marxi üdvtörténet jelen érvénye („Tudatosan vagy sem, Karl Marx újra akarta írni az Újtestamentumot a 4 Testamentumtól kezdve - ami *A tőke* (a Proletariátus biográfiája) - az *Apostolok cselekedetein* és Szent Pál *Levelein* keresztül egészen az *Apokalipszisig* (ami a *Kommunista Kiáltvány*)” – írta Queneau (QUENEAU, 1993, 145.). (És zárójelben: e tárgykörrel, a fiatal Queneau politikai kötődéseiről máig a legjobb dolgozat Noël Arnaud tanulmánya, a részletek iránt érdeklődő Olvasót először ehhez az íráshoz tanácsolom.)

A legkülönbébb közösségek szerveződésének mikéntje igen érdekelte Queneau-t, és ezen belül is egy sajátos közösségszerveződés. 1940. március 11-én ezt írta naplójában: „Igen nagy érdeklődéssel olvastam a *Recherche d'une Église*-t /Jules Romains-tól – Sz. Cs./ (38/39-ben több alkalommal ábrándoztam arról, hogy belépek a F... M... -be)... A Titkos Társaságok...” (QUENEAU, 1986, 146.). Tehát két éven keresztül fontolgatta olykor, hogy belép a Franc-Maçonnerie-be, a francia szabadkőművesség hagyományos legnagyobb szervezetébe. Egy ilyen lépésre kaphatott ösztönzést Guénontól is, aki több művében foglalkozott az iniciatikus, titkos társaságokkal és ezek belső demokráciájával, de azt biztosan tudjuk, hogy 1936-ban és 1937-ben olvasta Joseph de Maistre két művét, a *Les Soirées de Saint-Petersburg* és a *Du Pape* című könyveket. Naplója függelékéből pedig tudjuk, hogy az *Értekezés a Demokrata Erényekről* írásával párhuzamosan szisztematikusan végigolvasta Jules Romains műveit: 1940 januárjában a *Le 6 octobre*, a *Crime de Quinette*, a *Les amours enfantines*, az *Eros de Paris* és a *Les Superbes*, márciusban a *Les Humbles* és a

Recherche d'une église, áprilisban a *Province*, a *Montée des Périls* és a *Les Pouvoirs*, májusban a *Recours à l'abîme*, a *Mission à Rome*, a *Prélude à Verdun*, a *Verdun* és a *Vorge contre Quinette* került sorra. És egy félreérthetetlen szerző-jel alatt (. * * .) szerepel az *Instruction de l'emploi tactique des Grandes Unités* (QUENEAU, 1986, 218-220.). És mindez nem életrajzi vagy olvasmánytörténeti szempontból fontos: az *Értekezés a Demokrata Erényekről* és az *Ellenkiáltvány* számos helyen említi a Titkos Társaságokat, mindig a Köztársaság laikus szentháromságának társaságában. A 121. cikkely például így beszél: „A Köztársaság Három Gráciája szorosan összetartozik. Nem létezhet Szabadság Egyenlőség, sem Testvériség nélkül. Semmilyen Egyenlőség nem születhet meg Szabadság, sem Testvériség nélkül. Semmilyen Testvériség nem állhat fenn Egyenlőség, sem Szabadság nélkül” (i.m., 98. p.). A Francia Köztársaság e hármas jelszava nem csupán ékítmény középületek oromzatán (QUENEAU, 1993, 108): rájuk épül a republikánus (demokrata) erkölcsiség. Ugyanakkor e hármas jelszó mind a Franc-Maçonnerie, mind a Francia Nagy Oriens jelszava, s már 1848 márciusában Lamartine a szabadkömüvesek javára írta a köztársasági jelszó eredetét (méltán, hiszen a francia forradalom nagy alakjainak legtöbbje kömüves volt). Az *Értekezés a Demokrata Erényekről* 139. cikkelye egészen nyilvánvalóan utal az iniciatikus társaságokra: „A mesterekről és a testvérekről, hogy eljussunk / az Öneszméléshez / a Békéhez / a Szeretethez”, míg más helyek a titkos társaságok szerepéről beszélnek a világi és az igazi demokratikus berendezkedés kiépítésében.

Bár vizsgált időkeretünkön túl van, de a különböző közösségek között feltétlenül említeni kell a Patafizikus Kollégiumot. A hivatalosan Alfred Jarry hagyatékának ápolására létrejött Collège Pataphysique (a „patafizikus” jelző – ’a lehetetlen megoldások tudománya’ – Jarry-tól ered, még 1894-ből) felfogható a szabadkömüves páholyok parodiájának is: tagjai különböző címetek adományoztak egymásnak, melyek megvetették egy bohóckodó hierarchia alapját, önkényes rítusokat vezettek be, a rítusok mellé kellékeket (jól ismert az a fénykép például, amely Queneau-t patafizikus köpenyében ábrázolja, a fekete köpenyen egy tekergőző sárga kígyóval, mely a saját farkába harap). A volt szürrealista és *Értekezésünk* szerzője 1950-ben lépett be a kollégiumba, amely 1960. február 11-én a Transzcendens Szatrapa címet adományozta neki. Mindez azért lényeges, mert tudjuk, hogy az 1960-as évek elején Queneau immár nem társaságot vagy csoportot keresett, hanem maga látott neki közösség szervezésének.

1960. november 24-én az „Igazi gascogne-i” nevű párizsi vendéglő asztalánál létrehozta a mai napig is roppant termékeny társaságot, a Lehetséges Irodalom Műhelyeit (Ouvroirs de Littérature Potentielle). Az Oulipo kezdetben komoly patafizikus kapcsolatokkal rendelkezett, első munkáik a Patafizikus Kollégium Füzeteiben jelentek meg (FOURNEL, 1972, 7-13.), és a François Le Lionnais által írt első két *Kiáltvány* – mint már láttuk – nem nélkülözi a patafizikus tónusokat (BIBLIOTHEQUE, 1987, III-XI.). Idővel azonban bekövetkezett a két csoport gyors és hirtelen eltávolodása egymástól, amely odáig vezetett, hogy az Oulipo később antiszürrealista (és antipatafizikus) társaságként határozta és határozza meg önmagát. Az Oulipo megalapításakor előtérbe kerültek a közösségszervező megfontolások. E matematikusokból és irodalmárokból álló társaság világosan megszövegezte együttműködésük célját, a tevékenység kereteit (például a csoport egy bizonyos állandó létszámát, amely egyszerre teszi lehetővé az egyéni alkotómunkát, de ugyanakkor

biztosítja, hogy a munka nem fullad hangzavarba). Hogy megbízható forrásra hivatkozzam, szeretném az Oulipo-tag Jacques Roubaud-t idézni a queneau-i közösségszervezés néhány megfontolásáról:

„Történelmi okokból egészen nyilvánvaló, hogy a Szürrealista csoport az Oulipo ellentétét alkotja. Hajdanán Raymond Queneau tényleg szürrealista volt. És – mint tudjuk – erőszakosan otthagyta a bretoni szektát. Vitathatatlanul e szerencsétlen példaképen elmélkedve „talált ki” néhány eredeti szabályt (...), jelesül a következőket:

a- Az Oulipo-csoport nem zárt csoport. Kooptálás útján vesz föl új tagokat.

b- Senki nem zárható ki az Oulipóból.

c- Igazolással (ha nincs papír, kutyabajunk) senki nem maradhat távol az Oulipótól, nem szüneteltetheti a részvételét.

d- Ebből következik, hogy ha valaki tagja volt az Oulipónak, az is marad. Ami különösen azt foglalja magában, hogy

d’- Az elhunytak mindig az Oulipo részét alkotják. (Így Luc Étienne, a „Mimile-módszer” társszerzője, a fonetikus palindrom feltalálója; Latis, a szigorú patafizikus; Albert-Marie Schmidt, a tizenhatodik század kutatója; Marcel Duchamp, festő, a RRose SSélavy feltalálója,...).

e- Ez utóbbi szabály túlságosan kényszerítő erejének enyhítésére van egy kivétel (d) alól. Az Oulipo-tagság a következő feltételekkel szüntethető meg: öngyilkossággal, de közjegyző előtt, aki megállapítja, hogy világos végakarata szerint az oulipói öngyilkos elszánta magát az Oulipóból történő kilépésre és arra, hogy e lépéssel visszaszerzi szabadságát az örökkévalóság fennmaradó idejére.” (ROUBAUD, 1995, 109-110.)

Politikáról és regényről

Nehéz, bár nem lehetetlen nem szorosán vett „irodalmi” műnek tekinteni az *Értekezés a Demokrata Erényekről* szövegegyüttesét. Fel kell tennünk tehát a kérdést, van e a vizsgált időszakban Queneau par excellence irodalmi művei és az *Értekezés* között kimutatható kapcsolat? Természetesen igen. Befejezésképp egy olyan helyre szeretném fölhívni a figyelmet, amely az általam ismert Queneau-szakirodalom érdeklődését elkerülte. Valószínűleg azért került el, mert itt a köztársasági erényekről vallott nézetek *negatív* kifejtéséről van szó. Mondhatnánk azt, hogy az *Értekezés* meglehetősen vegyes, koherenciája számos helyen megkérdőjelezhető, a végleges szöveg hiányát pedig a vállalkozás kudarca magyarázza. Keresésről van szó, és csak kevésbé a laikus szentháromság megtalálásáról.

A republikánus erkölcsök mibenlétének kifejtése roppant feladat, ezek hiánya némiképp könnyebb. A *Kemény tél* című regényében Queneau megformált egy irodalmi alakot, egy bizonyos Bernard Lehameau nevű figurát, akit több más mellett a Három Gráciától meg nem érintett politikai hiedelmek meggyőződéses híveként jellemez. „Az *Un rude hiver*-ben könnyen felfedezhető az európai aktualitások visszhangja egy özvegy férfi, Bernard Lehameau történetén keresztül, aki elveszítette a feleségét a Grandes Galeries Normandes tűzvészében és Le Havre-ban jár-kei egy háborús télen, 1917-ben”

(MARTINOIR, 1995, 120.). Az *Un rude hiver* – ez igen lényeges – folytatásokban jelent meg a Nouvelle Revue Française-ben. A regény 1939 elejére már elkészült, s a napló tanúsága szerint eljövendő közlését a folyóirat júliusban már jelezte, amit augusztus 3.-án egy levél megerősített, majd a korrektúra augusztus 9.-én megérkezett, a közlés szeptember közepétől indult meg (QUENEAU, 1986, 15., 22., 24. és 45.). Még majdnem egy évvel azelőtt járunk, hogy Németország megtámadja Franciaországot és 1940. június 14-én a németek bevonulnának Párizsba.

Mielőtt politikai nézeteit mint a köztársasági (demokratikus) erények tagadását, vagyis fasiszta eszméit kifejtené egy fiatalembernek, hősünk, Lehameau megebédel. Queneau részletesen leírja az ebédet: előbb a leves, majd felszolgálták a ragut. „A ragu után Lehameau jobban érezte magát, mert szerette a ragut. A sajt után még jobban érezte magát, mert szerette a sajtot. A calvados után egészen remekül érezte magát. Amélie leszedte az asztalt és elvonult. Lehameu most egészen remekül érezte magát.” Queneau-nál a közvetlen vágykielégítés mechanizmusai között más munkáiban is fontos az étkezés. A közvetlen vágykielégítés állatias tevékenység, és ez egyáltalán nem pejoratív minősítés. A *Pierrot mon ami* két regénybeli jelenetét elemezve Jacques Roubaud erre a következtetésre jut: „Akárhogyan áll is a dolog, Queneau embergyűlölete kiviláglik, ha párhuzamot vonunk (maga a regényszerkezet késztet erre, ha közelebről megnézzük) két „étkezési jelenet” között: az egyikben emberek, a másikban állatok esznek (Pierrot mindkét csoporthoz hozzátartozik, de sem ember, sem állat, inkább angyal); aligha mondhatnánk, hogy a két jelenet csak hasonlít egymásra; pontosan másolják egymást, és az összevetésből megszületik a bizonyosság, az embergyűlölet jele: hogy az állatok nemesebbek és természetesebbek, az emberek közönségesek és aljasok (és ekként természetesekek).” (ROUBAUD, 1989, 311.) Nos, miután az étkekkel eltöltekezett, Lehameau belekortyolt a calvadosba, majd így fordult fiatal barátjához (az alkohol miatt egyre bőbeszédűbbé váló szöveget erősen lerövidítem):

„- Mit gondol Wilson elnök közbelépéséről? A hadviselő felek háborús céljai! Minek ártja bele magát! Meg tudja mondani? Össze akarja kuszálni a térképeket. A hadviselő felek háborús céljait mindenki ismeri. Franciaország vissza akarja hódítani Alsace-Lorraine-t, Németország meg akarja hódítani a világot. Köztünk szólva, be kell vallani, ez utóbbi célban van némi nagyság.

- Nem gondolja, hogy ez kissé túlzás!

- Remélem, hogy nem az, mondja Lehameau (...). Még soha francia embert nem hallott így beszélni? Természetesen az egészet csak magunk közt mondom.

- Természetesen - mondja Frédéric úr.

- Nézze, Frédéric úr, egy dolog van, amit mindennél jobban utálok, és ez a francia köztársaság. A radikálisok, a szocialisták, a radikalo-szocialisták, fűj, fűj. A szabadkőművesek, a zsidók, a szakszervezetek, fűj, fűj. A világi oktatás, az alapítványok, az öntudatos és szervezett munkások, fűj, fűj, fűj. A szabadság, az egyenlőség, a testvériség, fűj, fűj, fűj. Na erre mit mond? És a demokrácia? Fűj, fűj, fűj. Ettől az egésztől hánynom kell, Frédéric úr. Tényleg: hánynom.

- Ön királypárti, Lehameau úr?

- Királypárti? Fűj. Kik voltak a Bourbonok? Zsidók. Nézze meg az orrukat! (...)

Én, Frédéric úr, én most megmondom, hogy mi kellene Franciaországnak ahhoz, hogy kimeneküljön a zürzavarból és a romlásból! (...) Mindenekelőtt, - mondja - Franciaország

micsoda? Franciaország? A frankok országa. Kik voltak azok a frankok? Németek. A Franciaország szó lényegében a Németország szó szinonímája. Különös, nem? Emlékezzen még valamire: mi a francia művészet legszebb terméke? a gótikus építészet, vitathatatlanul. Kik voltak a gótok? megint csak németek. (...) Jól van, Frédéric úr, tudja, hogy mi kellene Franciaországnak ahhoz, hogy kimeneküljön a romlásból és a zűrzavarból? Nem tudja? Nem? Rendben van, megmondom. Egy német protektorátus kellene. Egy német protektorátus kellene Franciaországba, az kellene” (QUENEAU, 1966a, 128-133).

Azt hiszem, ehhez nem kell kommentár. Mert jól mondja az *Értekezés a Demokrata Erényekről*: a SZABADSÁG „önmagában nem jelentő szó. Értelmet a tagadásával szemben nyer: zsarnokságban a szabad szó jelentővé válik” (QUENEAU, 1993, 59. p.). És ez egyaránt érvényes mindhárom Gráciára és a Köztársaságra is.

Bibliográfia:

ARNAUD, Noël 1983

Un Queneau honteux? in: *Europe*. Revue littéraire mensuelle, 61. évf., 650-651. szám, június-július.

BIBLIOTHEQUE, 1987

La Bibliothèque Oulipienne précédé des Deux Manifestes de François Le Lionnais. Volume II, Éditions Ramsay, Paris.

BLAVIER, André 1983

Chronologie de Raymond Queneau. In: *Europe*. Revue littéraire mensuelle, 61. évf., 650-651. szám, június-július.

FOURNEL, Paul 1972

Clefs pour la littérature potentielle. Éd. Denoël, Paris.

KOJEVE, Alexandre (é.n.)

Introduction à la lecture de Hegel. Leçons sur La phénoménologie de l'Esprit, professées de 1933 à 1939 à l'École des Hautes-Études, réunies et publiées par Raymond Queneau. 2e édition. Gallimard, Paris.

MARTINOIR, Francine de

La Littérature occupée. Les années de guerre 1939-1945. Hatier, Paris.

MACHEREY, Pierre 1983

Queneau scribe et lecteur de Kojève. in: *Europe*. Revue littéraire mensuelle, 61. évf., 650-651. szám, június-július.

----- 1990

A quoi pense la Littérature? Exercices de philosophie littéraire, Presses Universitaires de France, Paris.

QUENEAU, Raymond 1966a

Un rude hiver. Éditions Gaééimard 1939, renouvelé en 1966, Paris.

----- 1966

Une histoire modèle. Éditions Gallimard, Paris.

----- 1986

Journal 1939-1940 suivi de Philosophes et voyous. Texte établi par A. Queneau, Gallimard, Paris.

----- 1993

Traité des Vertus Démocratique. Édition établie, présentée et annotée par Emmanuel Souchier, Gallimard, Paris.

ROUBAUD, Jacques 1989

Le grand incendie de Londres. Récit, avec incises et bifurcation. Éditions du Seuil, Paris.

----- 1995

Poésie, etcetera: ménage. Stock, (s.l.)

SIMMONET, Claude 1983

Note sur la genèse du Chiendent. in: *Europe.* revue littéraire mensuelle, 61. évf., 650-651. szám, június-július.

SZABÓ Lőrinc 1990

Vers és valóság. Összegyűjtött versek és versmagyarázatok I-II., szerk. Kabdebó Lóránt, Magvető Könyvkiadó, Budapest.

SZÉLJEGYZETEK VERHAEREN NÉHÁNY SORÁHOZ

Emile Verhaerent, a franciául író belga flamand költőt Magyarországon nem szükséges külön bemutatni. Kassák Lajos egyik mesterének tartotta, Kosztolányi, majd Szabó Lőrinc és József Attila fordították, Kosztolányi és Gyergyai Albert fontos esszéket szenteltek neki, Rába György pedig gondosan dokumentált tanulmányban dolgozta fel korai magyar fogadtatását. Az érdeklődés töretlenségét mutatja, hogy Lackfi János A lélek tájképei című könyvében egyaránt méltatta és fordította.

Az is közismert, Verhaeren szenvedélyesen szerette a képzőművészetet, Rembrandt és Rubens munkásságát elemző esszéi magyarul is olvashatók.

Az már kevésbé tudott, hogy Verhaerenről két magyar monográfia is megjelent, 1940-ben és 1941-ben, Pécssett és Debrecenben. Mindkét magyar szerző, Holler András és Gerlőtei József hangsúlyozták a képzőművészet rendkívüli jelentőségét Verhaeren és nemzedéktársai életművében. Az 1880-as nemzedék a flamand festészeti hagyományra támaszkodva kívánta megteremteni az önálló, Párizstól független, autentikus francia nyelvű költészetet.

Erről beszélt a Szépművészeti Múzeumban 2001 őszén megrendezett Belga szimbolizmus kiállítás katalógusának bevezetőjében Paul Aron brüsszeli irodalomtörténész is. Aron adta ki Verhaeren képzőművészeti kritikáit és tanulmányait két vaskos kötetben 1997-ben *Écrits sur l'Art* címen. A kiadvány az 1990-es évek második felében indult Verhaeren kritikai kiadás része. /Emlékeztetőül: Verhaeren 1916-ban halt meg./

Előadásomban Verhaeren Rembrandt esszéjének néhány sorát szeretném kommentálni. A mű Párizsban jelent meg 1904-ben vagy 1905-ben. A könyvön nincs évszám, Aron 1904-re, mindenki más – előtte és utána – 1905-re datálja. Belgiumban az elmúlt 10-15 évben valóságos kultusz alakult ki a művészetkritikus Verhaeren körül, melynek kezdeményezője Marc Quaghebeur költő és irodalomtörténész, a brüsszeli Archives et Musée de la Littérature igazgatója. Rendeztek egy Verhaeren Musée imaginaire című kiállítást, mely címével Malraux híres könyvére utal. Katalógusa fontos tanulmányokat tartalmaz, többek közt Quaghebeur és Aron tollából. Az Archives gondozza a Verhaeren művek kritikai kiadását.

Verhaeren Rembrandt monográfiáját nemzetközi dicsőségének fénykorában írta, amikor a testvériség és haladás apostola volt. Évek óta vezette már a Belga Munkás Párt művészeti szekcióját. Rembrandt esszéjét, melyet németre Stefan Zweig fordított, Quaghebeur remekműnek nevezi, míg fél évszázaddal korábban Gerlőtei a hanyatlás jelének és pusztán népszerűsítő alkotásnak tartotta. A nemzetközi, nagy terjedelmű Rembrandt szakirodalom lényegében Verhaeren esszéjéről nem vesz tudomást, de Quaghebeur ma is mérvadónak tartja, és népszerűsége szakkörön kívül jelentős. Magyarul két kiadásban is megjelent, 1913-ban Aranyossy Pál és 1987-ben Klimó Ágnes fordításában. /Az idézeteket az utóbbi tolmácsolásában adom./

Verhaeren könyve nyolcadik fejezetében /Rembrandt utóélete/ a múzeumok szerepét hangsúlyozza. „Valóban egy forradalom tette lehetővé, hogy a múzeumok létrejöjjenek, hogy a művészek is palotához jussanak, és hogy a szabadság és függetlenség műveikben megnyilvánuló szellemét mindenütt megismerjék a tömegek”/65./ Ezek után rátér a „koldusbotra” juttatott Rembrandt emlékének 1898.-ban Amszterdamban rendezett kiállítás méltatására.

„Az ünneplés és a jóvátétel egyébként páratlan volt. A rendezők fegyelmezett lelkesedése a látogatók legteljesebb csodálatával találkozott. Soha tiszteletadás nem volt ilyen forró és ilyen osztatlan. 1898. szeptember 18.-tól október 31.-ig az egész gondolkodó Európa Rembrandt óriási szelleme hatalma alatt állt. Tudósok, művészek, filozófusok jöttek, hogy utóéletében tiszteletüket tegyék nála, és a műveivel folytatott párbeszéd során vegyenek leckét emberségből és művészetből.

A kiállítás több termet töltött meg. Az ismert főművek mellett – Éjjeli őrjárat, A posztócéh előjárói, a Zsidó mennyasszony, amelyeket a Rijksmuseum adott kölcsön – több mint száz eddig ismeretlen kép sorakozott a korlátok mentén. Híres gyűjtemények darabjai Párizsból, Berlinből, Glasgow-ból, Hágából, Edinburgból, Münchenből, Bécsből, Krakkóból, Lipcséből, Weimarból, Hamburgból, Kopenhágából, Budapestről, Szentpétervárról, és Londonból. Egész Európa hozzájárult az apotheosishoz. Rembrandt úgy szólván ismeretlen arcát mutatta meg.”

Érdeemes összevetni ezt a ma is sok nyelven olvasott és gyakorta kiadott szöveget a Műcsarnok korabeli beszámolójával. A Műcsarnokot legfeljebb a művészettörténészek ismerik, a cikk írójának, N. S. dr.-nak a személyét eddig nem sikerült kiderítenem. Mint majd kiderül, a két részletnek vannak közös elemei, de milyen lényegesek a köztük lévő különbségek!

„ A holland királynő koronázási ünnepe bírta rá leginkább a magántulajdonosokat, hogy a nagy leydeni mesternek addig a nyilvánosság előtt ismeretlen műveit átengedjék annak a bizottságnak, amely a kiállítást rendezte. A műkincsekben gazdag Hollandia és a többi európai nyilvános gyűjtemények a tárlaton alig voltak néhány kimagasló alkotással képviselve, a többit a magángyűjtők adták: a német császár, az angol királynő, a román király, a westminsteri, devonshirei, portlandi és Lubomirski hrecegek, Raczynski és Tartnowski grófok, Magyarországot egyedül Ráth György képviselte, kinek három Rembrandtja itt még kiválóbban hatott, mint magánlakásán”.

Mennyivel másként hat ez, mint Verhaeren leírása. A belga költő azt sugallta, hogy az amszterdami kiállítás a nagy múzeumok összefogásának eredménye volna. A Verhaeren felsorolta városok nem egy-egy múzeumot jelölnek, ahogy a szövegösszefüggésből feltételezni lehetne, hanem csekély kivétellel egy-egy uralkodót vagy arisztokratát. Verhaeren egy szót sem szól Vilma királynő koronázási ünnepségéről, amelyre hosszasan készültek, mint arról a magyar sajtó is hírt adott. Meg kellett várnia nagykorúságát, hogy Hollandia uralkodójává koronázhassák. A kiállítás az arisztokrata Európa összefogása és hódolata volt a legfiatalabb uralkodó tiszteletére. A szocialista Verhaeren erről megfélemedezik, és ezért azok az olvasói, akik nem ismerik a korabeli dokumentumokat, erről nem tudhatnak.

A kiállításnak egyébként valóban óriási sikere volt. A Mücsarnok egyik kishíréből megtudhatjuk, hogy megközelítően ötvenezer ember tekintette meg. Kétségtelenül szakmailag is rendkívül újat hozott, ezt N. S. dr. is hangsúlyozta, aki külön kiemelte, hogy az Éjjeli őrzőjáratot most lehetett először megfelelő megvilágításban látni.

Verhaeren és N. S. dr. beszámolója tehát alapvető kérdésben különbözik. Melyik a hiteles? A következő évben, 1899-ben, Londonban Malcolm Bell hatalmas Rembrandt monográfiát adott ki. Függelékében felsorolja az egyes Rembrandt művek akkori lelőhelyét. Bell adatai N. S. dr. beszámolóját igazolják. Az 1898-as amszterdami kiállítást egyébként némi módosítással Londonban is bemutatták.

Ugyancsak a magyar tudósító beszámolóját hitelesíti az a különös – leginkább reklámszövegnek nevezhető – kiadvány, amely az amszterdami, majd a néhány hónappal későbbi londoni kiállítás válogatott katalógusát népszerűsíti. A katalógus nem a kiállításokra, hanem azok bezárását követően jelent meg, és célja az volt, hogy az egyszer összegyűjtött anyag továbbra is az érdeklődők rendelkezésére álljon. Dr. C. Hofstede de Groot holland művészettörténész főleg olyan lépeket válogatott, amelyek a nagyközönség és a kutatók számára a legkevésbé hozzáférhetők voltak. Erről a két nagyalakú luxus katalógusról gyűjti össze a reklámkiadvány a cikkeket „mit mondanak A. Bredius, Dr. Wilhelm Bode, E. Michel és a legnagyobb amerikai, holland, angol, francia és német lapok és folyóiratok a két emlékeztető kötetéről?” címen. Csaknem valamennyi recenzens megemlíti, hogy a katalógust Vilma holland királynőnek ajánlották, aki az ajánlást elfogadta.

Az amszterdami kiállítás a monarchikus és arisztokrata Európa nagy ünnepe volt. A francia E. Michel, akinek monográfiája nem sokkal korábban, 1894-ben jelent meg Párizsban, elmondja, hogy noha tizenöt éven keresztül utazgatott Európában, számos művet most látott először. Verhaeren nem tévedett, amikor azt állította, hogy a kiállítás egy új Rembrandtot mutatott be. Csak elhallgatta a kiállítás okát.

VARJU TERÉZIA

MÁRAI SÁNDOR ESSZÉI

Bár előadásom témája a Márai Sándor esszéi címet viseli, mondandómat mégis a konferencia témájához kapcsolódóan annak a bemutatásával kezdeném, hogy mi volt a véleménye Márai Sándornak *az irodalom és a politika viszonyáról*.

Politizáljon-e az író?- kérdezi Márai Az író és a nemzetnevelés című írásában. Úgy látja, a közösség ezt várja tőle, az író felelőssége merül fel a nevelés, és az igazság felmutatásának terén. A nagy írókat tanulmányozva megállapítja, hogy azok mindig kénytelenek állást foglalni az idő nagy kérdései mellett, vagy ellen.

A nagy szellemi alkotások történetét vizsgálva jut el annak a felismerésére, hogy az író, akinek feladata felmutatni az embereknek a nevelő hatású szépet és igazat, ugyanakkor kénytelen részt venni mindabban, ami gyötrő kérdés, fájdalmas gond az emberiség és hazája életében. Az írónak meg kell osztania idejét az időtlen és a pillanat feladatai között. Az író, aki nem adja lelke, akarata egy hányadát a pillanatnak, a napi kérdésnek, tehát a szó magasabb értelmében kifejezett politikumnak, titokzatos módon nem tudja megalkotni az örök szép és igaz művészi kifejezését sem.

Napjainkban, -mondja Márai 1942-ben- az élet rendkívüli erővel veti fel az író részt vevő, meghatározó, nevelő feladatának követelését.

Felteszi a kérdést, hogy mi az író feladata a válságos időkben. Úgy látja, ez a feladat a nevelés, azáltal, hogy a mű az emberekben az emberi sors igaz feltárása, az emberlét rendkívüli ereje által a megtisztulás, az eszmélés folyamatát indítja el az emberekben.

Hogyan? Amikor egy nemzet veszélyben él, az író kénytelen magatartással, és cselekedettel vállalni a közös veszélynek személyét és szerepét illető hányadát. Az író mindig műfaján belül, az írói feladat eszközeivel siet szerinte leghatékonyabban nemzete segítségére azzal, hogy iparkodik erősíteni nemzete hivatástudatát, felébreszteni a nemzetet a biztonságérzet lelkiállapotából, s ugyanakkor iparkodni megérteni és megértetni önmagával és másokkal az idő nagy áldozatainak értelmét.

A cél, amelyet az író szolgál: felemelni a nemzetet az igazi hivatás és önismeret, a műveltség magaslataira. Hisz a műveltség nemesítő és nevelő erejében. Az író ezt a célt szolgálhatja különféle politikai eszmék jegyében, de Márai jobbnak látja, ha nem szegődik a napi politika alkalmi csoportosulásainak valamelyikéhez, hanem műfaján, az írói kifejezés lehetőségein belül vállalja-nevelő szerepét.

A nevelő szereppel foglalkozik Márai *a Röpirat a nemzetnevelés ügyében* című esszéjében, mely 1942 nyarán készült. A mű a háborús pusztítás okait kutatja, a háborús felelősség kérdésében foglal állást, és miközben a nyugati civilizáció válságát elemzi és keresi a kiutat Európa és a magyar nemzet számára, felvázolja saját nemzetnevelési koncepcióját. Elnagyolt oktatáspolitikai koncepciója a műveltség nemesítő erejének hitére épül, amitől a kultúra, és a magyar nemzet újbóli felvirágzását reméli.

Országos nevelési programjának célja Magyarország átmentése az új Európába. A jövőbe tekintve az foglalkoztatta, mi lesz a magyarság sorsa a háború után és hogyan lehet Európát megmenteni a tömeg-ember és a technikai civilizáció szétzúzó erői közül.

A kereszténységet tekinti a kultúra lényegének, és a keresztény hagyományt úgy tenné életformáló elvvé, hogy a magas műveltség eszményét nevelné az ifjúságba. Élesen bírálja a sajtót, a színházat, a filmpart, mert az lemondott nevelő szerepéről.

A mű körüli vita a kollektív vagy egyéni felelősség kérdésén, Magyarország hivatásán, a nemzetnevelés teendőin, a műveltség hordozójának kilétén túl az író az irodalom és a politika viszonyáról is szólt. A szombathelyi egyházhatóság határozatot hozott ez ügyben, mondván, az illetékteleneket tartsák távol a nemzeti neveléstől.

Bajcsy-Zsilinszky Endre szerint az író nem adhat gyakorlati tanácsot, ez számára ingoványos terület. A szélsőjobb kritika is felrója neki nyílt politikai állásfoglalását a liberális demokrácia mellett.

Általában, és e mű kapcsán is elmondható, hogy Márai mint esszéista a műveltség, az erkölcsiség, kora műveltségének és erkölcsiségének képviselője. Célja tanítani, művelni, hasznos célból közli mondanivalóját.

Márai legtöbb regényében felbukkannak esszéisztikus elemek a szereplők monológjaiba, párbeszédeibe szöve. Ezeknek jellegzetes témái az irodalom és a politika viszonya, az irodalom és a zsarnok viszonya, a közéletiség, a zsarnok-gyilkos.

Márai Sándornak 1933-ban *A szegények iskolája* címmel jelent meg kétszáz oldalas satirikus esszéje, melyre jellemző az ironikus, kötetlen, szabad és személyes stílus. Esszéjét használati utasításnak szánta a szegénységhez, abban kíván segíteni, hogyan lehet ezt az állapotot méltósággal elviselni. Vizsgálja a műben a gazdagság és a szegénység természetét, megfigyeli a szegények szokásait, hierarchiáját, nyelvét, és boldogságát.

A szegénység technikáját oktatja, hasznos tanácsokat ad a szegények számára abban a vonatkozásban, hogyan élvezhetik elesettségüket.

A szegények ízlésszintjén kíván javítani, az élet művészetére megtanítani őket. Célja az emberi ízlés és méltóság kollektív elaljasodása elleni küzdelem. Az egyénhez szól, a magánemberek részére íródott, hangsúlyozottan a tömeggel szemben. A tömeg korlátolt, előítéletekhez ragaszkodik, megjavítására nem lát reményt az író, csak a magánembert tartja erkölcsi cselekedetre képesnek. Illemtannak is szánta művét, a szegények modorán, életformáján kívánt javítani. A szegénység gyötrelmein és unalmán kíván enyhíteni. A társadalmat ebben a művében a szegények és a gazdagok vonatkozásában szemléli, a szegénység definícióját is abban adja meg, amiben különbözik a gazdagoktól: a pénz birtokában, nyelvében, szókincsében, gondolkodásában.

A szegényeken belül is osztályokat, hierarchiát ír le. A szegények lelki gyötrelmeit, problémáit iróniával szemlélteti, így öltözködésüket, lakberendezkedésüket, az alkoholizmus jelenségét, a munkátlanságot, a pénztelen szerelem nehézségeit. Mivel a szegénység az ember természetes állapota, és az emberiség döntő többségében szegény, szükségesnek látja, hogy az ügyetlenül élő és rosszul viselkedő szegények ízlésszintjén javítson.

Márai megfigyel és megállapít az esszében, a maga gondolatait és tapasztalatait igyekszik másoknak átadni. Arra tanít, hogyan harmonizáljuk különböző ismereteinket, életérzésünket, és társadalmi helyünket. Egyéni módján javítani kíván az ember emberibbé váló létén.

1936 és 1943 között Márai Sándor a Pesti Hírlap többnyire csütörtökönként és vasárnaponként adta közre esszészerű írásait, melyekben aktuális témák kapcsán közölte elmékedéseit, ezek az írások *Vasárnapi Krónika* címen láttak napvilágot rovatként és kötetként is.

Márai maga erről azt nyilatkozta, hogy „az a műfaj, amit igazán szerettem, az a vasárnapi újságírás volt, vasárnapi jegyzeteim. Így közvetlenül beszélgetni az olvasókkal, azt szerettem.” (Furkó Zoltán 102.old.)

Esszéinek témái elmékedések koráról, korképet nyújt a tömegek, a gépek, a bezárt határok, a politikai gyanú, a fegyverkezés koráról. Esszéinek címzettje és célja van: irodalmi alkotásokhoz, irodalmi élményeihez, napi eseményekhez kapcsolódik esetenként egy-egy írás. Témája minden: egy hír, a könyvnap, úti élmény, napi események, olvasmányai, minden, amit lát, ami eszébe jut. Gondolatait, tapasztalatait igyekszik másoknak kiadni.

Az esszéista Márai Sándor önálló, független gondolkodásra törekszik, művelni akar, emellett moralista, a műveltség, az erkölcsiség képviselője. Néha művel, néha megfigyel, gondolatait igyekszik másoknak átadni, máskor olvasmányai, egyéb élményei alapján juttatja kifejezésre szemléletét, elmékedik.

Márai esszéiről én sem mondhatok mást, mint amit ő írt Montaigne, az esszé szülőatyjának művéről: „Ez a könyv -írja- ez a ritka nyolc kötet, melynek egyetlen tárgya: az ember, ott hever minden gondolkodó ember éjjeliszekrényén az élethez, az elalváshoz és a gondolkodáshoz szükséges könyvek és tárgyak között.” (Ihlet és nemzedék, 87.old.)

Felhasznált irodalom:

1. Gyergyai Albert: Védelem az esszé ügyében, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984.
2. Márai Sándor: Röpirat a nemzetnevelés ügyében, Kalligram, Pozsony, 2000.
3. Márai Sándor: Vasárnapi Krónika. Cikkek. Budapest.
4. Márai Sándor: A szegények iskolája. Akadémiai Kiadó-Helikon, Budapest.
5. Márai Sándor: Ihlet és nemzedék. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
6. Rónay László: Márai Sándor. / Klasszikusaink/ Korona Kiadó, Budapest, 1998.

IRÁNYÍTOTT IRODALOM, 1945-1989
(Az előadás rövidített változata)

1. Előadásom címével *a pártállami idők magyar irodalmának képtelen, a kultúra természetével ellentétes léthelyzetét* kívánom jelölni. De célszerű különbséget tenni az irodalom irányításának különféle lehetséges módjai között. Ha a fogalmat nagyon általánosan értjük, azaz minden politikai és (vagy) ideológiai befolyásolást nem csupán motiváló, hanem egyben orientáló tényezőnek ismerünk el, akkor könnyen juthatunk arra az eredményre, hogy az irodalom eleve nem lehet más, mint irányított.

2. Ellene lehetne vetni, hogy az irodalom szabad; csupán az irodalmi élet az, amely megregulázható. Hogy a képzelet és a szellem nem ismer korlátokat, csak a földi porhüvellyel rendelkező, valamiképpen boldogulni vágyó szerző, az ugyancsak boldogulni akaró, profitéhes kiadó, no meg az elsősorban mégiscsak állampolgári kötelességeinek eleget tevő olvasó függ a mindenkori hatalomtól. Lehet, hogy valóban ez a helyzet, de hát ez is több mint elegendő a hatalom szemszögéből.

Az is elképzelhető, hogy okos kompromisszumok viszik előre a világot: Isten is, a császár is megkapja azt, ami neki jár. Ám az kevésbé valószínű, hogy a konfliktus mindig elkerülhető lenne. Mert a mű nyilvánosságra vágyik; mert a szerző dicsőségre vágyik; mert az olvasó valami szokatlanra vágyik. A kompromisszumot – elvétele, de mégis – meg-megszegik. Mindig támadnak egzaltált, izgága emberek, akik nem tartanak még a császártól sem, és küldetésnek vélik a maguk merőben esetleges létezését. Csakhogy az effajta betegek kezelésére rendelkezésre állnak a jól bevált eszközök – az elkülönítő, a marhabélyeg, a gondosan tervezett baleset.

S tévedés azt hinni, hogy a hatalom csak a szuronyok erejére támaszkodhat. A modern nemzetállam jobban kedveli a kifinomultabb módszereket. Inkább szeret adni és osztani – pénzt, paripát, címeket. Több rivaldafényt, kevesebb sorbanállást. Olykor apró figyelmességeket, amivel nem sérti a függetlenségére vigyázó, büszke lelket. Tehát virágcsokrot küld, üdvözlőlapot, születésnap felköszöntőt. Nemcsak a diktatúráknak van legfelső emeletük, hanem a demokráciáknak is, ahonnan fölmérhető, hogy mi jó és mi nem a legfelső emelet lakóinak.

3. Az irodalom *intézményes létre kényszerültsége és kielégítetlen mecénatúra-szomja* az a két fő ok, ami miatt ki van szolgáltatva a hatalomnak. A modern piac decentralizálja ugyan a mecénatúrát, de azon az áron, hogy növeli intézményes terheit. Nem beszélve arról, hogy a magaskultúrát nem hajlandó eltartani, köszöni szépen, de csak tartsa el inkább az állam. Ne kerteljünk kimondani: *a modern polgári demokrácia sem kedvez a művészeteknek.* A másság és sokszínűség elismerése óhatatlanul a magaskultúra leértékelődésével jár együtt. Ha csupán szubkultúrák léteznek és közöttük nem helyénvaló rangsort megállapítani, *a magaskultúra is csak az egyik régtég-, illetve*

szubkultúra a sok közül. Immár emberi méltóságunk elismertetéséhez tartozik, hogy ízlésünk és műveltségünk legfeljebb vitatható, de nem kérdőjelezhető meg.

4. Amikor arra vállalkozom, hogy röviden áttekintsem az irodalom szocialista államosításának magyarországi történetét, nem kívánom azt valamifajta ördögtől való forgatókönyvnek föltüntetni, vagy ha igen, akkor sem létezik vele szemben egy anyagi forgatókönyv. Úgy gondolom, csak rossz és még rosszabb forgatókönyveket állt módunkban megtapasztalni.

Az irodalom politikai szerepvállalása a reformkor óta élő hagyomány Magyarországon, az önálló nemzeti politizálás hiányából fakadt és azt próbálta pótolni (ahogy Kelet-Közép-Európa szinte valamennyi kis népének irodalmában). Ám merőben másról van szó a kommunista pártállam keretei között: itt *nem a politikai erő elégtelensége, hanem épp a túlsúlya válik meghatározóvá.* A politika csupán szavakban igényli az irodalom támogatását, valójában ő kívánja gyámolítani az irodalmat.

5. 1945-ben valóban gyökeresen új helyzet állt elő. Magyarország vesztesként került ki a háborúból, s jövőjéről a győztes nagyhatalmak rendelkeztek. Földrajzi helyzeténél fogva a szovjet érdekszférába került, s csupán a Szovjetunió szándékán, valamint a nagypolitikai erőviszonyokon múlt a függőség mértéke és módja. Az már 1945-ben nyilvánvaló volt, hogy a két háború között Magyarországon hatalmat gyakorló elit erkölcsi és politikai szempontból egyaránt lejáratva magát. Az viszont – legalább kezdetben – nyitott kérdés volt, hogy az új politikai tényezők milyen irányba viszik az országot. A koalíciós időszak első éveinek publicisztikájában nem véletlenül állt a viták középpontjában *a vállalható hagyomány keresése* – s ebből a szempontból az *Újhold* folyóirat körüli, ún. negyedik nemzedék hovatarozásának firtatása épp úgy tünet értékű, mint az újraéledő népi-urbánus ellentét. Az irodalmi élet válaszút elé került: régi kereteit építse újjá, avagy merőben újakat teremtsen?

A választ végül nem a magyar irodalmi élet hozta meg, hanem a nagyhatalmi politika. A kiégett hidegháború fejleményeként a Szovjetunió kikényszerítette, hogy „népi demokráciák”-nak keresztelt csatlósok vegyék körül, mintegy ütközőállamokként Kelet és Nyugat között. Nem tudhatjuk, irodalmi életünk milyen irányt vett volna, ha nem következik be a ráerőszakolt fordulat a kommunista hatalomátvételt követően. De szinte bizonyosnak látszik, hogy a *modernizáció* különféle változatainak versengése lett volna akkor is a meghatározó élményháttere. Mint ahogy az államszocialista doktrína is a modernizációt tüzte zászlajára, csakhogy kiiktatva minden más rivális elgondolást.

A népi mozgalom némelyik reprezentáns írója a két háború között legfeljebb álmokat szövögetett *a korábbi politikai és kulturális elit, valamint az irodalmi életet elsősorban finanszírozó polgári közönség „leváltására”.* A totális hatalommal rendelkező pártállami vezetés viszont könyörtelenül megvalósította ezt. A múltból örökölt értelmiséget igyekezett eltávolítani eredeti pályájáról, illetve arra kényszerítette, hogy kiszolgálja őt. Minthogy az állam a teljes kulturális intézményhálózatot uralta és ellenőrizte, publikálni és közönséghez jutni kizárólag az ő engedélyével lehetett. Olyan új főállású író- és művészcsoport alakult ki, amely közvetlenül tőle kapta jogosítványát és kiváltságait. A *monopolista kultúrpolitika* „egységes” és „totális” politikában

gondolkodott, amelynek csupán egyik megjelenési módja a kultúra. Az irodalomtól elvárta, hogy a pártállami politika legfőbb propagandistája legyen.

6. Az alapvető politikai szerkezet felől nézve a „fordulat évétől” egyetlen nagy korszaknak tűnhet fel legújabb irodalmunk története. Valójában a pártállami rendszert ismételten nagy kihívások érték – többnyire kívülről, némelykor belülről –, s *szinte menetrendszerű pontossággal következtek be négy-, illetve nyolcévenként a magyar politikatörténet kisebb-nagyobb fordulatai*. Emlékeztetőül felsorolnám őket. 1953: szovjet nyomásra Nagy Imre lesz miniszterelnök, aki reformpolitikát hirdet meg. 1956-57: forradalom és brutális elfojtása. 1963-64: a Kádár-kormány lezárja a megtorlást és a reformok útjára lép. 1968: új gazdasági mechanizmus bevezetése, amit a csehszlovákiai beavatkozás érvénytelenít. 1972-73: a reform ellenfeleinek átmeneti diadala. 1980-81: lengyelországi puccs, majd a magyar demokratikus ellenzék nyílt fellépése. 1988-89: a Szovjetunió megrendülésének következményeként nálunk is válságba kerül a pártállami rendszer.

7. Különös talán, de *1956 szellemi előkészítésében éppen a pártállam által kinevezett új értelmiség játszotta a főszerepet*. Egyrészt csak a kommunista írók és újságírók voltak abban a helyzetben, hogy nyilvánosan (pártfórumon, írószövetségi tanácskozáson) tiltakozhassanak. Másrészt ők voltak leginkább motiválva – a rájuk is háramló felelősség és a birtokon belül elszenvedett sérelmeik miatt. Korántsem véletlen, hogy a *Felelet*-vitában elmarasztalt és megszégyenített Déry Tibor lett az irodalmi ellenzék vezéralakja, s éppen ő mondta ki először nyilvánosság előtt (a Petőfi Kör 1956 júniusában rendezett sajtóvitáján), hogy az elkövetett bűnökért nemcsak személyek okolhatók, hanem maga a rendszer is.

8. A forradalom leverése után igen hatásosnak bizonyult a korbács és kalács együttes taktikája. Az Írószövetség 1956 decemberében megtartott taggyűlése még nagy többséggel fogadta el a Tamási Áron által megfogalmazott *Gond és Hitvallás* című nyilatkozatot, amely kiállt az „októberi szabadságharc” mellett. Válaszképpen a belügyminiszter 1957 januárjában az Írószövetséget betiltotta. Az írotársadalmat olyan méretű represszió sújtotta, amihez foghatót még az ötvenes években sem ért meg. Ugyanakkor az írók egy részét az új hatalom apró kedvezményekkel igyekezett megnyelni. Megkísérelte megosztani az 1957-ben még passzív ellenállást folytató írotársadalmat és a népi írókat leválasztani – ennek volt látványos gesztusa a Németh Lászlónak odaítélt Kossuth-díj. Később pedig, amikor megnyíltak a börtönajtók, a kiengedett nevesebb írókat (így Déryt is) előzékeny kiadói szerződések várták. Tamási Áront az ultrabalos Irodalmi Tanács feje, Bölöni György már 1957-ben méltónak találta arra, hogy pártfelvételét javasolja. Az ellenállás felszámolásának gyors üteme még a Kádár-kormány legvérmesebb reményeit is felülmultha.

A forradalom eltiprása nem dezavualta egyszer s mindenkorra a magyar értelmiség előtt a szocializmust. Lehetett bízni a tanulságok levonásában, lehetett hinni az újrakezdés eredményességében. Nyilván a világpolitikai kényszerűség (a szovjet beavatkozáshoz asszisztáló nyugat magatartása, a szovjet érdekszféra tudomásulvétele) is ebbe az irányba terelte a reményeket. Igaz, a „*hatvanas évek*” *valójában 1962-63*

körül kezdődött. A kedvező változásokat mindenekelőtt a nagypolitikai alku tette lehetővé: nemzetközi elismerése fejében a Kádár-kormány amnesztiát hirdetett és nagyobb mozgásteret engedélyezett az irodalmi életnek is.

A *hegemonista kultúrpolitikának* – amely két és fél évtizeden át határozta meg az irodalmi életet – Aczél György volt a legfőbb irányítója. Aczél egyfajta „kiegyezésre” törekedett az íróársadalom véleményalakító személyiségeivel, Illyés Gyulával, Németh Lászlóval, Déry Tiborral, Vas Istvánnal és másokkal. Sokan a „háromT”-nek becézett, a műveket politikai szempontból három csoportba soroló irányelvet tartják legjelentősebb politikusi tettének. A három kategória (tiltás, tűrés, támogatás) közül a középső volt az, amely valóban szakítást jelentett a korábbi gyakorlattal. Míg Aczél elődje, Révai József hívó volt és koncepciózus, s éppen ezzel okozott mérhetetlen kárt a magyar kultúrának, Aczél mérsékeltlen hívó és koncepciótlan politikus volt, s nem kis mértékben éppen ezzel nyerte meg a magyar értelmiség túlnyomó részét.

9. Az új, részben valóban pragmatikus politika hátterében az állt, hogy a hatalmi elit (illetve annak egy része) belátta, hogy nemcsak hiábavaló, de értelmetlen is értékrendjét monolit módon ráerőszakolni a társadalomra; a hatékonyság nem növelhető az érdekltség figyelembevételével, az utóbbi pedig az autonómia és a pluralizmus valamilyen mértékű biztosítása nélkül. Így vált a hatalom által respektált értéké az *intimszféra* és a *szakértelem*. A politikai konszolidációt szerény mértékű, de jól érzékelhető gazdasági föllendülés követte, aminek további megerősítését ígérte az új gazdasági mechanizmus bevezetésének meghirdetése. A hatvanas évek derekának egyik paradox fejleménye, hogy az írók egy része gyanakodva figyelte a nyugati életeszmény, a „luxus” terjedését, divat lett a „frizsider szocializmus”-t ostorozni.

10. A hatvanas évek elején-derekán szinte robbanásszerűnek tűnt a művek bősége, s az irodalomnak újra volt presztízse a társadalom előtt, méghozzá a hetvenes évek közepéig-végéig töretlen presztízse. Korábban csak kivételes történelmi pillanatokban tett szert ekkora elismertségre. Tulajdonképpen a *hatvanas éveket is kivételes történelmi helyzet jellemezte*, amely részben épp a korábbi korszak elzárkózó és kirekesztő politikája miatt állt elő. Az évekig hallgatásra ítélt alkotók és több írónemzedék szinte egyszerre lépett, léphetett a nyilvánosság elé. Az irodalom társadalmi érdekessége is nagyobb lehetett akkor, amikor az ötvenes években „áltudománnyá” nyilvánított szociológia és pszichológia újraszervezése még csak a kezdeteknél tartott. Az irodalom lépéselőnyben volt a többi művészethez képest is, amelyeknek – önállóságuk érdekében – nemcsak a politikai tabukkal kellett megküzdeniük, hanem az irodalomközpontúság hagyományával is.

A kultúrpolitika engedékenységet az is motiválta, hogy felismerte: *a politikai propagandának sokkal hatékonyabb eszköze a modern tömegmédia, mint a szépirodalom*. A magyar filmeknek az évtized közepén-végén aratott sikerei után pedig az is nyilvánvalóvá vált, hogy a politikai rendszer nemzetközi presztízsének növelése sokkal inkább várható a nyelvi korlátoktól mentes művészetektől. A hatvanas évektől – kezdetben lassan, később gyorsuló tempóban – ismét szétnyílt az olló a magas- és a tömegkultúra között. A hatvanas évek vége és a hetvenes évek eleje az olvasáskutatók által visszasírt aranykor, amikor az átlagolvasó főként rangos klasszikus műveket

fogyasztott – igaz, nem egészen függetlenül attól, hogy a lektűrök kiadása éppúgy, mint a televíziós adásidő, akkor még erőteljesen korlátozva volt.

Az ezredfordulóról visszatekintve a hatvanat évtized aligha rendelkezik az aranykor fényeivel. A művek, amelyekért akkor lelkesedtünk, bizony megfakultak azóta. A magyar szellemi élet – minden pezsgésével és érdeklődésével egyetemben – végső soron *belterjes tenyészet* volt. Beleértve a Lukács György körül kialakult és nemzetközi hírre vergődő Budapesti Iskolát is. Mert provincializmus kellett ahhoz, hogy azt képzelhesse: innen az is láthatóvá válik, ami nyugaton észrevétlen marad. A prágai tavasznak véget vető internacionalista segítségnyújtás csak nyilvánvalóvá tette a fennálló helyzetet.

11. *1968 valódi jelentősége csak némi fáziskéséssel vált érzékelhetővé.* Időbe telt, mire kiderült, hogy a magyar gazdasági reform nem valósítható meg a csehszlovák piac kiesése és a szovjet vezetők fokozódó gyanakvása miatt. 1956 után még lehetett újramezenni, a csehszlovákiai bevonulás azonban véget vetett a vérmesebb reményeknek. Nyilvánvaló lett, hogy *a pártállami rendszer megreformálása csak szűk határok között lehetséges*, mert a Szovjetunió nem engedi veszélyeztetni nagyhatalmi érdekeit. Írók letartóztatásával és perbe fogásával köszöntött be a hetvenes évtized. A reformellenes politikusok tényerése mintegy hideghullámként hatott a korábbi politikai enyhülés után. A konzervatív fordulat egyik látványos fejleménye volt, hogy megpróbálták leszámolni a veszedelmesnek ítélt új irányzatokkal – a „divatokkal”, ahogy akkoriban nevezték.

A konzervatív támadásra az irodalom azzal válaszolt, hogy *elutasította az állam gyámolítását.* A hatvanas-hetvenes évek fordulóján fellépő irónemzedék már úgy lázadt az arctalannak, tudatlannak és önteltnek tudott társadalomba való betagozódás ellen, hogy lézengő-csellengő hősokeket emelt piederasztálra, akik kívül rekednek vagy kívül maradnak az intézményes formákon. Az *individualitás* és a *szabadság* értékei álltak e nemzedék rangsorának csúcán, amelyekért még a marginalizálódást és a devianciát sem tartotta nagy árnak. *Az értelmiségi kívülállás már nem csak a hatalommal szemben jelentett alternatívát, hanem a konformistának tudott társadalommal szemben is.*

12. A konzervatív ellentámadás kifulladás az évtized derekára. Ebben az is szerepet játszott, hogy a politikai vezetés megosztottsága elmélyült: a reformok hívei és ellenfelei egyaránt képviselve voltak a legmagasabb állami és pártforumokon. A működőképesség érdekében vigyázni kellett az ország nemzetközi presztízsére, s a „legvidámabb szocialista barakk” félhivatalosan terjesztett imázsa nem engedte a rendőri reflexek túlzott érvényesülését. Az évtized második felében már az is megütközést keltett, ha egy-egy élesebb hangú kritika jelent meg Weöres Sándorról vagy Mészöly Miklósról. A nyugatról érkező eszméket nem lehetett feltartóztatni a határon, a politika nem akadályozhatta meg sem a tájékozódást, sem az adaptálás további expanzióját. Ismét lehetett hinni és bízni a reformokban. Az évtized konzervatív nyitánya utóbb alkalmi kilengésnek nyilvánított.

A pluralizálódás korábban viszonylag lassú folyamata a hetvenes évek második felében felgyorsult. Kivált az új nemzedék látásmódjára volt jellemző a hivatalos értékrend megkérdőjelezése és a valóság fogalmának relativizálása. Némi egyszerűsítéssel megállapítható: míg 1956 után tragikus volt irodalmunkban a vezető

szólam, addig 1968 után egyre inkább ironikus lett. Míg a hatvanas években kedvelt *parabolikus* elbeszélésmód (a szavak közti jelentéssel) még a cenzurális fékek kijátszásának volt eszköze, a hetvenes évek *metakritikus* önértelmezése (a narráció tömérdek gondjáról-bajjáról) már a cenzúra tökéletes értelmetlenségének bizonyítéka – hiszen minek örködni valamifajta *egységes* valóság fölött, ha *nem létezik* ilyen. Annak, hogy a fiatal írónemzedékben akadt aki programszerűen rétegíró kívánt lenni, egyik fontos indítéka éppen a szabadság „kis köreinek” kialakítása volt.

13. A nyolcvanas évek egyik legfontosabb értelmiségitörténeti fejleménye a demokratikus ellenzék színre lépése. Nevelő és erjesztő hatását aligha lehet túlértékelni. De a fő erővonal akkoriban nem a maroknyi politikai ellenzék és a hatalom között húzódtott (mint ahogy az utóbb beállítani próbálták), hanem a reformerők és ellenzőik között, méghozzá nemcsak a hatalom sáncain belül, hanem azokon kívül is. Tény, hogy a politikai vezetés mindent megtett az ellenzék elszigetelésére és marginalizálására, s ha túrésküszöbét sérelem érte, ha az általa hallgatólagosan fölállított tabuk (különben egyre inkább zsugorodó) készletéhez nyúltak – mint az a *Tiszatáj* és a *Mozgó Világ* részéről történt – brutálisan járt el. De hozzá tennem: a hatalom ekkor már igyekezett kerülni az effajta konfliktushelyzetek kialakulását, s egyik alkalommal sem ő volt a kezdeményező fél.

Hajlamos vagyok jelképes értelmet tulajdonítani az Írószövetség 1981-es közgyűlésének, mikor is a második napon, december 13-án közbeszólt a világtörténelem: Jeruzselyki tábornok államcsínyének hírére az előző nap még hevesen vitázó magyar írók és politikusok hirtelen készségesek lettek arra, hogy kompromisszumot kössenek egymással. Csoóri Sándor tulajdonképpen azt sérelmezte nagyhatású felszólalásában, hogy a kultúrpolitika nem kezdeményezett hasonló kiegyezést a középnemzedékkel, mint amilyent Illyés Gyula és Déry Tibor nemzedékével. E követelésével ugyanúgy a maga generációjának pozícióját kívánta javítani, mint a meg-megújuló lapalapítási kérelmével.

Az 1986-os közgyűlés jóval radikális hangvételét nem csupán és – megkockáztatom – elsősorban *nem* az időközben foganatosított lapbetiltások és írói szilenciumok gerjesztették, hanem az 1981-es megállapodások be nem tartása a kormányzat részéről. A két fő alkupont közül a szerzői honorárium rendezését nem lehetett egyoldalúan orvosolni, a másikat azonban – az *Írószövetség függetlenségét, a tisztikar demokratikus megválasztását* – igen, s ezt a közgyűlés azonnali meg is tette. Akkor volt az elszántság, hogy a kulturális kormányzatnak sem fenyegetéssel, sem megosztási manőverekkel nem sikerült az írótszövetséget megrettentenie, illetve éket verni belé. Igaz, a hatalmat ekkor már nem Aczél György, hanem a Csoóri által „paraszt Révai”-nak aposztrofált Berecz János képviselte. A konfrontáció élet most már semmi sem vette el. A hatalom úgy válaszolt az Írószövetség függetlenedésére, hogy kiléptette híveit és megtette az első lépéseket egy *ellenszervezet* létrehozására. Szándékának végrehajtására azonban már nem maradt elegendő ideje.

14. Mindezt fontos eseménynek gondolom, de távolról sem a legfontosabbnak. Ebben az időben már *nem a politika jelentette a legfőbb kihívást* az irodalom számára, hanem a kulturális fogyasztási szokások radikális átalakulása, az *irodalom iránti érdeklődés*

erőtéljes megcsappanása. A rétegíró státusának elfogadása részben erre a helyzetre volt válasz. Az irodalom hagyományos közéleti szerepvállalása most nem a politika vagy az irodalom akaratából vált kérdésessé, hanem a közönség érdektelensége folytán.

15. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a rendszerváltás nem valamifajta belső, organikus fejlődés eredményeként következett be Magyarországon, hanem kívülről „gyűrűzött be”, mint annyi más dolog az olajválságtól a mikrochipek forradalmáig. *A hazai értelmiséget is váratlanul és készületlenül érte.* Mégsem jött zavarba, hiszen annyit gyorsan felfogott belőle, hogy immár szabadon szólhat. A derék értelmiségi ismét *válaszút elé került:* részt vegyen-e a politikai cirkuszban (amely virágzó üzletággá fejlődött), vagy valamifajta tisztos polgári egzisztenciát keressen magának, avagy vállalja a független értelmiségi lét emelkedett, ámde keserves, más szavakkal: gögös és rögös útját. A non profit tevékenység finanszírozását mind a mai napig nem sikerült kielégítő módon megoldani.

Az országhatárok átjárhatóságával merőben új helyzetbe került a hazai művészet is, tudomány is. *Versenyhelyzetben vannak, de átlátható versenyszabályok nélkül.* E versengés ugyanis csak részben szellemi. Sőt a szelleminél nagyobb mértékben függ a beruházó tőkeerőtől és a piacot befolyásoló pr-képességtől. Legalább részben az ország nemzetközi presztízisének, azaz végső soron politikai teljesítményének függvénye, hogy a magyar kultúra mekkora mozgásteret kap a világban. Következésképp az irodalom még akkor sem szabadul meg a politikától, ha különben erre törekszik.

Ami a demokratikusan választott kormányaink kultúrpolitikáját illeti, nehéz bennük különösebb eredetiséget találni. Az Antall-kabinet mintája a két háború közti időszak gyakorlata volt, amely a legnagyobb jóakarattal sem nevezhető demokratikusnak. De a néhai Klebelsberg Kunó legalább kézzelfogható eredményeket tudott felmutatni, méghozzá anélkül, hogy bármifajta „irodalmi munkásság”-ba bonyolódott volna. A Horn-kabinet viszont sikerrel sajátította el az angolszász politika kulturális érdektelenségét. Nem akarta az irodalmat irányítani, de finanszírozni sem. Az Orbán-kabinet pedig éppen fordítva jár el, mintha az *abszolutista* művészetpártolási metódust irigyelte volna meg: körülveszi magát udvari költőkkel, muzsikusokkal és egyéb csepürágókkal. Támogat és tűr – ami két T, éppen annyi, mint a múlt idő jele.

Lehetséges, hogy képtelenek vagyunk kilépni múltunk árnyékából? Annyira megszoktuk a mintakövetést? Szeretjük, hogy másokat irányíthatunk? Szeretjük, hogy mások irányítanak?

NICCOLÒ MACHIAVELLI, A POLITIKUS ÉS IRODALMÁR

A reneszánsz, humanista tudós legkézenfekvőbb jelzője az, hogy sokoldalú. Machiavellire ez valóban illik is, hiszen kiváló politikus volt, ragyogó diplomata, a politikai tudományok, a hadtudomány egyik kialakítója és első művelője, de ő a Mandragóra című darab szerzője is, amelyet színházaink mind a mai napig játszanak, valamint írt novellákat és nyelvészeti témájú értekezéseket is.

Tevékenyen részt vett szűkebb pátriájának, Firenzének politikai irányításában, sokszor képviselte diplomataként városát Franciaországban, Miksa német császár udvarában, a pápai államban valamint több itáliai városállamban. Politikai karrierje és irodalmi tevékenysége érdekes módon nem párhuzamosan futott, hanem periodikus volt. Ameddig részt vett a politikai életben (1512-ig), nagyon keveset írt, miután visszavonult, annál többet.

Az itáliai reneszánsz e méltán nagy hírű egyénisége 1469. május 3-án született Firenzében. Édesapja jogot végzett, tudós ember volt, édesanyja pedig költői tehetséggel volt megáldva, és vallásos dicsőítő énekeket szerzett. Mivel gyermek- és ifjúkorát is Firenzében élte le, tanúja volt azoknak a nehéz és zaklatott éveknek, a Pazzik összeesküvésének valamint Savonarola korának. A később oly pontosan megfogalmazott gondolatainak egyike éppen Savonarola bukása kapcsán merült fel a fiatal emberben, azaz szerinte a barát bukásának oka az volt, hogy a fegyverek helyett szavakkal próbált meg csatát nyerni.

Érdeklődésének megfelelően 1498-ban a firenzei ún. „második kancellária” titkára lett, amely a belügyekkel és a háborús ügyekkel foglalkozott. Ekkortájt születtek első politikai jellegű írásai is, amelyekben már megmutatkozott a Machiavellit később is annyira jellemző kettősség. Firenze szabadságát pl. Pisa¹ szabadsága elvétele árán akarta elérni. Az embereket két részre osztotta, van aki szabadságra és van aki szolgaságra született. Szerinte az érzelmek és az erkölcs nem játszhatnak szerepet az emberi cselekvésben, mert ezt kizárólag az érdekek és az erő mozgatják - vallotta.

Diplomáciai tevékenységének kezdete közben (Franciaországba küldik Rohan bíborshoz) városának, Firenzének a helyzete egyre válságosabbra fordult, ugyanis a pápa (VI. Sándor) természetes fiának, Cesare Borgiának a csapatai fenyegették a Köztársaságot. 1501-ben Francesco Soderinivel együtt Machiavelli feladata volt, hogy a Borgia táborában történekről tájékoztassa városát. Ő ennek a feladatnak örömmel eleget tett, hiszen csodálta Valentino herceget (azaz Cesare Borgiát). A két politikus, akik ebben az esetben ellenfelek voltak, sokat és hosszasan beszélgetett. Machiavelli elismerését több egyéb mellett azzal vívta ki Cesare Borgia, hogy rendkívüli tehetséget árult el, amikor pénzt és fegyvereket kellett szereznie, ügyes tárgyalópartner volt, késlekedés nélkül, azonnal levette az ellene lázadókat és lelki furdalás nélkül állította félre azokat, akik becsapták, valamint igen erőskezű hadvezérnek bizonyult. Machiavelli szerint az ideális fejedelemnek is valami hasonló jellemű embernek kell lennie. A

¹ Discorso fatto al Magistrato dei Dieci sopra le cose di Pisa című írásáról van szó.

barátságának a szerepe ebben a politikai helyzetben teljesen ki van zárva, hisz „az erőseknek sok barátjuk van, a gyengéknek sok ellenségük”. Szerinte Firenze politikáját is ebben a szellemben kellene irányítani, mivel az egyetlen elfogadható szempont csakis a „Köztársaság érdeke és kényelme”. A jóakarat és a hűség, a barátság és a szeretet nagyon szép tulajdonságok, ám a politikai cselekvésben nem játszhatnak szerepet. Ezért értett tökéletesen egyet Machiavelli Cesare Borgiával, amikor kíméletlenül megölette lázadó kapitányait.

Machiavelli hamarosan újabb diplomáciai megbízást kapott. Rómába kellett mennie a város követeként, ahol VI. Sándor pápa halála után előbb nagyon rövid ideig III. Pius fejére került a pápai tiara, majd a híressé vált II. Gyula fejét ékesítette.

Apja halála után (1503 aug.18.) Cesare Borgia helyzete alaposan meggyöngült, hiába bírt kiváló, Machiavelli szerint az új fejedelemhez méltó tulajdonságokkal. (Itt jegyezném meg, hogy ugyanarról a Cesare Borgiáról van szó, akit sekélyes történelmi ismereteink alapján sem szokott az utókor ilyen „kiváló” egyéniségként értékelni!) Ráadásul korábbi alapelvét megtagadva óriási hibát követett el, (szintén az utókor értékítélete szerint, ha tetszik, élete egyetlen úgymond „jótettéről” van szó!) hitt annak a II. Gyulának, akit VI. Sándor idején üldöztek és megaláztak. Abba nem volt beleszólása természetesen a halott pápa természetes fiának, hogy ki legyen az új egyházfő, de a spanyol bíborosokon keresztül érvényesíteni tudta volna akaratát, hogy ki ne legyen. Ám úgy gondolta,- persze tévedett - hogy a jelen jócselekedetével elfeledtette a régebbi gonoszságokat, és nem tett semmit II. Gyula megválasztása ellen. Az új pápa pedig amint tehetett, hadai élére állt (erről írt elborzadva Erasmus is *A Balgaság dicséretében*) és Cesare Borgia ellen támadt. A hátráló Valentino herceg kérte csapatai Firenzén való átengedését, ami némi reményt jelentett volna a megmenekülésre, ám Machiavelli nem támogatta, amivel hozzájárult a korábbi nagy példakép bukásához.

Érdekes elgondolkozni a politikai lépések megítélésének eme változásán és azon, hogy a valós történelmi események értékelésében Machiavelli esetében mennyire a hatékonyság, a kitűzött cél elérése dominált. Ameddig Cesare Borgia tettei eredményre vezettek, lett légyen az árulás, gyilkosság stb., addig Machiavelli (és a kor) igenlésével találkozott, egyetlen jó cselekedete pedig, mivel politikai szempontból hibásnak bizonyult, a teljes megvetéssel és a tőle való elfordulással. Lényegében ez lesz talán legjelentősebb művének, A fejedelemnek legfontosabb mondanivalója is.

Ekkortájt vetődött fel Machiavelliben a nemzeti hadsereg megteremtésének a gondolata, mivel szerinte ez sokkal hasznosabb lehetne, mint a fizetett, zsoldos seregek. Az 1500-as évek legelején ezen az elképzelésen alapuló haderőt állított fel Firenzében, és 1505-ben már harcba vitte az új sereget a spanyol Alviano csapatai ellen, és győzelmet is arattak. Machiavelli több tanulmánya tanúskodik arról, hogy ő ezt a haderőt nemcsak a külső ellenséggel szemben vélte felhasználhatónak, hanem a hatalmaskodó belső erők ellen is. Az ellátásuk pénzügyi finanszírozásával kapcsolatban úgy vélte, hogy lényegesen kevesebbe kerül ennek a seregnek a fenntartása, mint vereség esetén a hadisarc megfizetése és az egyéb anyagi veszteség.

A politikai helyzet változása - Velence ellen korábban létrejött a cambray-i Szövetség, ám a pápa Velence mellé állásával Firenze két tűz közé került - is hozzájárult a Medici család uralmának restaurációjához Firenzében 1512-ben. A Köztársaság annyira más tisztségviselőjéhez hasonlóan Machiavelli további szolgálatára sem tartottak igényt.

Ekkor 43 éves volt Machiavelli, és tevékeny politikusi karrierje ezzel le is zárult. San Casciano melletti birtokára vonult vissza, teljesen az elmélkedéseinek, valamint Titus Livius műve tanulmányozásának szentelte idejét, és ekkor kezdte el írni irodalmi és politika elméleti munkáinak nagy részét. Barátjához, Francesco Vettorihoz írott leveleiből tudjuk, hogyan múlatta magányos napjait: egész nap az erdőt járta, este azonban a tűz elé ült, és az antik szerzők társaságában királyi módon élvezte a nyugodt pihenés óráit. Ezek a magányos vívódások érlelték meg legnagyobb műveit, amelyek 1513- és 1520 között születtek: *A fejedelmet (Il principe, 1513)* és a *Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről (Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio 1518?)* címűt. Ekkor írta a *Háború művészetét (Arte della guerra 1519-20)*, talán egy évvel korábban a *Mandragórát (Mandragola, 1518)* és 1520-ban a Castruccio Castracani életéről szóló (*Vita di Castruccio*) művét, valamint a Belfagorról szóló novelláját, és az olasz nyelvről írott dialógusát (*Dialogo intorno alla nostra lingua*) is. 1520 után még két ún. beszélgetést, (discorsot) írt Firenze múltjával „annalia et cronacas florentinas et alia faciendum” (*Discorso sulle cose fiorentine dopo la morte di Lorenzo*) és jövőjével kapcsolatban arról, hogyan lehetne megreformálni a firenzei államot (*Discorso sopra il riformare lo Stato di Firenze*).

Még megélte ugyan a Mediciek eltávolítását és a Köztársaság visszaállítását, de jelentős szerephez már csak kora miatt sem jutott. Nem sokkal ez után, 1527. július 21-én meghalt.

A *Fejedelemben* feltette a korabeli itáliai politikai helyzet legfontosabb kérdését, azaz milyennek is kell lennie az új idők új uralkodójának.

Látszólagos ellentét feszül a mű mondanivalója és Machiavelli korábbi nézete között, amely szerint a „sokaság bölcsőbb és állhatatosabb, mint a fejedelem”. Ám éppen a fejedelemnek kell a teljes szabadság elérése érdekében átmenetileg korlátoznia a szabadságot, hogy megteremthesse a békés és szabad élet alapjait, valamint a Machiavelli szerinti fő célt, az egységes Itáliát.

Aki pedig a társadalom életén jobbitani akar, annak szükségszerűen erőszakhoz kell folyamodnia, azaz előbb vagy utóbb fegyverhez kell nyúlnia. A jó fejedelem tehát a Firenzei Titkár szerint legyen orvos, aki ismeri a betegség lefolyását és tudja alkalmazni a szükséges gyógyszereket is. Tanulmányoznia kell a történelmet, hogy megismerje a győzelmek és bukások okait. Az egész társadalom érdekeit szem előtt kell tartania, és sohasem cselekedhet egyéni céljai megvalósításáért és saját belátása szerint. Jellemében pedig Kheironhoz, a félig állat, félig ember kentaurhoz kell hasonlítani. Szükség esetén vállalnia kell a pillanatnyi rosszat is, ha ezzel elérheti a célját, azaz a köz javát. Ez nagyon lényeges mozzanat, amit az utókor értelmezései szeretnek figyelmen kívül hagyni, azaz, hogy a fejedelem soha nem egyéni érdekei érvényesítése miatt használhat fel bármilyen célravezető eszközt, csakis a köz javára!

Nem erőszakkal kell kormányoznia, hanem meg kell szerettetnie magát a néppel, vagy jó törvényekkel, vagy fegyverrel. Eközben természetesen morális kérdések sora vetődik fel, ám a politikus Machiavelli véleménye szerint soha nem ezen megfontolások alapján, csakis a logika szabályai szerint cselekszik a fejedelem. Így tehát tetteit sem aszerint kell megítélnünk, hogy szép vagy jó-e az, amit tesz, sokkal inkább úgy vetődik fel a kérdés, hogy ésszerű és logikus-e. Ily módon alakul ki összhang a cél és az eléréséhez szükséges eszközök között. A fejedelemnek igenis van morális

felelőssége, ám az a cél kitűzésében rejlik és nem az elérése érdekében felhasznált eszközök megválogatásában.

E könyve megírásával Machiavelli szerette volna megmutatni az utat az egységes Itália megteremtéséhez is, valamint megoldást találni a másik véleménye szerinti komoly problémára, az idegen hatalmaktól való megszabadulásra. Művét a történelem által nagyon is kisszerűnek ítélte, de éppen hatalomban lévő Lorenzo di Piero de' Medicinek ajánlotta, jobb híján, ám mint azt többször említettük, a fejedelem alakját valójában Cesare Borgiáról mintázta, s művét is inkább neki szánta.

1513 és 1521 között született másik jelentős műve, a *Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről*, amely Machiavellinél három „könyvre” tagolódik. Míg a *Fejedelemben* az állam első emberének személyén volt a fő hangsúly, ebben magáról az államról mondja el véleményét az antik szerző művét kommentálva. Az elsőben az állam eredetéről és a belső törvényekről fejt ki nézeteit, a másodikban az állam katonai szervezetével foglalkozik, valamint azokkal a módoszatokkal, amelyeknek a segítségével ki lehetne terjeszteni az állam uralmát, míg a harmadik könyvben az állam stabilitásának, fejlődésének és bukásának okait kutatja.

Mint fentebb említettük, a mű magányos elmélkedés gyümölcse volt, amelyben megszólalt a szerző nosztalgiája a szabad és jó állampolgárok közössége iránt, amilyen szerinte az antik köztársaság volt, saját korában pedig a svájci,- s amilyennek Itáliát szerette volna látni.

TARTALOM

Bevezető (Bessenyei József)	5
Császtvay Tünde: Az erkölcs hatalma és a filológia (Reviczky Gyula "kritikai" kiadásai)	7
Dobos Marianne: Echád	15
Dománszkszy Művész a közéletben (Barabás Miklós a „nemzet festője")	27
Erdődy Edit: A magyar dráma a két világháború közti irodalomtörténet-írásban	39
Fekete Sándor: Dosztojevszkij helye és szerepe a szlavofil-zapadnyik vitába	45
Ferenczi László: Joó Tibor (1901-1945)	55
Jánosi Zoltán: Politika és poétika a Hetek költészetében	57
Kabdebó Lóránt: „És történelme van a meséknek” (Monoszló Dezső poétikája)	67
Kontor István: A politikai líra politikai fogadtatása (Reformkor-Vormärz)	77
Kovács Sándor: A sorstáblák sorsa	87
Pordány László: Nyelv és politika (Nyelv, kultúra, politika, integráció)	93
Román Mónika: Politika Mikszáth regényeiben és novelláiban (A törvényhozói-végrehajtó hatalom a XIX. században)	111
Szigeti Csaba: A laikus szűtség Raymond Queneau-nál	121
Tóth Szilvia: Szélgjegyzetek Verhaeren néhány sorához	133
Varju Terézia: Márai Sándor esszéi	137
Veres András: Irányított irodalom, 1945-1989	141
Wenner Éva: Niccolò Machiavelli, a politikus és irodalmár	149

